

**T. C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**ARAPÇADA KIYAS VE BASRA İLE KÛFE DİL
EKOLLERİNDEKİ ROLÜ**

(Doktora Tezi)

Abdulkadir KİŞMİR

Doç. Dr. İlyas KARSLI

Danışman

RİZE

2018

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalında Abdulkadir KİŞMİR tarafından hazırlanan *Arapçada Kıyas Ve Basra İle Kûfe Dil Ekollerindeki Rolü* başlıklı bu çalışma, 02.08.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Ali BULUT , Kabul/Red

Üye: Prof. Dr. Ahmet YÜKSEL , Kabul/Red

Üye: Doç. Dr. İlyas KARSLI , Kabul/Red

Üye: Doç. Dr. Rıfat Resul SEVİNÇ , Kabul/Red

Üye: Doç. Dr. Bayramali NAZIROĞLU , Kabul/Red

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

278/2018
Doç. Dr. Ahmet YANIK
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 27/08/2018

Abdulkadir KİŞMİR

ÖN SÖZ

İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli unsurlardan birisi dildir. Dünyada yaşam sürmeye başladığından beri insan, duygu ve düşüncelerini dil vasıtasıyla muhataplarına ulaştırmıştır. Kendine özgü kurallarıyla toplumun ortaklaşa meydana getirdiği, günlük yaşantısında her daim kullandığı canlı bir varlık ve sosyal bir kurum olan dil üzerinde yapılan çalışmalar Eski Yunan ve Eski Hint'e kadar uzanmaktadır. İnsanoğlu dilin kurallaşan kullanımlarını, elde edilen kural ve kâidelerin işleyişini ve sürekliliğini tespit etmek amacıyla birçok araştırma yapmış ve pek çok eser kaleme almıştır. Bu durum diğer dillerde olduğu gibi Arap dilinde de mevcuttur.

Çoğu araştırmacıya göre nahiv ilminin kurucusu kabul edilen Ebu'l-Esved ed-Düelî ile başlayan Arap dili çalışmaları günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Arap dili grameri oluşturma çabası içerisinde olan ilk dönem nahivciler dilde genel kural ve kâideleri tespit edebilme adına semâ' ve kıyası kaynak olarak ele almışlardır. Özellikle kıyas, nahiv kaidelerinin çoğunun tespitinde bir yöntem olarak kullanılmıştır. Ayrıca kıyas, Basra ve Kûfe dil ekollerindeki farklı görüşlerin ortaya çıkmasında büyük bir etkiye sahiptir. Bu sebeple Arap dilinde kıyasın özellikle Basra ve Kûfe dil ekolleri üzerindeki rolü iyi tespit edilmeli ve farklı görüşlerin doğmasına sebep özelliklerin ortaya konulması gerekmektedir. Bu çalışma da böyle bir gayeye matuf bir çabanın ürünü görülebilir.

Bu çalışmanın her safhasında akademik birikimiyle yolumuzu aydınlatan, bize duyduğu güvenle desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen tez danışmanım Doç. Dr. İlyas KARSLI'ya teşekkür ederim.

Bana verdiği değerli fikir ve önerileriyle çalışmamın tamamlanmasına çok büyük katkı sağlayan Doç. Dr. Rıfat Resul SEVİNÇ'e minnet borçluyum.

Tez çalışmamda desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım Doç. Dr. Bayramali NAZIROĞLU'na müteşekkirim.

Araştırmanın her safhasında değerli bilimsel uyarı ve önerileriyle tezimize katkı sağlayan Doç. Dr. Mustafa IRMAK'a sonsuz şükranlarımı sunarım.

Yoğun ders yükü içerisinde zaman ayırıp tezimi eleştirel bir gözle okuyan Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Emin YAĞCI hocama teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Tez konusu belirleme sürecinde yardımlarını ve teknik desteğini bizlerden esirgemeyen Dr. Öğretim Üyesi Ahmet KAPLAN'a teşekkür ederim.

Bu zorlu süreçte her daim yanımda hissettiğim aileme, yetişmemde büyük emekleri olan isimlerini burada zikredemediğimiz hocalarıma, mesai arkadaşlarıma ve Recep Tayyip Erdoğan İlahiyat Fakültesi ailesine minnettarım.

Gayret bizden başarı Allah'tandır.

Abdulkadir KİŞMİR

2018

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	2
ETİK BEYAN.....	3
ÖN SÖZ	4
İÇİNDEKİLER	6
ÖZET	11
ABSTRACT.....	12
KISALTMALAR.....	13
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ	14
GİRİŞ	15
Araştırmanın Problemi ve Konusu.....	15
Araştırmanın Amacı ve Önemi	17
Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları.....	18
Araştırmanın Yöntemi.....	19
Araştırmanın Kaynakları.....	19

BİRİNCİ BÖLÜM

KIYASIN TANIMI, TARİHİ SEYRİ, TEMEL UNSURLARI VE ÇEŞİTLERİ

I. KIYASIN TANIMI	22
A. Sözlük Anlamı.....	22
B. Terim Anlamı	22
II. KIYASIN TARİHİ SEYRİ	25
III. KIYASIN TEMEL UNSURLARI.....	29
A. Makîsun Aleyh (المقيس عليه).....	30
B. Makîs (المقيس).....	55

C. İllet (العلة)	65
D. Hüküm (الحكم)	78
IV. KIYASIN ÇEŞİTLERİ	83
A. İsti' mâli Kıyas (القياس الاستعمالي)	84
B. Nahvî Kıyas (القياس النحوي).....	86
1. İllet Kıyası (قياس العلة).....	88
2. Şebeh Kıyası (قياس الشبه).....	90
a. Vaz'î Şebeh (الشبه الوضعي)	91
b. Ma'nevî Şebeh (الشبه المعنوي)	92
c. İsti' mâli Şebeh (الشبه الاستعمالي).....	93
d. İftikârî Şebeh (الشبه الافتقاري).....	94
f. İhmâlî Şebeh (الشبه الإهمالي).....	94
g. Lafzî Şebeh (الشبه اللفظي)	95
3. Tard Kıyası (قياس الطرد).....	95

İKİNCİ BÖLÜM

BASRA VE KÛFE DİL EKOLLERİNDE KIYASIN GRAMERE

YANSIMASI

I. ÂMİLİ BELİRLEMEDE KIYASIN ROLÜ.....	99
A. Mübtedâ ve Haberin Âmili.....	100
B. Mef'ûlün Bih ve Mef'ûlün Me'ahın Âmili	102
1. Mef'ûlün Bihin Âmili	102
2. Mef'ûlün Me'ahın Âmili.....	104
C. Müstesnânnın Âmili	105
D. 'Ukûd (Onluk) Sayıların Temyîzinin Âmili.....	106
E. Tenâzu' Bahsinde Kıyas.....	107
II. KELİME TÜRLERİNİ BELİRLEMEDE KIYASIN ROLÜ.....	109

A. بِئْسَ ve نِعْمَ Kelimelerinde Kıyas	110
B. حَاشَا Kelimesinde Kıyas	112
C. رَبِّ Kelimesinde Kıyas	114
D. مَا أَفْعَلُهُ Kalıbında Kıyas	116
E. İsim Fiillerde Kıyas	119
F. كَانَ ve Benzerlerinde Kıyas	120
G. إِذْمَا Kelimesinde Kıyas.....	121
III. MU‘REB VE MEBNİLİĞİN TESPİTİNDE KIYASIN ROLÜ	122
A. İsimlerde Mu‘reblik ve Mebnîlik	124
1. Zamirlerde Kıyas.....	125
2. أَيِّ ve مَنْ Kelimelerinde Kıyas.....	126
3. Zarflarda Kıyas	129
a. أَمْس Kelimesinde Kıyas.....	129
b. بَعْد ve قَبْل Kelimelerinde Kıyas	129
c. أَلَانَ Kelimesinde Kıyas	130
4. İsm-i İşâretlerde Kıyas	132
5. Kinâye Lâfızlarında Kıyas	133
6. İsim Fiillerde Kıyas.....	134
7. Münâdâda Kıyas	136
8. Umûmî Olumsuzluk Bildiren ‘Y’ nin İsminde Kıyas.....	138
9. Sayılarda Kıyas	139
B. Fiillerde Mu‘reblik ve Mebnîlik.....	140
1. Muzâri Fiilde Kıyas	140
2. Emir (Emr-i Hâzır) Fiilde Kıyas	142
IV. TAKDİM VE TE’HİRDE KIYASIN ROLÜ	144
A. Haberin Takdîminde Kıyas	144

B. Nâkıs Fiillerin Haberinde Kıyas.....	146
1. مَا زَالَ'nin Haberinde Kıyas.....	146
2. لَيْس'nin Haberinde Kıyas.....	147
3. لَيْس'ye Benzeyen مَا Kelimesinde Kıyas.....	148
C. إِنَّ Babında Kıyas	150
D. İsim Fiillerde Kıyas.....	151
E. İstisnâda Kıyas.....	152
F. Hâlde Kıyas.....	153
G. Temyîzde Kıyas	154
H. Şart Edatlarında Kıyas.....	156
V. KELİMENİN ÂMİL OLMASINDA KIYASIN ROLÜ	157
A. إِنَّ Babında Kıyas	157
B. İsm-i Fâil ve İsm-i Mef'ûlde Kıyas.....	158
C. Sıfat-ı Müşebbehede Kıyas	161
D. Mastarda Kıyas.....	163
E. لَيْس'ye Benzeyen مَا'da Kıyas	164
VI. CÜMLE UNSURLARININ İ'RÂBINDA KIYASIN ROLÜ	167
A. Fâil, Mübtedâ ve Haberın İ'râbında Kıyas.....	167
B. Temyîz ve Hâlin İ'râbında Kıyas	169
VII. KELİMENİN MA'RİFE VE NEKRE OLMASINDA KIYASIN ROLÜ	171
A. Hâlin Nekre Olmasında Kıyas	171
B. Temyîzin Nekre Olmasında Kıyas	173
VIII. FİİLİN GAYR-İ MUTASARRİF OLMASINDA KIYASIN ROLÜ	174
A. لَيْس Kelimesinde Kıyas.....	175

B. عَسَى Kelimesinde Kıyas	175
C. نَغْمٌ ve بُسْ Kelimelerinde Kıyas	176
IX. İSMİN MUNSARİF VE GAYR-İ MUNSARİF OLUŞUNDA KIYASIN ROLÜ	176
SONUÇ	193
KAYNAKLAR	197
ÖZ GEÇMİŞ	221

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Tez Türü: Doktora Tezi

Danışman: Doç. Dr. İlyas KARSLI

Hazırlayan: Abdulkadir KİŞMİR

Yıl: 2018

Sayfa Sayısı: 221

ÖZET
ARAPÇADA KIYAS VE BASRA İLE KÛFE DİL
EKOLLERİNDEKİ ROLÜ

Bu araştırma Arap dilinde kıyası incelemiş ve Basra ve Kûfe dil ekollerindeki rolünü tespit etmeyi amaçlamıştır.

Çalışma giriş ve sonuç kısımları hariç iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynakları üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde kıyas kavramının tanımı, rükünleri ve çeşitleri ele alınmıştır. İkinci bölümde ise kıyasın Basra ve Kûfe dil ekollerindeki rolü farklı nahiv konuları üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmayla Basra ve Kûfeli nahivcilerin dil çalışmalarında kıyası etkin bir şekilde kullandıkları görülmüştür. Ayrıca bu araştırmayla kıyasın gerek aynı ekol içerisinde gerekse iki ekol arasındaki nahiv tartışmalarının yaşanmasında ve farklı görüşlerin ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahip olduğu da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil, Nahiv, Basra Ekolü, Kûfe Ekolü, Kıyas.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department: Basic Islamic Sciences

Thesis Type: Doctoral Thesis

Supervisor: Doç. Dr. İlyas KARSLI

Author: Abdulkadir KİŞMİR

Year: 2018

Pages: 221

ABSTRACT

QIYÂS IN ARABIC AND ITS ROLE GRAMMER SCHOOLS OF BASRA AND KÛFA

This study aims to examine al-qiyâs (analogy) in Arabic language and to identify its role in Basra and Kûfa's language schools.

The study consists of two parts except the introduction and conclusion. The introduction focuses on the aim, scope, methodology and resources of the research.

The first part discusses the definition, ruminations and varieties of the concept of al-qiyâs while the second part tries to identify the role of al-qiyâs in Basra and Kûfa's language schools through different grammar subjects.

This study showed that Basra and Kûfîc grammars use al-qiyâs effectively in language studies. It was also found that al-qiyâs has an important effect on discussions made in the same school or between two schools and on the appearance of different views.

Key Words: Language, Grammar, Basra Schools, Kûfa Schools, al-Qiyâs.

KISALTMALAR

- b. : Bin
bk. : Bakınız
by. : Basım yeri yok
c. : Cilt
çev. : Çeviren
Doç. : Doçent
Dr. : Doktor
ed. : Editör
Hz. : Hazret-i
İSAM : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
nşr. : Neşreden
Öğr. : Öğretim
öl. : Ölüm
Prof. : Profesör
ss. : Sayfadan sayfaya/sayfalar
TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
t.y. : Basım tarihi yok
vd. : Ve devamı; ve diğerleri

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

آ	Â	â
او	Ô	ô
ء	,	,
ث	Ṣ	s
ح	Ḥ	ḥ
خ	Ḫ	ḫ
ذ	Ẓ	ẓ
ص	Ṣ	ṣ
ض	Ḍ,Ẓ	Ḍ,ẓ
ط	Ṭ	ṭ
ظ	Ẓ	ẓ
ع	,	,
غ	Ġ	ğ
ق	Ḳ	ḳ
ي	Î	î
اَ	A,E	a,e
اِ	I,Î	i,î
اُ	O,Ö,U,Ü	o,ö,u,ü
اَ	Â	â
اِ	Î	î
اُ	Ô,Û	ô,û

GİRİŞ

Araştırmanın Problemi ve Konusu

Beşerî bir dil olması yanında bir din dili olma özelliğine sahip olan Arapça, İslâm'ın ortaya çıkışıyla beraber önem arz etmiş ve Arap olmayanlar tarafından da öğrenilmeye başlanmıştır. Arapçanın farklı milletler tarafından öğrenilme sürecine girmesi farklı sorunları da beraberinde getirmiştir. Dilde hatalı kullanım anlamına gelen *lahn*, İslâmiyetten sonra yaygınlaşmıştır.¹ Lahnin yayılmasında coğrafi, siyasî, ictimâî gibi unsurların yanında dînî boyut da çok önemli bir rol oynamıştır. Hatta nahve dair çalışmaların en önemli sebebinin Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik çalışmalar olduğu söylenmiştir. Zira Kur'ân'ın doğru anlaşılması metnin korunmasına bağlıdır. İnsanların günlük konuşmalarında yapmış oldukları hatalar bir şekilde ortadan kaldırılabılır, fakat kutsal bir metinde bu hataların yapılması, onları anlama ve yorumlamada problemlere yol açacaktır. Dolayısıyla dini metinlerin tahrifi korkusu nahiv ile ilgili çalışmaların yapılmasında büyük bir etkindir. Bundan dolayı Kur'ân'ın noktalanması ve harekelenmesi gramer çalışmalarının ilk adımı olarak görülmüştür.²

¹ Bazı araştırmacılar lahnin câhiliyye döneminde bulunmadığını savunmaktadır. bk. Mustafâ Sâdık er-Râfi'î, *Târîhu âdâbi'l-'Arab* (Mansûre: Mektebetü'l-İmân, 1359/1940), 1: 203; 'Abdullâh b. Hamed el-Hasrân, *Merâhilu tetavvuri'd-dersi'n-nahvî* (el-İskenderiyye: Dâru'l-Ma'rife, 1413/1993), 13.

² Arap nahvinin doğuşuyla alâkalı olarak şu kaynaklara müracaat edilebilir: Ebu't-Tayyib 'Abdulvâhid b. 'Alî el-Luğavî el-Halebî (öl. 351/962), *Merâtibu'n-nahviyyîn*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (el-Kahire: Mektebetü Nahda, 1375/1955), 6; Ebû Sa'îd el-Hasan b. 'Abdillâh b. Merzubân es-Sîrâfi (öl. 368/979), *Ahbâru'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve merâtibuhum ve ehzu be'duhum 'an be'd*, nşr. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ (el-Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, 1405/1985), 33; Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm (öl. 385/995), *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 60 vd.; Seleme b. Müslim el-'Avtebî es-Suhârî (öl. 511/1117), *Kitâbu'l-ibâne fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, nşr. 'Abdulkerîm Halîfe, Nusret 'Abdurrahmân, Salah Cerrâr, Muhammed Hasen 'Avvâd (by., 1420/1999), 1: 20 vd.; 'Abdurrahmân b. Haldûn (öl. 808/1405), *el-Mukaddime* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424/2003), 360; Ahmed Emîn (öl. 1373/1954), *Duḥâ'l-İslâm* (el-Kahire: Mektebetü'l-Usre, 1419/1998), 2: 285 vd.; 'Abdul'âl Sâlim Mekrem, *el-Ḥalkatu'l-meşkûde fi tarihî'n-nahvi'l-'Arabî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993), 11 vd.; Şevkî Dayf (öl. 1426/2005), *el-Medârisu'n-nahviyye* (el-Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1338/1968), 13 vd.; Hadîce el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Ürdün: Dâru'l-Emel, 1422/2001), 31 vd.; Ahmed et-Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât* (el-Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts), 23 vd.; Sa'îd el-Efgânî (öl. 1417/1997), *Min târihi'n-nahv* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398/1978), 7 vd.; Muhammed eş-Şâtîr Ahmed Muhammed, *el-Mûciz fi neş'eti'n-nahv* (el-Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1403/1983), 15 vd.; Muhammed el-Muhtâr Ebbâh, *Târîhun-n-nahvi'l-'Arabî fi'l-meşriḳ ve'l-mağrib* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-

İslâmiyetin yayılması ve neticesinde lahnin yaygınlaşmasıyla beraber gramer oluşturma sürecine girilmiştir. Çoğu araştırmacıya göre Ebu'l-Esved ed-Duelî (öl. 69/688) ile başlayan gramer çalışmaları Basra ve Kûfeli nahivciler tarafından sürdürülmüştür.

İlk dönem Arap dili tarihiyle ilgili kaynaklara bakıldığında kıyas kelimesinin Arap dilinde kullanılması ile nahiv çalışmalarının başlaması hemen hemen aynı döneme tekabül etmektedir. Zira nahiv ilminin kurucularından kabul edilen Abdullâh b. Ebî İshâk el-Hadrâmî'nin (öl. 117/735) kıyası ilk kullanan dilcilerden biri olarak gösterilmesi bu görüşü desteklemektedir.³ İlk dönemlerde daha çok genel kural anlamında kullanılan kıyas, el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (öl. 175/791) ile terim anlamıyla da kullanılmaya başlanmıştır. Zira kıyasın temel rükünleri olan asıl, fer' ve illet kavramları el-Halîl ile daha belirgin hale gelmiştir. el-Halîl ve öğrencisi Sibeveyh (öl. 180/796) kıyasın bu ana rükünleri üzerine dilsel genel kurallar ortaya koymuşlardır. Kendilerine ulaşan dilsel malzeme noktasında titiz davranan bu âlimler, güvendikleri Arap kabileleri dışında Arap kelamına dair işittikleri kullanımları dilde asıl olarak kullanmamışlardır. Her ne kadar aynı ekolü benimsemiş el-Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830) gibi bazı Basralı nahiv âlimleri, zaman zaman dil malzemesinin seçiminde esnek davransalar da kaynaklarda Basralıların kıyas konusunda titiz oldukları ifade edilmiştir. Buna mukabil Kûfelerin dil

³ İlmîyye, 1429/2008), 43 vd.; Fuâd Hannâ Terzî, *Fî uşûli'l-luğa ve'n-naħv* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1389/1969), 95; Hasen 'Avn, *el-Luğa ve'n-naħv* (el-İskenderiyye: Matba'atu Rûyâl, 1371/1952), 78 vd.; 'Abdulkerîm Muhammed el-Es'ad, *el-Vesîf fî târihi'n-naħvi'l-'Arabî* (el-Kahire: Dâru's-Şurûk, 1413/1992), 22 vd.; Fethî 'Abdulfettâh ed-Dücenî, *Ebu'l-Esved ed-Duelî ve neş'etu'n-naħvi'l-'Arabî* (Kuveyt: Vekâletü'l-Metbû'ât, 1394/1974), 184; Ebû Muhammed Cemâluddîn 'Abdurrahîm b. el-Hasen b. 'Alî el-İsnevî (öl. 772/1370), *el-Kevkebu'd-durri fîmâ yeteħarrecu 'ale'l-uşûli'n-naħviyye mine'l-furû'i'l-fikhiyye*, nşr. Muhammed Hasan 'Avvâd (Amman: Dâru 'Ammâr, 1405/1985), Mukaddime, 22 vd.; Şa'bân 'Avd Muhammed el-'Ubeydî, *en-Naħvu'l-'Arabî ve menâhîcu't-te'lîf ve't-tahlîl* (Bingazi: Menşûrâtu Câmî'ati Karyûnus, 1409/1989), 71 vd.; Selami Bakırcı - Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001), 17 vd.; el-Ğâmidî, Muhammed Sa'îd Sâlih Rabî, "Kağiyyetu neş'eti'n-naħvi'l-'Arabî fî aşâri'd-dârisîn", *Mecelletu'd-dirâsâti'l-'Arabî* 22 (2010): 1-47; Mehmet Cevat Ergin, "Arap Nahvinin Doğuşu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005): 111-141; Şahabettin Ergüven, "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2007): 155-183; Mehdî Mumtehin, "en-Naħv ve hikâyetu neş'etihî", *et-Turâsu'l-Edebî*, 4/1 (1968): 158. Erişim 23 Şubat 2017. cls.iranjournals.ir/article_368_b16d6f0a414bbeb5fa6fc3de243bdcb.pdf.

³ Kaynaklarda kıyası ilk kullanan kişinin Ebu'l-Esved ed-Düelî olduğu söylenmektedir. bk. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. 'Ubeydillâh b. Sâlim el-Cumahî el-Basrî (öl. 231/846), *Tabakâtu's-şu'arâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmîyye, 1422/2001), 29.

incelemelerinde Basralılar gibi titiz davranmadıkları dile getirilmiştir. Özellikle el-Kisâi (öl. 189/805) bu konuda Basralı âlimler tarafından sert eleştirilere maruz kalmıştır. Halbuki diğer bir Kûfeli nahivci el-Ferrâ'nın (öl. 207/822) dilsel verilerde muttarid olma şartını araması, bu konuda titiz davranıldığını göstermektedir. Ancak Kûfeli nahivciler Basralılar gibi belli başlı kabilelerden dilsel veri almakla yetinmeyip, güvendikleri kabilelerden dile dair kullanımları almakta bir tereddüt göstermemişlerdir. Onlar bu tutumlarından dolayı şâz kullanımları esas aldıkları gerekçesiyle de eleştiriye maruz kalmışlardır. Fakat Kûfeliler, bu konuda kendilerine yöneltilen eleştirileri kabul etmemişlerdir.

Diğer taraftan Basralı ve Kûfeli nahivciler arasında dil faaliyetlerinde kıyasın önemli bir rüknü olan illetin tespitinde tartışmalar yaşanmıştır. İletinin tespitindeki bu problem aynı konuda farklı hükümlerin doğmasına sebebiyet vermiştir. Özellikle bu durum isti'mâlî kıyastan daha çok nahvî kıyasta daha belirgindir.

Kıyas, Basra ve Kûfe ekolleri arasında yukarıda zikredilen problem ve tartışmaların en önemli sebebidir. Bu yüzden araştırmanın konusu "*Arapçada Kıyas ve Basra ile Kûfe Dil Ekollerindeki Rolü*" olarak tespit edilmiştir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Kıyas gerek Basralı gerekse Kûfeli dilcilerin nahiv çalışmalarında kullandıkları temel kaynaklardan biridir. Her iki ekolün dil ile ilgili çalışmalarında benimsediği bu yöntem aynı zamanda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu araştırma kıyas konusunu iki ekol açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Bu sayede kıyasın söz konusu iki ekolde nahve dair rolü tespit edilecek ve kıyas kaynaklı farklı görüşler ortaya konulacaktır. Bunun yanında Basralı ve Kûfeli nahivciler arasında aynı konu üzerinde kıyas kaynaklı ihtilaflara sebep olan unsurlar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Araştırma, Basra ve Kûfe dil ekollerindeki farklı görüş ve düşüncelerin altında yatan en önemli sebebin kıyas olduğunu ortaya koymaya çalışması ve bu konuyu özellikle tartışmalı meseleler üzerinden ele alıp farklı başlıklar altında inlemesi sebebiyle önem arz etmektedir. Çünkü kıyas, âmil nazariyesinde, kelime

türlerinin belirlenmesinde, mu‘reb ve mebnîliğin tespitinde, takdîm ve te’hîrde, ma‘rifelik ve nekrelîk gibi birçok nahiv konusunda doğrudan veya dolaylı olarak önemli bir etkiye sahiptir.

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu araştırma Arap dilinde kıyas kavramını ve Basra ve Kûfe dil ekollerindeki rolünü ortaya koymayı hedeflemektedir. Dolayısıyla araştırma amaçlarıyla sınırlıdır.

Kıyas; mantık, kelâm ve fıkıh usûlü gibi farklı ilim dallarında bilgiye ulaştıran bir yöntem olarak kullanılmıştır. Araştırma, bu ilim dallarında kullanılan kıyas kavramını kapsamamaktadır.

Nahiv tarihinde Basra ve Kûfe dil ekollerinin dışında farklı ekoller de bulunmaktadır. Araştırma sadece Basra ve Kûfe dil ekollerindeki kıyas ile sınırlıdır. Bunun yanında bazen farklı dil ekollerinin temsilcilerinin kıyas kaynaklı görüşlerine ihtiyaç halinde atıfta bulunulmuştur.

Araştırmanın hedefi Basra ve Kûfe dil ekollerindeki kıyasın rolünü tespit etmek olduğundan, çalışma bu hedefi gerçekleştirecek bazı nahiv meseleleri ile sınırlıdır. Bütün gramer konularını kapsamamaktadır. Çalışma tespit edilen başlıklar üzerinden ele alınmıştır. Özellikle iki ekol arasında ihtilâflı meselelerde kıyasın konumu belirtilmeye özen gösterilmiştir. Bazen ekoller arasında ihtilâf olmasa da kıyasın gramer çalışmalarında önemini ortaya koyma ve hangi ekolün dil çalışmalarında kıyası daha fazla kullandığını tespit etmek adına sadece bir ekolün kıyas anlayışı üzerinde de durulmuştur.

Gerek Basra ve gerekse Kûfe ekolleri içerisinde birçok nahiv âlimi bulunmaktadır. Çalışma bu ekollerde yer alan bütün nahiv âlimlerinin kıyas ile ilgili görüşlerini ortaya koymak gibi bir hedefi taşımamaktadır. Nahvin oluşum ve olgunlaşma sürecindeki Basralı ve Kûfeli dilcilerin kıyas düşüncesi yansıtılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Gramer araştırmalarında “*karşılaştırmalı, tarihsel ve betimsel*” olmak üzere üç temel yaklaşım mevcuttur. Karşılaştırmalı gramer çalışmaları bir dilin kendi içerisindeki lehçe ve ağızlar arasındaki cümle ve anlam bilgileri bakımından benzer ve farklı yönlerini inceler. Bunun yanında bir dilin başka dil veya dillerle benzer ve farklı yönleri bu yöntemle ortaya konulur. Tarihsel dil bilgisi yöntemi ise bir dilin veya lehçelerinin tarihsel süreç içerisindeki değişim ve gelişimini ele alır. Betimsel yöntem ise dilin kendi içinde veya lehçeleri arasında belirli bir zaman dilim içerisindeki durumunu ortaya koyar.

Bu çalışmada kıyasın Basra ve Kûfe dil ekollerindeki rolü ele alındığından genel olarak farklı lehçelerdeki kullanımlar arasındaki ilişkiler ortaya konulmuştur. Dolayısıyla karşılaştırmalı yöntemden istifade edilmiştir. Ayrıca araştırmada belirli bir zaman diliminde Basra ve Kûfe dil ekollerinde kıyasın rolünün tespiti amaçlandığından betimsel yöntem de kullanılmıştır.

Çalışmada Arapça eserlerin yazımında Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin transkripsiyon karakterleri, âyetlerin tercümesinde ise Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mushafı esas alınmıştır.

Araştırmanın Kaynakları

Bu araştırmada her iki ekole ait temel kaynaklara müracaat edilmiştir. Bu bağlamda Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı, el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin *Kitâbul-cumel fi'n-naḥv*'i, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (öl. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberraîd'in (öl. 286/900) *el-Muktedab*'ı, Abdurrahmân b. İshâk en-Nahvî ez-Zeccâcî'nin (öl. 337/949) *el-Cumel fi'n-naḥv* ve *el-İzâh fi'ileli'n-naḥv* adlı eserleri ve Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdillâh b. Verrâk'ın (öl. 381/991) *İlelu'n-naḥv*'ı yararlanılan temel kaynaklardır. Bunların yanında Ebû Sa'îd el-Hasan b. Abdillâh b. Merzubân es-Sîrâfî'nin (öl. 368/979) *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*'i, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Mu'min b. Muhammed b. 'Alî b. 'Ufûr el-İşbîlî'nin (öl. 669/1271) *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî*'si, İbn Ebi'r-Rabî' Ubeydullâh b. Ahmed b. Abdillâh es-Sebtî el-Kuraşî el-İşbîlî'nin (öl. 688/1289) *el-Basîf fi şerhi Cumeliz'z-Zeccâcî*'si, Yahyâ b. Hamza el-Alevî'nin (öl. 749/1348) *el-Minhâc fi şerhi Cumeli'z-Zeccâcî*'si, Behâuddîn

‘Abdullâh İbn ‘Akîl el-Hemedânî el-Mısırî’nin (769/1368) *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ elfiyeti’bn Mâlik*’i, Cemâluddîn ‘Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Hişâm el-Ensârî’nin (öl. 761/1360) *Şerhu Kıtrî’n-nedâ ve belli’ş-şadâ*, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb fî ma’rifeti kelâmi’l-Arab*, *Şerhu Cumeliz’z-Zeccâcî* ve *Evdâhu’l-mesâlik ilâ Elfiyeti’bn Mâlik* gibi eserleri, Ebu’l-Hasen Nûruddîn ‘Alî b. Muhammed b. ‘İsâ b. Yûsuf el-Eşmûnî’nin (öl. 918/1513) *Şerhu’l-Eşmûnî ‘alâ Elfiyeti’bn Mâlik*’i, Hâlid b. ‘Abdillâh el-Ezherî’nin (öl. 905/1500) *Şerhu’t-Taşrih ‘ale’t-Tevdîh*’i, Ebû ‘Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. ‘Alî İbn Tûlûn ed-Dimaşkî’nin (öl. 953/1546) *Şerhu İbn Tûlûn ‘alâ Elfiyeti’bn Mâlik*’i gibi her iki ekolün görüşlerini ele alan daha çok şerh niteliğinde olan eserlerden de istifade edilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde, Ebu’l-Feth ‘Osmân b. Cinnî el-Mevsilî’nin (öl. 392/1002) *el-Haşâis*’i, Kemâluddîn Ebu’l-Berekât ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa’îd el-Enbârî’nin (öl. 577/1181) *el-İgrâb fî cedeli’l-İ’râb* ve *Lume’u’l-edille* adlı eserleri, Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî’nin (öl. 911/1505) *el-İktirâh fî uşûl’in-naḥv* ve *cedelih* ve *el-Muzhir fî ‘ulûmi’l-luğati’l-Arabiyye* adlı eserleri temel kaynakları oluşturmuştur. Bu eserlerin yanında modern dönemde kıyas üzerine telif edilen Muhammed el-Hıdır Hüseyin’in *el-Kıyâs fî’l-luğati’l-Arabiyye*’si, Munâ İlyâs’ın *el-Kıyâs fî’n-naḥv*’ı, Sa’îd Câsim ez-Zübeydî’nin *el-Kıyâs fî’n-naḥvi’l-Arabî neş’etuhu ve teṭavvuruh*’u, Muhammed Hasen ‘Abdul‘azîz’in, *el-Kıyâs fî’l-luğati’l-Arabiyye*’si, ‘Abdulfettâh Hasen ‘Alî el-Becce’nin *Zâhiretu kıyâsi’l-ḥaml fî’l-luğati’l-Arabiyye*’si ve Mehmet Şirin Çıkar’ın, *Kıyas: Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı* adlı eserleri özellikle birinci bölümde yararlandığımız kaynaklardandır. Kıyas konusunda kitap veya makale birçok eser yazılmasına rağmen çalışmamız diğer literatürün aksine kıyasın Basra ve Kûfe dil ekollerinin oluşmasındaki etkisini ortaya koyması ve bunu başlıklar altında, değişik nahiv meseleleri üzerinden ele alması sebebiyle farklılık arz etmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde el-Enbârî’nin *Esrâru’l-Arabiyye*, *el-İnşâf fî mesâili’l-hilâf* ve *Mensûru’l-fevâid*’i, Ebu’l-Bekâ ‘Abdullâh b. Hüseyin el-‘Ukberî’nin (öl. 616/1219) *Mesâilu hilâfiyye fî’n-naḥv*, *el-Lubâb fî ‘ileli’l-binâ* ve *l-i’râb* ve *et-Tebyîn ‘an mezâhibi’n-naḥviyyîne’l-Başriyyîn* ve *l-Kûfiyyîn* adlı eserleri özellikle Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında ihtilafli meseleleri ele alması

sebebiyle yararlanılan en önemli kaynaklardır. Ayrıca modern dönemde nahiv usûlü hakkında yazılmış ve kaynakçada belirtilmiş birçok eserden de istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KIYASIN TANIMI, TARİHİ SEYRİ, TEMEL UNSURLARI VE ÇEŞİTLERİ

I. KIYASIN TANIMI

Kıyas, nahiv usûlünün önemli unsurlarından birisidir. Zira kuralların tespiti ve genelleştirilmesi konusunda ondan son derece istifade edilmiştir. Ancak kıyas, tanımı, unsurları ve çeşitleri hususunda ilk dönem nahiv eserlerinde pek fazla yer bulmamış, bir disiplin olarak ele alınmamıştır. Özellikle hicrî altıncı yüzyılda el-Enbârî ile nahiv ilmindeki önemi ortaya çıkmış ve bizâtihi kıyas adı altında nahiv usûlü eserlerinde yerini almıştır.

Bir gramer usûl ilminin unsuru olarak kıyasın sözlük ve terim anlamı aşağıda tanımlanmıştır.

A. Sözlük Anlamı

Kıyas, sözlükte bir şeyi başka bir şeyle “ölçmek, takdîr etmek”⁴ ve “eşitlemek”⁵ anlamında kullanılmaktadır. Bu kelime, قَسْتُ الْعُرْفَةَ بِالْمِثْرِ “*Odayı metre ile ölçtüm.*” örneğinde birinci anlamda kullanılmıştır. İkinci anlamında ise hem maddî hem de ma‘nevî eşitlik kastedilir. فَلَانٌ لَا يُقَاسُ بِفُلَانٍ “*Falan şahıs, falancayla kıyaslanamaz.*” cümlesinde ma‘nevî eşitlik anlamındayken, قَسْتُ كَذَا عَلَى كَذَا “*Bunu şununla mukayese ettim.*” cümlesinde ise maddî eşitlikten bahsedilmektedir.⁶

B. Terim Anlamı

Nahiv âlimleri Arap grameri çalışmalarında dilsel veriler arasında farklı açılardan illetler görmüşler ve bu kullanımlar arasında bir ilişkinin olduğunu tespit

⁴ Ebû Nasr İsmâ‘îl b. Hammâd el-Cevherî (öl. 400/1009), *Tâcu'l-luğa*, nşr. Ahmed ‘Abdulğafûr ‘Attâr (Beyrut: Dâru'l-‘İlm, 1407/1987), 3: 968; Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el-Mısrî (öl. 711/1311), *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994), 6: 185; Mecduddîn Muhammed b. Ya‘kûb el-Feyrûzâbâdî (öl. 817/1414), *el-Kâmûsu'l-muhît* (el-Kahire: Dâru'l-Ğadi'l-Cedîd), 1324.

⁵ Ebu'l-Hasen ‘Alî b. Muhammed b. ‘Alî el-Hüseynî el-Cürcânî el-Hanefî (öl. 816/1413), *et-Ta‘rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1421/2000), 181.

⁶ Farklı örnekler için bk. Zekiyyuddîn Şa‘bân, *Uşûlu'l-fıkhî'l-İslâmî* (İstanbul: Mektebetü'l-Hanîfiyye, t.y.), 113.

etmişlerdir. Onlar, kıyas olarak isimlendirdikleri bu ilişkiyi farklı açılardan ele almaları sebebiyle kıyasın tanımı ve çeşitleri konusunda değişik görüşler ortaya koymuşlardır. Hatta bazıları, özellikle dil kıyası ile fikhî kıyas arasında bir bağlantı kurmuş, kıyasın tanımı ve özellikle çeşitleri hususunda muhtelif açılımlara zemin hazırlamışlardır.⁷ Kıyas, bilinene bakarak bilinmeyene ulaşma işlemidir. Nahivci, dilsel verilere bakarak onlara benzer kullanımlar elde eder. İşte bu çalışma sistemi, dilde, kıyas olarak adlandırılır.⁸

Kaynaklarda ilk dönem nahivcilerinin kıyası kullandığı ifade edilmekle beraber,⁹ istilâhî anlamda ilk detaylı tanımı el-Enbârî'nin (öl. 577/1181) yapmış olduğu kabul edilmiştir.¹⁰ Ancak daha önce er-Rummânî'nin (öl. 384/994) kıyas tanımı da dikkatlerden kaçmamıştır. Ona göre kıyas: “*Hükümde (bir illete binâen) zorunlu olarak birleşmesi gereken iki şeyi bir araya getirmektir.*”¹¹ Kanaatimize göre kıyasın bu tanımı daha sonra yapılan tanımlardan çok uzak olmasa da diğer tanımlardan istifade etmesi ve bu konuya eserinde geniş yer ayırması sebebiyle, el-Enbârî'nin tanımı kaynaklarda daha çok tercih edilmiştir. Zira o, kendisinden önceki ulemânın kıyas tanımlarını da eserinde toplamıştır.¹² Ayrıca er-Rummânî'nin tanımı için tümevarım yoluyla ulaşılan kıyastan daha çok akıllı yürütmeyi ön plana çıkardığı söylenmiştir.¹³

el-Enbârî anlam olarak çok farklı olmasa da kıyası değişik ifadelerle nakletmiştir:¹⁴ Buna göre kıyas:

- Fer‘i aslın hükmüne göre değerlendirmektir.
- Bir illetten dolayı fer‘i asla hamledip, aslın hükmünü fer‘e taşımaktır.
- Bir câmi/illet sebebiyle fer‘i asla ilhak etmektir.

⁷ Muhammed Hasen ‘Abdul‘azîz, *el-Kıyâs fi'l-luğati'l-'Arabîyye* (el-Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1415/1995), 19.

⁸ İbrâhîm Enîs, *Min esrâri'l-luğa* (el-Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1398/1978), 8.

⁹ el-Luğavî, *Merâtibu'n-naḥviyyîn*, 13; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zübeydî (öl. 379/989), *Ṭabakâtu'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (el-Kahire: Dâru'l-Me‘ârif, 1430/2009), 31.

¹⁰ Mehmet Şirin Çıkar, *Kıyas: Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı* (Van: Ahenk Yayınları, 2007), 102.

¹¹ Ebu'l-Hasen ‘Alî b. ‘İsâ b. ‘Alî er-Rummânî (öl. 384/994), *Kitâbu'l-hudûd ve Kitâbu menâzili'l-hurûf* (by., t.y.), 15.

¹² Kemâluddîn Ebu'l- Berekât ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa‘îd el-Enbârî (öl. 577/1181), *Lume‘u'l-edille (el-İgrâb fi cedeli'l-i‘râb ile birlikte)*, nşr. Sa‘îd el-Efgânî (Suriye: Matba‘atu'l-Câmi‘âti's-Suriyye, 1377/1957), 93 vd.

¹³ Çıkar, *Kıyas*, 104.

¹⁴ Tanımlar için bk. el-Enbârî, *Lume‘u'l-edille*, 93.

- Bir câmi/illet ile bir şeyi, başka bir şeyle ifade etmektir.

el-Enbârî başka bir eserinde -muhtemelen kendisine ait¹⁵- bir kıyas tanımı daha yapmaktadır. Ona göre kıyas: “*Aralarında ortak bir illet sebebiyle nakledilmeyenin hükmünü nakledilene hamletmektir.*”¹⁶ Bu tanımda “*aralarında ortak bir illet*” şeklinde tercüme ettiğimiz “إِذَا كَانَ فِي مَعْنَاهُ” ifadesi kanaatimizce illeti ortaya koymaktadır. Zira o, diğer bir eserinde kıyasın dört rükünden (asıl, fer‘, illet ve hüküm) ibaret olduğunu açıklamaktadır.¹⁷

Muhammed el-Hıdır el-Hüseyin’e göre dil üzerinde uygulanan kıyas, dört kısımda incelenir:

1- “*Arapların -aralarında var olan bir câmi/illetten dolayı- bazı kelimelerin hükmünü diğerlerine hamletmesidir.*” Muzâri fiilin isme benzerliğinden dolayı mu‘reb kabul edilmesi bu tanıma örnek verilmiştir. Bu çeşit kıyasın bizatihi Araplar tarafından uygulandığı söylenmiştir. Nahivci sadece bunu ortaya çıkarmış, var olan hükme dikkat çekmiştir.¹⁸

2- “*Bir vasıftan dolayı bir manada vaz ‘edilen bir ismin hükmünü, aynı vasfı taşıyan ama farklı özellikleri bulunan isme vermektir.*” Örneğin üzümde elde edilen ve ismine şarap adı verilen içkinin sarhoş edicilik özelliği bulunmaktadır. Bu özellik şarabın haram olmasının illetidir. Dolayısıyla şarabın bu özelliği başka içeceklerde bulunması halinde, şarap için verilen hüküm kıyas yoluyla diğer içkilere taşınmaktadır.¹⁹ Bu tanım fıkıh usûlünde kullanılmaktadır.²⁰

3- “*Arap kelâmından tümevarım yoluyla elde edilen bir lâfızdaki hükmü, genel bir kural oluşturması için benzeri lâfızlara vermektir.*” Arapçada ism-i tasğîr,

¹⁵ Çıkar’a göre el-Enbârî’nin tanımda herhangi bir kayıt düşmemesi, onun kendisine ait olduğunu göstermektedir. bk. Çıkar, *Kıyas*, 103.

¹⁶ el-Enbârî, *el-İgrâb fi cedeli’l-i’râb* (Lume’u’l-edille ile birlikte), nşr. Sa’îd el-Efgânî (Suriye: Matba’atu’l-Câmi’âti’s-Suriyye, 1377/1957), 45; Zülfikar Tüccâr’a göre er-Rummânî ve el-Enbârî’nin kıyas tarifleri hem eksiktir hem de net değildir. bk. Zülfikar Tüccâr, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 539.

¹⁷ el-Enbârî, *Lume’u’l-edille*, 93.

¹⁸ Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *el-Kıyâs fi’l-luğati’l-‘Arabiyye* (el-Kahire: el-Matba’atu’s-Selefiyye, 1353/1934), 25-26.

¹⁹ Hüseyin, *Dirâsât fi’l-‘Arabiyye ve târîhihâ* (el-Kâhire: Dâru’l-‘Ulûm, 1380/1960), 27-28, *el-Kıyâs fi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, 27-28.

²⁰ Kıyasın fıkıh usûlündeki yeri için bk. Nizâmuddîn Ebî ‘Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-Şâfi (öl. 344/955), *Uşûlu’s-Şâfi*, nşr. ‘Abdullâh Muhammed el-Halîlî (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1428/2007), 192 vd.; ‘Abdulkerîm Zeydân, *el-Medhal li dirâseti’s-şer’ati’l-İslâmiyye* (Dimâşk: Müessesetü’r-Risâle, 1426/2006), 188 vd.; ‘Abdullâh Yûsuf el-Cudey’, *Teyşîru ‘ilmi uşûli’l-fikh* (Beirut: Müessesetü’r-Reyyân, 1431/2010), 160 vd.

ism-i mensûb, ism-i fâil, ism-i mef'ûl ve fiiller gibi bazı kelimelerin farklı fakat kendi içinde aynı vezinlerde olduğu tümevarım yoluyla tespit edilmiştir. Örneğin hakkında nakil bulunmayan bir kelimedenden ism-i tasğîr yapmak için kendisine uygun bir vezine sokulması kıyas olarak isimlendirilmiştir.²¹

4- “*Aralarında birtakım benzerlikler sebebiyle bir kelimenin hükmünü farklı türdeki başka kelimeye hamletmektir.*” Sıla cümlesindeki mecrûr âid zamiri bir kısım ulemâyâ göre hazfedilebilir. Bu durum, aralarındaki benzerlikten dolayı haber cümlesindeki hazfedilen mecrûr zamire kıyas edilmiştir.²²

Kıyas için yapılan tanımlara bakıldığında makîsun aleyh, makîs ve illetin farklı durumları dikkate alındığı görülmektedir. Neticede farklı ifadelerle hemen hemen aynı anlamı içeren kıyas tanımları yapılmıştır. Çünkü kıyas işlemi es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî'nin (öl. 816/1413) de ifade ettiği gibi “*Bir şeyin hükmünü benzerine uygulamaktır.*”²³ Diğer taraftan her bir kıyas tanımında bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşmak hedeflenmektedir.²⁴ Ayrıca kıyas bir taklit olarak ifade edilmiş ve buna yönelik tanımlar da yapılmıştır. Örneğin ‘Abbâs Hasan ‘a (öl. 1398/1978) göre kıyas: “*Dil kalıplarının asıl ve türevlerini kalıba dökme, harfleri harekeleme, kelimelerin cümle içindeki dizimi, i lâl, ibdâl, idğam, hazif ve ziyâde gibi konularda Arapları taklit etmekden ibarettir.*”²⁵

II. KIYASIN TARİHİ SEYRİ

Arap nahiv tarihinde kıyasın farklı aşamalardan geçtiği zikredilmiştir.²⁶ Genel olarak ilk dönem kıyas anlayışı ‘Abdullâh b. Ebî İshâk el-Hadrâmî ile şekillenmiştir. Zira onun nahiv illetlerinden bahseden ilk nahivci olduğu rivayet

²¹ Hüseyin, *el-Kıyâs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 27; Buna aslı kıyas denilmektedir. Nahiv âlimleri bu çeşit kıyası isti'mâlî kıyas içerisinde değerlendirmişlerdir.

²² Hüseyin, *el-Kıyâs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 27; Bu kıyas türüne temsîlî kıyas denilmektedir.

²³ el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 181.

²⁴ İbrâhîm Enîs, *Min esrâri'l-luğa*, 8; Terzî, *Fî usûli'l-luğa*, 119; Ni'met Rahîm el-Ğazâvî, *en-Nakdu'l-luğavî beyne't-teharrur ve'l-cumûd* (Bağdat: Menşûrâtu Dâireti's-Suûni's-Sekâfiyye ve'n-Neşr, 104/1984), 46.

²⁵ ‘Abbâs Hasan (öl. 1398/1978), *el-Luğa ve'n-nahiv beyne'l-kadîm ve'l-hadîs* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1386/1966), 22.

²⁶ Çıkar, “Nahiv İlmî”, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler* içinde, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 92; Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2009), 53.

edilmiştir.²⁷ Fakat ‘Abdullâh b. Ebî İshâk’ın kıyas anlayışı daha çok genel geçer kuralların uygulanması şeklindedir.²⁸ Dolayısıyla o dönemde kullanılan kıyas lâfzı, muttarid/genel geçer kural anlamındadır.²⁹ Bu dönemin bir diğer nahivcisi ‘İsâ b. ‘Ömer’in (öl. 149/766) kıyas anlayışı da ‘Abdullâh b. Ebî İshâk ile uyum içerisindedir. Her ikisi de kıyas ile Araplarda daha çok fitrî olarak var olan kullanımların birbirlerine benzetilmesi sonucunda elde edilen bir metodu ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu dönemde kıyas birtakım önermelere dayanarak zihnin zorunlu olarak ortaya koyduğu çıkarım anlamında kullanılmamıştır.³⁰

Dilin terazisi ve ölçüsü sayılan³¹ kıyasın özellikle Hicrî I ve II. asır nahivcileri tarafından “genel kural” anlamında kullanımının dönemin en önemli eseri Sîbeveyh’in *el-Kitâb*’ına da yansıdığı görülmektedir.³² Kanaatimizce kıyasın genel kural anlamı sadece bu dönemle sınırlı değildir. Her ne kadar mezkûr dönemler kadar olmasa da gramere dair eserlerde kıyas bu anlamıyla kullanılmıştır. Nitekim aşağıdaki örnekler de bunu göstermektedir:

1- Üç ve on arasındaki sayıların temyîzi cemi ve mecrûr gelmektedir. Bu, Arap dili âlimlerinin çalışmaları neticesinde tespit ettikleri bir durumdur. Bu hüküm bir ve iki sayısı için geçerli olmamakla birlikte, kıyas gereği bu sayıların da temyîzi genel kurala uygun şekilde gelmelidir. Bundan dolayı *وَاجِدُ رِجَالٍ* ve *اِثْنَانِ رِجَالٍ* şeklinde kullanım kıyasa uygun düşmektedir. Ancak Arap dilinde kullanılan isimlerle hem müfred hem de tesniye ortaya konabildiğinden bir ve iki sayıları için kıyasa yani genel kurala uygunluk aranmamıştır.³³

²⁷ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, nşr. İbrâhîm Sâmirrâî (el-Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985), 27.

²⁸ ‘Alî Ebu'l-Mekârim, *Medhal ilâ tarihî'n-naḥvi'l-'Arabî* (el-Kahire: Dâru Ğarb, 1429/2008), 93.

²⁹ Radiyyuddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî (öl. 688/1289), *Şerhu'r-Rağî li Kâfiyeti'bnî'l-Hâcib*, nşr. Hasen b. Mahmûd, Yahyâ Beşîr Mısrî (Suudi Arabistan: Vizâretu li Ta'limi'l-'Alî, 1417/1996), 1: 355; Munâ İlyâs, *el-Kıyâs fi'n-naḥv me'a tahkîki bâbi'ş-şâz mine'l-mesâili'l-'askeriyât li Ebî 'Alî el-Fârisî* (Dimaşk: Dâru'l-Fıkr, 1405/1985), 12. Söz konusu tasnif zihinsel bir modelin inşasına yönelik bir çaba olarak görülmüştür. bk. Murat Yıldız, “Modern Dilbilim Ekseninde Klasik Arap Filolojisinde Dilin İşleyişi Sorunu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2012): 115.

³⁰ ‘Abdulvâris Mebrûk Sa'îd, *Fî işlâhi'n-naḥvi'l-'Arabî* (Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1406/1985), 9.

³¹ İbrâhîm Enîs, *Min esrâri'l-luğa*, 8.

³² İbrâhîm Enîs, *Min esrâri'l-luğa*, 18.

³³ Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberrid (öl. 286/900), *el-Muktedab*, nşr. Muhammed ‘Abdulhâlik ‘Udayme (el-Kahire: İhyâu't-Türâsi'l-İslâmî, 1415/1994), 2: 153; Ebu'l-Hasen Muhammed b. ‘Abdillâh el-Verrâk (öl. 381/991), *İlelu'n-naḥv*, nşr. Mahmûd Muhammed Mahmûd Nessâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1429/2008), 656.

2- Nahivciler عَجَبًا مِنْكَ, حَمْدًا لَكَ, شُكْرًا لَكَ gibi birçok mef'ûlü mutlakın fiilinin hazfedilmesi gerektiğini zikreder. Neden hazfedildiğine dair farklı yorumlar yapılmakla beraber, bu hazfin kıyas gereği olduğu zikredilir. İşte burada zikredilen kıyasın genel kural anlamında olduğu belirtilmiştir.³⁴

3- مَا 'ye benzeyen مَا'nın amel etmesinde kıyasın büyük bir rolü vardır. Ancak nahivciler kıyasen amel etmemesi gerektiğini zikrederler. Buradaki kıyas ifadesi genel kural anlamındadır. Çünkü harflerin âmîl olabilmesi için isim veya fiil gibi sadece bir kelimeye özgü olmaları gerekir. مَا ise hem isim hem de fiillerin başında bulunduğundan zikredilen genel kurala yani kıyasa aykırıdır. Bu genel kurala aykırılık, nahivciler tarafından kıyas şeklinde ifade edilmiştir. Aynı zamanda bu kuralın yani kıyasın bozulmasına sebep olan şey de kıyastır. Ancak bu kıyas genel kural anlamında değil, nahvî kıyas olarak değerlendirilmektedir.³⁵

Örneklere görüldüğü gibi kıyas geniş bir anlam alanına sahiptir. Bu bağlamda kıyas nahiv kitaplarında hem genel kural hem de ıstılâhî anlamında kullanılmaktadır. Ancak kıyasın zaten bir kural olduğu düşünüldüğünde aralarında kanaatimize göre bir tezat yoktur.³⁶ Sadece nahiv ilminde zaman içerisinde kıyas anlayışı farklılık arz etmektedir. Bu ise doğal bir şeydir. Çünkü bir terimin farklı ilim dallarından etkilenmesi ve zamanla farklılık arz etmesi diğer ilim dallarında da görülmektedir. Özellikle mantık, kelâm ve fıkıhta kullanılan bir terimin (kıyas) aynı çevreyi paylaşan ve onlarla irtibatlı bir başka ilim dalını etkilememesi imkansızdır. Zaten dilde kıyasın onlardan etkilendiği de gerek klasik gerekse modern dönem nahivcileri tarafından kabul edilmektedir. Hatta bu etkilenme metodolojik olarak bile görülmektedir.³⁷

³⁴ er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 1: 355 vd.

³⁵ Ebu'l-Bekâ 'Abdullâh b. Hüseyin el-'Ukberî (öl. 616/1219), *el-Lubâb fi 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb*, nşr. Ğazî Muhtâr Tuleymât (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1416/1995), 1: 175; مَا'nın genel kurala aykırı olarak ameli için bk. İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-nahv*, 360 vd.

³⁶ Muhtemelen bundan dolayı kıyas, *sarf ve nahiv ilminde tümevarım yoluyla elde edilen ölçü* olarak tanımlanmıştır. bk. Ali Durusoy, "Kıyas", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 525.

³⁷ İbn Cinnî, nahiv usûlünün fıkıh ve kelâmdan etkilendiğini zikreder. bk. Ebu'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî (öl. 392/1002), *el-Haşâiş*, nşr. 'Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), Mukaddime, 1: 56; el-Enbârî'nin *Lume'u'l-edille* isimli eseri incelendiğinde fıkıh usûlünden etkilenmiş olduğu görülecektir. Diğer taraftan nahvî çalışmaların ilk dönemlerinde Arap nahvinin aklî kıyas gölgesinde büyüüp geliştiğini iddia edenler de vardır. Zira 'Abdullâh b. Ebî İshâk el-Hadrâmî, 'İsâ b. 'Ömer, el-Halil b. Ahmed, el-Ahfeş gibi nahiv âlimleri aynı zamanda birer kelâm araştırmacısıydılar. Dolayısıyla kelâma dair

Kıyas, el-Halîl b. Ahmed ve öğrencisi Sîbeveyh'in ön plana çıktığı ikinci dönemde Arap gramerinin dayanak olarak kullandığı bir yöntem haline gelmiştir. İlk dönem nahivcilerinde görülen fitrî kıyas anlayışı bu dönemde daha çok teorik şekle bürünmüş ve nahiv eserlerinde yer almaya başlamıştır. Özellikle el-Halîl'in kelâm ilmine yatkınlığının bunda büyük bir rolü vardır.³⁸ Ayrıca bu dönem de Basra ve Kûfe dil ekolleri belirgin bir şekilde birbirinden ayrılmıştır. el-Halîl ve Sîbeveyh, makîsun aleyh konusunda daha titiz bir durum sergilerken, Kûfe dil ekolünün en önemli temsilcilerinden el-Kisâî, bu konuda mütesâhil nahivcilerden kabul edilmiştir.³⁹ Başını el-Halîl'in çektiği bu dönemi ilk merhale içinde değerlendirenler de vardır. Muhtemelen bu dönemin felsefî kıyastan daha çok doğal kıyasa yakın oluşu bu şekilde değerlendirilmesine yol açmıştır.⁴⁰ Ancak el-Halîl ve Sîbeveyh'in yaşadığı dönemde kıyasın nahiv incelemelerinde bir metod olarak kullanılması, bu dönemin önceki dönemden farklı olduğunu göstermektedir.⁴¹

Hicrî IV. yüzyılın başlarına gelinceye kadar el-Halîl ve öğrencisi Sîbeveyh'in kıyas düşüncesi devam etmiştir.⁴² Ebû 'Alî el-Fârisî (öl. 375/987) ve İbn Cinnî (öl. 392/1002) ile beraber kıyas bu dönemde farklı bir şekle bürünmüştür.⁴³ Zira bu dönemde, önceki nahivcilerin kıyas düşüncesi tatbik edilmekle beraber, kıyasın nahiv ilmindeki önemi daha da artmıştır. Özellikle İbn Cinnî ile beraber kıyas, nahiv ilminin temel kaynaklarından biri kabul edilmiş, kıyasla ilgili problemler tartışılmaya başlanmıştır.⁴⁴ İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'inde hocası Ebû 'Alî el-Fârisî'den etkilendiği görülmektedir.⁴⁵ Bu merhalede kıyas daha çok dilsel veriler arasındaki benzerlikler üzerine yapılmış, benzerlik illetinden

düşüncelerini mücerred Aristo aklî mantığı çerçevesinde oluşturdukları iddia edilmektedir. bk. Sâhib Ebû Cenâh, "el-*Ḳıyâs fi Menheci'l-Muberrid*", *Mecelletü'l-Mevrid* 9/3 (1980): 52; Mehdî el-Mahzûmî'ye göre ise el-Halîl b. Ahmed'den sonra gelen Basralı nahivciler onun metodunu bırakıp nahiv kâidelerini mantık ilminin esasları üzerinden ele aldılar. Dilsel kuralları aklî metodlarla belirlemeye çalıştılar. bk. Mehdî el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe ve menhecuhâ fi dirâseti'l-luğa ve'n-naḥv* (Mısır: Matba'atu Mustafâ, 1377/1985), Mukaddime.

³⁸ el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, 47.

³⁹ 'Abdulfettâh Hasen 'Alî el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi'l-ḥaml fi'l-luğati'l-'Arabiyye* (Amman: Dâru'l-Fıkr, 1419/1998), 76-77.

⁴⁰ Terzî, *Fî uşûli'l-luğa*, 121.

⁴¹ Bu dönemin özellikleri için bk. Sa'îd Câsim ez-Zübeydî, *el-Ḳıyâs fi'n-naḥvi'l-'Arabî neş'etuhu ve teṭavvuruh* (el-Ürdün: Dâru's-Şurûk, 1417/1997), 19.

⁴² Munâ İlyâs, *el-Ḳıyâs fi'n-naḥv*, 23.

⁴³ el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi'l-ḥaml*, 77.

⁴⁴ Çıkar, *Kıyas*, 106.

⁴⁵ Sa'îd el-Efgânî, *Fî uşûli'n-naḥv* (Suriye: Matba'atu'l-Cami'ati's-Suriyye, 1376/1957), 82.

dolayı “*fer i asla hamletmek*” anlamında kullanılmıştır.⁴⁶ Fakat İbn Cinnî kıyası bu anlamıyla değerlendirmekle birlikte onun belirgin bir tanımını yapmamış, kısımlarını ve rükünlerini ortaya koymamıştır. Buna karşın el-Enbârî kıyasın tanımını net bir şekilde ortaya koymuştur.⁴⁷ Daha önce zikrettiğimiz gibi “*fer i bir illetten dolayı asla hamletmek*” olarak tarif edilen kıyas, el-Enbârî ile olgunlaşıp zirveye ulaşmıştır.⁴⁸ Ayrıca el-Enbârî kıyası nahvin delillerinden biri olarak kabul etmekle yetinmemiş, onu Arap nahvinin bütününe içine alacak şekilde yorumlamıştır.⁴⁹ Bu durum kıyasın tabîi dilsel yapısından uzaklaştığı düşüncesiyle bazılarının tenkidine uğramıştır.⁵⁰ es-Suyûtî (öl. 911/1505) bu konuda el-Enbârî ve İbn Cinnî’den istifade ederek kıyasın tanımı ve kısımları konusunda öncekilerin düşüncesini benimsemiş ve bazı açıklamalar getirmiştir.⁵¹

III. KIYASIN TEMEL UNSURLARI

Nahiv ulemâsı kıyasın dört temel rükne sahip olduğunu ittifakla kabul etmişlerdir. Bunlar: Makîsun ‘aleyh, makîs, câmî / illet ve hükümdür.⁵²

⁴⁶ el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi’l-ḥaml*, 80; Çıkar, *Kıyas*, 106; Aslında zikredilen tanım kıyasın ikinci döneminde el-Halîl’in kıyas anlayışıyla uyumaktadır. Çünkü o ve arkadaşları benzerliklerden yola çıkarak birtakım kıyaslamalar yapmışlardır. Fakat el-Enbârî ile beraber kıyas, teori aşamasına geçmiştir. Bu dönemde kıyasın tanımı üzerinde titizlikle durulmuş, konu ile ilgili ayrıntılar irdelenmiştir. Bu dönemin kıyas anlayışı için bk. ez-Zübeydî, *el-Kıyâs fi’n-naḥv*, 19; el-Halîl’in kıyas anlayışının daha çok şebek kıyası (İleride bu kıyas çeşidi üzerinde durulacaktır.) üzerine kurulduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. bk. Şevkî Dayf, *el-Medârisu’n-naḥviyye*, 52.

⁴⁷ Muhammed Sâlim Sâlih, *Uşûlu’n-naḥv* (el-Kahire: Dâru’s-Selâm, 1430/2009), 305.

⁴⁸ Mahmûd Ahmed Nahle, *Uşûlu’n-naḥvi’l-‘Arabî* (Beyrut: Dâru’l-‘Ulûmi’l-‘Arabî, 1407/1987), 111.

⁴⁹ el-Enbârî, *Lume’u’l-edille*, 95; ‘Afâf Muhammed Hassâneyn, *Fî edilleti’n-naḥv* (el-Kahire: el-Mektebetü’l-Akâdîmiyye, 1417/1996), 144.

⁵⁰ Çıkar, *Kıyas*, 106; Kıyas kavramının zamana göre değişimi için bk. el-Mahzûmî, *Fî’n-naḥvi’l-‘Arabî*, 21 vd.

⁵¹ Nahle, *Uşûlu’n-naḥvi’l-‘Arabî*, 111; es-Suyûtî’nin *el-İktirâh* adlı eseri bu konuda geniş bilgi vermektedir. bk. Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî (öl. 911/1505), *el-İktirâh fî uşûl’in-naḥv ve cedelih*, nşr. Mahmûd b. Yûsuf (el-Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1435/2014), 265 vd.

⁵² Nahivciler ism-i fâilin fiil-i muzâriye kıyasen âmîl olduğunu belirtmişlerdir. Yapılan kıyasta muzâri fiil makîsun aleyh, ism-i fâil makîs, aralarındaki lafzî, ma‘nevî ve isti‘mâlî benzerlik illet, ism-i fâilin bu kıyas sonucu makîsun aleyhin hükümünü alıp âmîl olması ise hükümdür.

A. Makîsun Aleyh (المقيس عليه)

Nahivcilerin “*mahmûlun aleyh*” ve “*asl*” gibi farklı isimlerle de ifade ettikleri makîsun aleyh, “*Hükümü, nass/metin veya icmâ‘ ile sabit bir olgudur.*”⁵³ Makîsun aleyh, sadece Araplardan nakledilen yazılı veya sözlü dilsel veriler olarak görülmemiştir. Aynı zamanda Arapçadan tümevarım yoluyla elde edilen kurallar, hükümler de makîsun aleyh kabul edilmiştir. Bundan dolayı makîsun aleyh, metin ve hüküm olarak iki kısımda incelenmektedir.⁵⁴

el-Enbârî’nin fasih Arap kullanımı olarak ifade ettiği nakil yani semâ‘⁵⁵, Arap dilinin hiç şüphesiz en önemli kaynağıdır. Nahivciler semâ‘ ı Kur’ân-ı Kerîm, Hadîs-i Şerîf ve Arap Kelâmı şeklinde üçe ayırarak incelemişlerdir.⁵⁶

el-Ferrâ’nın da ifade ettiği gibi⁵⁷ Kur’an-ı Kerîm, hiç şüphesiz dilsel verileri elde etmede en güçlü kaynaktır.⁵⁸ Zira dilcilerin Kur’ân’da geçen her bir kelimenin diğer kaynaklara göre daha fasih olduğunda icmâ‘ ettikleri zikredilmiştir.⁵⁹ Bununla beraber nahivcilerin kıraatlere bakışı farklıdır. Zira kıraatlerin mütevatir ve şâz olarak iki kısımda incelendiği göz ardı edilmemelidir.⁶⁰ Kıraatlerle ihticâci gündeme ilk getiren⁶¹ Sîbeveyh’in bile bu konuda titiz davrandığı, bazı kıraatleri eleştirdiği⁶² ve kıyasa yani genel kurallara uymayan kıraatleri dil çalışmalarında kullanmadığı söylenmiştir.⁶³ Basra dil ekolünün bir diğer temsilcisi el-Müberrid’in

⁵³ Nahle, *Uşûlu’n-naḥvi’l-‘Arabî*, 99.

⁵⁴ el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi’l-ḥaml*, 81; Sâlih, *Uşûlu’n-naḥv*, 315.

⁵⁵ el-Enbârî, *Lume’u’l-edille*, 81.

⁵⁶ Muhammed Hân, *Uşûlu’n-naḥvi’l-‘Arabî* (Biskra: Matba’atu Câmî’ati Muhammed Haydâr, 1433/2012), 28.

⁵⁷ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822), *Me’âni’l-Ḳur’ân*, nşr. Muhammed ‘Alî en-Neccâr, ‘Abdulfettâh İsmâ‘îl Şıblî, ‘Alî en-Necdî, Ahmed Yûsuf Necâtî (Beyrut: Dâru’s-Surûr, t.y.), 1: 14.

⁵⁸ Ahmed Emîn, *Duḥâ’l-İslâm*, 2: 255.

⁵⁹ e-Suyûtî, *el-Muzḥir fî ‘ulûmi’l-luḡati’l-‘Arabıyye*, nşr. Fuâd ‘Alî Mensûr (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1431/2009), 1: 168.

⁶⁰ Zerkeşî’ye göre kıraatlerle Kur’an-ı Kerîm’in ayırt edilmesi gerekmektedir. bk. Bedruddîn Muhammed b. ‘Abdillâh b. Bahadır ez-Zerkeşî (öl. 794/1392), *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Ḳur’ân*, nşr. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1376/1957), 1: 318.

⁶¹ İbrâhîm ‘Abdullâh Rufeide, *en-Naḥv ve kutubu’t-tefsîr* (Bingazi: Dâru’l-Cemâhiriyye, 1410/1990), 2: 1076.

⁶² Mehmet Dağ, “Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kıraat İlminde İhticâc Olgusu” (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2005), 188-189.

⁶³ Şevkî Dayf, *el-Medârisu’n-naḥviyye*, 80; Sîbeveyh’in kıraatlere bakışı ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Ebû Sa‘îd Muhammed ‘Abdulmecîd, “Mevkıfu Sîbeveyh mine’l-kırâati’l-Ḳur’âniyye fî uşûli’n-naḥvi’l-‘Arabî beynel’l-ḳabûl ve’r-rafd”, *Mecelletu Tecdid* 16/32 (1434/2012): 249-286; Ahmed Mekki el-Ensârî, “Sîbeveyh fi’l-mîzân”, *Mecelletu Mecme’i’l-Luḡati’l-‘Arabıyye* 34/2 (1974): 103-112; Ali Bulut, “Sîbeveyh’in el-Kitâbında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme

(öl. 286/900) kıraatlere bakışı ise Sîbeveyh'ten daha katıdır. Hatta el-Müberrid nahiv çalışmalarına uymayan mütevâtir kıraatlerin bazılarını eleştirmiş ve dil çalışmalarına dahil etmemiştir.⁶⁴

Hadislerle ihticâc ya da başka bir ifadeyle hadislerin dilde makîsun aleyh kabul edilmesi nahivciler arasında tartışılmıştır. Genel olarak ilk dönem nahivcilerinin dil faaliyetlerinde hadislerle ihticâcın pek fazla kullanılmadığı müşâhede edilmektedir. Bunun birtakım sebepleri vardır. Bunlar:

- Hadislerin mana ile rivâyetine izin verilmiş olması ve râvîlerin bir kısmının Arap olmaması sebebiyle bilmeden hata etme ihtimali.⁶⁵

- Bu dönemde hadislerin tamamının henüz tedvîn edilmemiş olması.⁶⁶ Ayrıca ilk dönemi takip eden nahivciler, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ına yoğunlaşmışlar, nahiv meselelerine onun getirmiş olduğu örnekler üzerinden yaklaşmışlardır. Elllerinde nahiv konularını kapsayan bir eserin bulunması, onları bu alanda yeni hükümler istinbât etmekten alıkoymuştur. Bu sebeple hadislerle istişhâdı pek fazla düşünmemişlerdir. Sîbeveyh'in yolundan giderek nahiv konularına Kur'ân-ı Kerîm ve Arap şiirinden şahid getirmişlerdir.⁶⁷ Ancak daha sonraki dönemlerde hadislerle

Yöntemi ve Koyduğu Kurallar” (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2003), 35, “Sîbeveyh'in Hayatı ve el-Kitâb'a Yönelik Bazı Eleştiriler”, *Doğu Araştırmaları Dergisi* 1 (2008): 115-138.

⁶⁴ el-Müberrid, *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb*, nşr. Abdulhamîd Hindâvî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 2: 344, *el-Muktedâb*, 2: 131-132; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (öl. 671/1273), *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Ḳur'an*, nşr. Hişâm Semîr el-Buhârî (er-Riyâd: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003), 5: 3; Basra ekolü içerisinde şâz kıraatlerle dilsel çalışmalar yapanlar da mevcuttur. Hatta el-Ahfeş'in şâz dahi sayılmayan kıraatlerle ihticâc ettiği bilinmektedir. Örneğin o, Âl-i İmrân sûresinin 154. âyetinde geçen *وَمَا يَنْفَعُ* kelimesini *وَمَا يَنْفَعُ* şeklinde okumuştur. Bu ise hiçbir kıraatte mevcut olmayan bir okuma şeklidir. bk. Ebu'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Mucâşî el-Ahfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, nşr. Hudâ Mahmûd Kurâ'a (el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1431/2010), 1: 86. Âyetin kıraat özellikleri için bk. 'Abdullatîf el-Hatîb, *Mu'cemu'l-ḳurâât* (Dimaşk: Dâru Sa'diddîn, 1422/2002), 1: 602.

⁶⁵ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 168; Nahle, *Uşûlu'n-naḥvi'l-'Arabî*, 50 vd.; el-Hadîsî, *Mevḳifu'n-nuḥât mine'l-iḥticâc bi'l-ḥadîs* (Irak: Dâru'r-Reşîd, 1401/1981), 21 vd., *eş-Şâhid ve uşûlun'n-naḥv fi Kitâbi Sîbeveyh* (Kuveyt: Matbû'âtu Câmî'ati Kuveyt, 1393/1974), 62 vd.; Ramazân 'Abduttevvâb, *Fuṣûl fi fikḥi'l-'Arabîyye* (el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1420/1999), 97; Muhammed 'Abdulfettâh el-Hatîb, *Ḍavâbiḥu'l-fikri'n-naḥvî* (el-Kahire: Dâru'l-Besâir, 1427/2006), 1: 245.

⁶⁶ Ebbâh, *Târîḥun'n-naḥvi'l-'Arabî*, 94.

⁶⁷ 'Ûde Halîl Ebû 'Ûde, *Binâu'l-cumle fi'l-ḥadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf fi's-Şaḥîḥayn* (Amman: Dâru'l-Besîr, 1411/1991), 694.

ihiticâcın gerekli olduğu fikri ön plana çıkmış, nahivcilerin bir kısmı dil çalışmalarında hadisleri delil olarak kullanmışlardır.⁶⁸

Nahivcilerin dil faaliyetlerinde kullandıkları en önemli kaynaklardan birisi de Arap kelâmıdır. Semâ' veya nakil olarak isimlendirilen bu temel kaynağa Basra ve Kûfeli nahivcilerin yaklaşımı farklı olmuştur. Bundan dolayı iki dil ekolü arasında tartışmalar meydana gelmiştir.

Nahivciler, Araplardan işitilen ifadenin kaynak değeri, sıhhati, râvînin fesâhat yönüyle rivâyet şartlarını taşıyıp taşıyamaması gibi birçok noktayı dikkatle ele almışlardır.⁶⁹ Sîbeveyh, nahve dair en eski ve en önemli kaynaklardan olan *el-Kitâb*'ın birçok yerinde dilsel verileri güvenilir kişilerden aldığını vurgulamaktadır.⁷⁰ Bu ifade, ilk dönemlerden itibaren nahivcilerin dilsel metinlerin doğruluğu için birtakım kriterler koyduklarını göstermektedir.⁷¹

Dilciler Arap kelâmını mensûr ve manzûm şeklinde ikiye ayırmıştır. Manzûm ile Arap şiiri, mensûr ile (yazılı ya da sözlü) Araplardan nakledilen dilsel veriler kastedilmektedir. Şiir, her ne kadar mensûra göre Araplarda daha az kullanılmış olsa da ezberlenmiş olduğundan varlığını daha fazla korumuştur.⁷² Nahivciler ve lügatçiler, diğerine nazaran şiire daha fazla yönelmişler ve dil çalışmalarında ona daha fazla yer vermişlerdir. Bunun sebebi ise şiirin Arapların dîvânı/arşivi sayılmasıdır. Çünkü şiirde Arapların tarihi, kültürü ve kendilerine ait izleri vardır. Ayrıca Arapların ümmî bir toplum oluşu, kitâbî olarak nakledilen bir

⁶⁸ Abdulkâdir b. 'Ömer el-Bağdâdî (öl. 1093/1682), *Hizânetu'l-edeb*, nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1997), 10: 9-10; el-Hadîsî, *Mevkîfu'n-nuhât*, 22; Hadislerle ihticâc konusunda daha geniş bilgi için bk. Mehmet Reşit Özbalkçı, "Arap Gramerinde Kur'ân ve Hadisle İstîşhâd" (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1985); Muhammed Sâlih Şerîf 'Askerî, "el-İstîşhâd bi'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf 'inde'l-lugaviyyîn", *Âfâku'l-Hadâreti'l-İslâmiyye* 13/2 (1341/1923): 96-113; Nusrettin Bolelli, "Nahivde Hadisle İstîşhâd Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987-1988): 165-175; Hüseyin Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstîşhâd Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Tetkikleri Dergisi* 9 (1990): 67-79.

⁶⁹ el-Hadîsî, *eş-Şâhid*, 233.

⁷⁰ 'Ömer b. 'Osmân b. Kanber Sîbeveyh (öl. 180/796), *el-Kitâb*, nşr. İmîl Bedî' Ya'kûb (Beirut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1430/2009), 1: 288; 3: 174, 234; 4: 301.

⁷¹ Bir kullanımın dile ait bir kaynak olabilmesi için hem kendisinde hem de onu nakledende birtakım şartların bulunması gerekmektedir. Buna göre, nakledenin, fasih Arapça konuşan bir kabileye mensup olması ve yabancı kültürlerden etkilenmiş olmaması, nakledilenin ise mekân ve zaman yönünden fasih konuşulan bir çevreye ait, senedinin sahih ve kıyasa uygun olması gerekmektedir. bk. Muhammed Hân, *Uşûlu'n-naḥvi'l-'Arabî*, 57 vd.

⁷² Ebû 'Alî el-Hasen b. Reşîk el-Kayrevânî (öl. 463/1071), *el-'Umde fi şinâ'ati's-şi'ri ve naḥdihî* (Mısır: Matba'atu's-Se'âde, 1225/1907), 4 vd.

kısım mensûrun şiir gibi korunamamasının nedeni olabilir.⁷³ Yine şiirin Kur'ân ve hadiste geçen garib kelimelerin izahında delil kabul edilmesi,⁷⁴ muhtemelen nahivcilerin dil çalışmalarında kaynak olarak onu tercih etmelerinde etkili olmuştur. Çünkü Kur'ân müfessiri İbn 'Abbâs'ın (öl. 68/687) Arap şiirinin önemine vurgu yapan sözlerinden⁷⁵ şiirin dil çalışmalarında çok önemli bir delil olduğu ortaya çıkmaktadır.

Nahivciler, ulaştıkları dil malzemesinin hepsini çalışmalarında kaynak olarak kullanmamış, onları kabul için birtakım kriterler koymuşlardır. Çünkü Araplar birçok kabileden oluşmuşlar ve farklı kültürlerle temasa geçmişlerdir. Herbir kabilenin kullandığı dil/lehçe nahivcilerin aradığı fesâhat kriterine uygun değildi. Bundan dolayı özellikle Basralı nahivciler, fasih kullanıma sahip kabilerden elde ettikleri verilere yönelmişlerdir.⁷⁶

Nahivciler, manzûm veya mensûr ayırımı yapmaksızın dilsel verilerin kaynak değeri taşıyıp taşımadığını zaman ve mekân yönünden değerlendirmeye tabi tutmuşlardır.⁷⁷

Arap şiiri dilciler tarafından zaman açısından dört kısma ayrılmıştır. Bu zaman dilimlerinde yaşayan şairler; câhilî, muhadram, İslâmî (mutekaddim) ve muhdes (muvelled) olarak isimlendirilmişlerdir.⁷⁸

Câhilî şairler, câhiliye döneminde yaşayan şairlerdir. Muhadram şairler ise hem câhiliye hem de İslâmî dönemde yaşayan şairler için kullanılmıştır. Nahivciler, bu iki zaman diliminde yaşayan şairlerin şiirlerini dil çalışmalarında kaynak olarak kullanma konusunda ittifak halindedirler. Nahivcilerin mutekaddim olarak da isimlendirdiği İslâmî dönem şairlerin şiirleriyle istişhâd genel olarak kabul görmektedir. Ancak bu dönemden sonra muvelled veya muhdes olarak isimlendirilen şairlerin şiirleriyle istişhâd konusunda nahivciler arasında farklı

⁷³ 'Abdul'azîz, *el-Kıyâs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 101.

⁷⁴ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî (öl. 395/1004), *eş-Şâhibî fi'fihî'l-luğati'l-'Arabiyye ve mesâilihâ ve suneni'l-'Arab fi kelâmihâ*, nşr. Ahmed Hasen (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1418/1997), 212.

⁷⁵ “*Kûrân'ı okuyup anlamadığınız durumlarda Arap şiirine müracaat ediniz. Çünkü o, Arabın divânıdır.*” bk. İbn Reşîk, *el-'Umde*, 11; Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. 'Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (öl. 1270/1854), *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Şur'âni'l-'Azîm ve's-seb'il-meşânî*, nşr. 'Alî 'Abdulbârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415/1994), 10: 146.

⁷⁶ 'Abdul'azîz, *el-Kıyâs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 101.

⁷⁷ 'Abdul'azîz, *el-Kıyâs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 101.

⁷⁸ İbn Reşîk, *el-'Umde*, 72.

görüşler mevcuttur. Büyük bir çoğunluk, bunların kaynak değeri taşımadığını söylemektedir.⁷⁹

Dilsel verilerin alındığı Arap kabilesinin yaşadığı bölgenin konumu, onlardan işitilen sözlerin kaynak kabul edilmesi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Bu yüzden nahivciler, Arap kabilelerinin yaşadığı çevreyi dikkate almışlardır. Yabancı toplumlarla iletişimi kolay olan kabileler, nahivciler tarafından fasih kabul edilmemiştir. Her ne kadar bu durum Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında farklılık gösterse de nahivcilerin çoğu, şehir hayatından uzak yaşayan, Arap dilinin kendine has saflığını muhafaza eden kabileleri tercih etmişlerdir.⁸⁰ Buna göre Lahm, Ğassân, İyâd, Tağlib, Bekr, ‘Abd Kays gibi kabileler ile Sakîf ve Tâif’te yaşayan Arapların gerek ticaret gerekse coğrafi konumları sebebiyle farklı kültürlerle yakın olmaları, kendilerinden Arap diline dair kullanımların alınmasını engellemiştir. Hatta Kur’ân’ın indirildiği lehçeler olarak kabul edilen Sakîf, Huzâ’a, Huzeyl, Kinâne, Esed gibi kabileler, Hz. Peygamberden sonra dillerini bozmakla itham edilmişlerdir.⁸¹

Yukarıdaki ifadelerden, nahivcilerin yerleşik hayat yaşayan Araplardan asla dilsel veriler almadığı anlaşılmalıdır. Çünkü yerleşik hayat yaşayıp, dillerindeki fesâhati koruyanlardan malzeme almada bir sakınca görülmemiştir. Aynı şekilde bedevî bir yaşam içerisindeki fasih olmayan kullanımlar da kabul edilmemiştir.⁸²

el-Fârâbî (öl. 339/950), Kays, Temîm, Esed, Tayy ve Huzeyl kabilelerinin en fasih kullanıma sahip olduğunu söylemiştir. O hem Basralı hem de Kûfeli dil âlimlerinin dil faaliyetlerinde tercihlerini fasih kullanıma sahip kabilelerden yana

⁷⁹ el-Bağdâdî, *Hizânetu’l-edeb*, 1: 5 vd.; Beşşâr b. Bürd (öl. 167/784), muhdes şairlerin ilki kabul edilmektedir. bk. Cemal Muhtar, “Beşşâr b. Bürd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 8; Müvelledûn hakkında daha geniş bilgi için bk. Rahmi Er, “Müvelledûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 227.

⁸⁰ Ahmed Emîn, *Duĥâ’l-İslâm*, 2: 245 vd.

⁸¹ er-Râfî’î, *Târîhu âdâbi’l-‘Arab*, 1: 282 vd.; Nahivcilerin dilsel çalışmalarında istifade ettiği veya herhangi bir sebeple fasih kabul etmediği Arap kabileleri için bk. Ebu’t-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. ‘Alî el-Kannevcî (öl. 1307/1890), *el-Bulġa fî uşûli’l-luġa* (Kostantiniyye: Matba’atu’l-Cevâib, 1296/1879), 40 vd.; ‘Abdulhamîd Hasen, *el-Ķavâ’idu’n-nahviyye mâddetuhâ ve tarîkatuhâ* (el-Kahire: Mektebetü’l-Enclû el-Mısriyye, 1371/1952), 71 vd.

⁸² İbn Cinnî, *el-Ĥaşâiş*, 1: 393.

kullandıklarını da zikretmiştir.⁸³ es-Suyûtî ise zikredilen kabilelerle beraber Kinâne kabilesinin de fasih olduğunu ifade etmiştir.⁸⁴ Ayrıca nahivciler bunların dışında en fasih kabilenin Kureyş olduğunu bildirmişlerdir. Ancak Kureyş'in ticari faaliyetlerde bulunması sebebiyle farklı kültürlerle açık olması, bazılarının bu bilgiye şüpheyle bakmalarına sebep olmuştur.⁸⁵

Her ne kadar kaynaklarda nahivcilerin fasih kullanıma sahip kabileleri seçtiği söylene de pratikte bu durum farklılık arz etmektedir. Çünkü Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında süregelen tartışmalar, büyük oranda dil malzemesinin elde edildiği kaynağın fasih sayılıp sayılmamasından doğmaktadır. Bu durum, özellikle Basralıların Kûfelilere yönelik eleştirilerine bakıldığında, net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Basralılara göre kendileri, dil malzemesini güvenilir kaynaklardan, titiz bir şekilde almışlar, buna karşılık Kûfeliler başka milletlerle karışmış halde bulunan Araplardan işitilene itibar etmişlerdir.⁸⁶

Nahivciler bir dilsel verinin kıyasa konu olabilmesini yani makîsun aleyh olarak kabul edilmesini o kelimenin veya taşıdığı hükmün yaygınlığına bağlamışlar ve bunu da “*muttarid*” olarak isimlendirmişlerdir. Bunun dışındakiler “*şâz*” olarak ifade edilmiştir. Bu durum özellikle Basra ve Kûfe dil ekolleri arasındaki tartışmalarda ön plana çıktığı için önemlidir. Çünkü yapılan kıyas, muttarid kullanımlar üzerine bina edildiğinde geçerli sayılmaktadır. Ancak şâz bir kullanım üzere kıyasın oluşturulması birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir.

İbnu's-Serrâc (öl. 316/928) dilsel verileri muttarid ve şâz olarak ikiye ayırmaktadır. Ebû 'Alî el-Fârisî'nin de kabul ettiği bu taksimat, İbn Cinnî tarafından da benimsenmiştir.⁸⁷ İbn Hişâm (öl. 761/1360) ise makîsun aleyhi, muttarid/yaygın, gâlib/baskın, kesret/çokluk, kalîl/azlık ve nâdir şeklinde isimlendirmiştir.⁸⁸ Ancak İbn Hişâm'ın bu taksimatında, muttarid, gâlib ve kesretin aynı anlamı ifade ettiği,

⁸³ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan el-Fârâbî (öl. 339/950), *Kitâbu'l-hurûf*, nşr. Muhsin Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1406/1986), 147.

⁸⁴ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 191-192, *el-Muzhir*, 1: 166.

⁸⁵ Ahmed Emîn, *Duḥâ'l-İslâm*, 2: 247.

⁸⁶ Ahmed Hasen ez-Zeyyât (öl. 1388/1968), *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (el-Kahire: Dâru Nehda, t.y.), 365; Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Bağdat: Câmî'atu Bağdat, 1413/1993), 9: 222.

⁸⁷ 'Abdul'azîz, *el-Kıyâs fî'l-luḡati'l-'Arabiyye*, 27; İbn Cinnî'nin taksimatı için bk. İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 138.

⁸⁸ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 198. es-Suyûtî'nin İbn Hişâm'a nisbet ettiği bu taksimatı, İbn Hişâm'ın ulaştığımız eserlerinde bulamadık. Ancak kavramların kullanıldığına şahit olduk.

nâdir ve kalîlin ise şâz anlamında kullanıldığı söylenmiştir.⁸⁹ Bunun yanında makîsun aleyh'in muttarid, kalîl ve şâz olarak üçe ayrılması gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır.⁹⁰ Bundan dolayı kıyas için sadece muttarid yani yaygın olma şartının aranmadığı belirtilmiş, kalîl üzerine de kıyasın icra edilebileceği savunulmuştur. İbn Cinnî kalîlin makîsun aleyh olarak kullanıldığını شُوءَ kelimesini örnek vererek açıklamaktadır. Zira bu kelimenin nisbeti شَيْي şeklinde kullanılmaktadır. Muttarid olmayan bu kullanım nahivciler tarafından makîsun aleyh yapılmış ve قُوءَ, قُوءَ ve حُوءَ kelimeleri buna kıyas edilerek nisbetleri, قُوءَ, قُوءَ ve حُوءَ şeklinde kullanılmıştır.⁹¹ Zayıf bir kıyas olarak ifade edilse de hükmünü ortadan kaldıracak başka bir görüş olmadığı için yapılan işlem geçerli sayılmıştır.⁹²

Yukarıda da ifade edildiği gibi makîsun aleyh, nahivciler tarafından genel olarak muttarid ve şâz olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Fakat makîsun aleyhin muttarid olması asıl kabul edilmiştir. Ayrıca makîsun aleyhin dilsel bir veri veya onun hükmü olması arasında bir fark görülmemiştir.⁹³ Bunun dışında makîsun aleyh olarak kabul edilen verilerin asıl veya fer' açısından farklı oluşları da dikkate alınmamıştır.⁹⁴ Onun için şâz olmayan Arap kelâmının hepsi makîsun aleyh kapsamında değerlendirilmektedir.⁹⁵

Meseleyi iki dil ekolü çerçevesinde incelediğimizde, makîsun aleyhin kıyas işlemindeki konumunu daha iyi anlamaktayız. Zira makîsun aleyhin muttarid veya şâz kabul edilişi, iki ekol arasındaki tartışmaların kanaatimize göre kaynağını oluşturmaktadır.

Basralı nahivciler makîsun aleyhin dilde yaygın bir kullanıma sahip olması gerektiğini ifade etmişler, ancak bu yaygınlığın oranını net bir şekilde ortaya koymamışlardır. Hatta bazıları muttarid ifadesi yerine farklı isimlendirmelerle konuya açıklık kazandırmaya çalışmışlardır.⁹⁶ Dolayısıyla Basra dil ekolünde muttarid

⁸⁹ 'Abdul'azîz, *el-Kıyâs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 27.

⁹⁰ Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-nahvî* (el-Kahire: Dâru'l-Ğarb, 1428/2007), 95 vd.

⁹¹ İbn Cinnî, *el-Haşâîs*, 1: 138; Sibeveyh'in görüşü için bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 371.

⁹² Çıkar, *Kıyas*, 111-112.

⁹³ Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-nahvî*, 95.

⁹⁴ Temmâm Hassân (öl. 1432/2011), *el-Uşûl, Dirâse ibistîmûlûciyye li'l-fikri'l-luğavî 'inde'l-'Arab en-nahvî -fikhu'l-luğa- el-belâğa* (el-Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 1420/2000), 156.

⁹⁵ Muhammed b. 'Abdirrahmân b. 'Abdillâh es-Subeyhîn, *İ'tirâdu'n-nahviyyîn li'd-delîli'l-'akli* (Riyad: Vizâretu't-Ta'limu'l-'Âli, 1426/2005), 42.

⁹⁶ İbrâhîm Enîs, *Min esrâri'l-luğa*, 11-12.

ifadesinin sınırı konusunda bir ittifak söz konusu değildir.⁹⁷ Bundan dolayı nahivcilerin bir kısmı dilsel veriyi veya hükmünü muttarid kabul edip kıyasa konu yaparken, bazıları bunu sadece semâ‘a ait bir kullanım olarak görmekte ve kıyasa konu yapmamaktadır. Buna karşı Kûfelilerin Arap diline dair duydukları her kullanımı kıyasa konu yapmaktan çekinmedikleri söylenmiştir.⁹⁸

Nahivciler “şâz” ifadesiyle nahiv kurallarına ve işitilen veya nakledilen dilsel verilere uymayan kullanımı kastmişlerdir.⁹⁹ Hatta bazen hükmün veya nakledilen kullanımın azlığı veya çokluğu da dikkate alınmamıştır.¹⁰⁰

Nahivcilerden bazıları, şiirde zaruret durumunda şâz üzerine yapılan kıyası geçerli görmektedir. Nitekim İbn Cinnî eserinde Ebû ‘Alî el-Fârisî’nin bu görüşte olduğunu zikretmiştir.¹⁰¹ el-Enbârî’ye göre ise şiirde zarureten kullanılan şâz kelimeler üzerine kıyas yapılması uygun değildir. Örneğin el-Enbârî, *إِيَّاكَ نَعْبُدُ* âyetinde geçen *إِيَّاكَ*’nin Arapçada âmîlinin önünde kullanıldığını zikrettikten sonra, onun ancak *إِيَّاكَ إِلَّا مَا نَعْبُدُ* örneğindeki gibi bir kullanımla câiz olduğunu ifade etmiştir. Fiilin önde olması istenildiğinde ise *نَعْبُدُكَ* şeklinde ifade edilmesi yani munfasıl zamirin muttasıl zamire dönüşmesi gerektiğini vurgulamıştır. Şiirde *بَلَعْتُ إِيَّاكَ*¹⁰² kullanımına zarureten izin verildiğini, bunun makîsun aleyh olamayacağını söylemiştir.¹⁰³ Şiirde zaruret dışında kalan ve şâz olarak Arap dilinde yer bulan dilsel veriler makîsun aleyh olarak kabul edilmemişlerdir. Bunların kıyasa konu edilmesi durumunda Arap nahvi için oluşturulan genel kural ve hükümler, içinden

⁹⁷ Sâlih, *Uşûlu’n-naḥv*, 318.

⁹⁸ İbrâhîm Enîs, *Min esrâri’l-luġa*, 11-12.

⁹⁹ Ebu’l-Mekârim, *Uşûlu’t-tefkîri’n-naḥvî*, 99.

¹⁰⁰ Ebu’l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî (öl. 1095/1684), *el-Kulliyât, mu‘cem fi’l-muştalahât ve’l-furûki’l-luġaviyye* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1419/1998), 529.

¹⁰¹ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 326.

¹⁰² eş-Şentemerî bu beyti Humeyd b. Mâlik el-Ekrad’a nispet eder. bk. Ebu’l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. ‘Îsâ eş-Şentemerî (476/1083), *en-Nuket fi tefsîri Kitâbi Sibeveyh*, nşr. Reşîd Belhabîb (by., 1420/1999), 2: 270; Humeyd b. Mâlik İslâmî dönem şairlerindedir. bk. Ebû ‘Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. ‘Abdillâh el-Hamevî el-Baġdâdî er-Rûmî (öl. 626/1229), *Mu‘cemu’l-udebâ irşâdu’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb*, nşr. İhsân ‘Abbâs (Beyrut: Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, 1414/1993), 3: 1225; er-Recez bahrinde yazılan beyt ve konu ile ilgili tartışmalar için bk. Cemâluddîn ‘Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Hişâm el-Ensârî (öl. 761/1360), *Tehlîşu’s-şevâhid ve telhîşu’l-fevâid*, nşr. ‘Abbâs Mustafâ es-Sâlihî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘Arabî, 1406/1986), 92 vd.

¹⁰³ el-Enbârî, *el-Beyân fi ġarîbi i’râbi’l-Ķur’ân*, nşr. Tâhâ ‘Abdulhamîd Tâhâ, Mustafâ es-Sikâ (Mısır: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-‘Ämme li’l-Küttâb, 1400/1980), 1: 36.

çıkılamaz bir hal alacaktır.¹⁰⁴ Bu nedenle şâz olarak dilde yer bulan dilsel materyaller, dile ait kabul edilmekle birlikte kıyas için makîsun aleyh kabul edilmemiştir.¹⁰⁵

Dile ait bir kullanım üzerinde kıyasa gidilebilmesi için iki şeyin tespit edilmesi gerekmektedir. Öncelikle Araplardan nakledilenin muttarid veya şâz konumlarından hangisinde bulunduğu ortaya çıkarılmalıdır. Daha sonra ise, makîsun aleyh olarak kabul edilecek materyalin daha önceden nahivcilerin ortaya koyduğu kural ve hükümlere uygun olup olmadığı bilinmelidir. Yapılan araştırma, dilsel verinin yaygın bir kullanıma sahip olduğunu ortaya çıkarırsa bu kullanım “*semâ‘da muttarid*” diye isimlendirilir. Ayrıca dilsel veri Arap dilinden istinbât edilmiş genel kurallara uygunsa “*kıyasta muttarid*” şeklinde ifade edilir.¹⁰⁶ Bu ayrımı fark eden İbn Cinnî, eserinde makîsun aleyh olarak kullanılabilir dilsel bir veriyi bu açıdan dört kısma ayırarak açıklamaktadır. Aslında daha öncesinde İbnu’s-Serrâc eserinde böyle bir ayrıma gitmektedir. Fakat o, konuyu şâz bakımından değerlendirerek üç kısma ayırmıştır. Bu çalışmada İbnu’s-Serrâc’ın taksimatını da içermesi ve daha tafsilatlı olmasından dolayı İbn Cinnî’nin taksimatı esas alınmıştır.

İbn Cinnî’ye göre Arapçada dilsel veriler şu başlıklar altında ele alınmıştır:¹⁰⁷

1- Hem Kıyasta Hem de Kullanımda Muttarid Dilsel Veriler

İbn Cinnî, “*kıyasta muttarid*” ifadesiyle dilsel verilerin üzerinde kıyas yapılabileceğini ve genel kurallara uygunluğunu kastetmektedir. “*Kullanımda muttarid*” ifadesiyle ise o verilerin Arap dilinde çokça kullanım alanı bulduğuna işaret etmektedir. İbn Cinnî’nin vermiş olduğu örnekler de bunu göstermektedir. Zira örnek olarak sunduğu مَرَزْتُ بِسَعِيدٍ، وَصَرَبْتُ عَمْرًا، وَقَامَ زَيْدٌ cümlelerine bakıldığında ismin üç farklı cümlede üç farklı şekle büründüğü görülmektedir. Arapçada isim

¹⁰⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. es-Serrâc en-Nahvî el-Bağdâdî (öl. 316/928), *el-Uşûl fi’n-nahv*, nşr. ‘Abdülhüseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, t.y.), 1: 56 vd.; Ebu’l-Mekârim, *Uşûlu’t-tefkîri’n-nahvî*, 99; el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi’l-ğaml*, 83.

¹⁰⁵ İbn Cinnî, *el-Ğaşâiş*, 1: 156.

¹⁰⁶ Temmâm Hassân, mutlak manada muttarid ifadesiyle hem semâ‘ hem de kıyasta muttarid kastedildiğini ifade ettikten sonra bu ayrımın nasıl oluştuğunu açıklar. bk. Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 156.

¹⁰⁷ İbn Cinnî, *el-Ğaşâiş*, 1: 138 vd.

merfû‘, mansûb ve mecrûr olarak kullanılır. Aynı şekilde bu durum kıyasen de geçerlidir. Bundan dolayı İbn Cinnî bunun dilde olması gereken bir durum olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁸

2- Kıyasta Muttarid Kullanımında Şâz Olan Dilsel Veriler

Arapçada bazı dilsel veriler kıyasa uygun olduğu halde kullanımda yaygın değildirler. Örneğin kıyasa göre her bir muzâri fiilin mâzisi vardır.¹⁰⁹ Buna göre يَذُرُّ ve يَدْعُ kelimelerinin de mâzisi olmalıdır. Ancak Araplar bu kelimelerin mâzisini yaygın olarak kullanmamışlardır.¹¹⁰ Bunların yerine aynı anlama gelen farklı fiilleri tercih etmişlerdir. Örneğin تَرَكَ fiili zikredilen fiillerin yerine kullanılmıştır.¹¹¹ İbn Cinnî'nin vermiş olduğu bir diğer örnek مُبِقِلٌ kelimesidir. Kıyasa göre أَبْقَلَ fiilinin ism-i fâili bu şekilde gelmektedir. Ancak Araplar bunun yerine بَاقِلٌ kelimesini kullanmışlardır. Örneğin مَكَانٌ مُبِقِلٌ¹¹² yerine مَكَانٌ بَاقِلٌ denilmektedir.¹¹³

3- Kullanımda Yaygın, Kıyasta Şâz Olan Dilsel Veriler

Arapçada genel kurallara uymayan ancak dilde yaygın olarak kullanılan dilsel veriler bulunmaktadır. Örneğin Kur'ân'da da geçen اسْتَحْوَذَ kelimesinin¹¹⁴ Arapçada yaygın olarak kullanıldığı söylenmektedir. Ancak bu kelime kıyasa göre اسْتَعَاذَ şeklinde kullanılmalıydı. Zira kural gereği böyle durumlarda اسْتَفْتَمَ ve اسْتَعَاذَ kelimelerinde görüldüğü gibi “vav” “elife” dönüşmektedir.¹¹⁵ Aynı durum اسْتَنَوَقَ kelimesi için de geçerlidir. Zira kıyasa göre bu kelime de اسْتَنَاقَ şeklinde kullanılmalıydı. Ancak bu kelimeler kıyasa aykırı olarak kullanılmışlardır.¹¹⁶ Açıklamaya çalıştığımız bu durum kaynaklarda تَعَارُضُ السَّمَاعِ وَالْقِيَاسِ “Kıyas ve semâ‘ın çelişmesi” başlığı altında incelenmiştir. Genel kanaate göre kıyasa aykırı olan bu dilsel veriler kullanılmakla beraber kıyasa konu yapılmazlar.¹¹⁷

¹⁰⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâiş*, 1: 138; Böyle bir ayrımı Ebû ‘Alî el-Fârisî’de yapmaktadır. bk. Munâ İlyâs, *el-Kıyâs fi’n-naḥv*, 174.

¹⁰⁹ İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi’n-naḥv*, 1: 57.

¹¹⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâiş*, 1: 138.

¹¹¹ İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi’n-naḥv*, 1: 57.

¹¹² Baklagillerle yeşillenmiş yer, bakla tarlası.

¹¹³ İbn Cinnî, *el-Hasâiş*, 1: 138-139.

¹¹⁴ Mücâdele 58/19.

¹¹⁵ İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi’n-naḥv*, 1: 57.

¹¹⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâiş*, 1: 139.

¹¹⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâiş*, 1: 156 vd.; es-Suyûtî, *el-İktirâḥ*, 470 vd.

4- Hem Kullanım Hem de Kıyas İçin Şâz Olan Dilsel Veriler

Başlıktan da anlaşılacağı üzere bu tür dilsel veriler her iki açıdan şâz durumdadır. İbnu's-Serrâc bu duruma اليجدع örneğini vermektedir. Bilindiği üzere fiiller harf-i târif almaz. Bundan dolayı mezkûr kelime hem kullanım hem de kıyas bakımından şâz kabul edilmiştir.¹¹⁸ İbn Cinnî ise bu duruma مَضُون ve مَدُوف örneklerini vermektedir. Kıyasa göre zikredilen ecvef fiillerin ism-i mef'ûlleri مَضُون ve مَدُوف şeklinde gelmeliydi. Ancak bunlar Arapçada yaygın bir biçimde kullanım alanı bulamamışlardır. Bundan dolayı kıyasa konu yapılmamışlar, sadece var olan şâz bir kullanımın aktarılmasından ibaret görülmüşlerdir.¹¹⁹

Bu arada Basra ve Kûfe dil ekollerinde makîsun aleyhten kaynaklanan tartışmalara değinmek uygun olacaktır. Çünkü bu iki büyük dil ekolü arasında süregelen tartışmaların kaynağı makîsun aleyhin konumuyla ilişkilidir.

Kanaatimize göre Basra ve Kûfe dil ekolleri arasındaki ihtilaflarda makîsun aleyhin rolünün net bir şekilde tespit edilebilmesi için her iki ekolün ortaya çıktığı coğrâfi konumunun değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Basra, birçok şair ve edibi bir araya getiren ve Basralıların övündüğü¹²⁰ “*Mirbed*”¹²¹ panayırının kurulduğu yere yakınlığı sebebiyle dilsel verilerin asıllarına ulaşma bakımından önemli bir merkezdi. Zira Basra, şehir hayatından uzak, çöllerde yaşayan ve dilleri bozulmamış, saf Arapça konuşan kişilerin rahatlıkla uğrayabileceği bir konumdaydı.¹²² Bundan dolayı Basralı dil âlimleri Kûfelilere göre daha erken bir dönemde Arap dilini incelemeye başlamış ve onlardan daha önce te'lif işine girişmişlerdir.¹²³ Çünkü Basralıların sahip olduğu konum dikkate alındığında dilsel çalışmaların ilk burada başlamaması için hiçbir

¹¹⁸ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 57.

¹¹⁹ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 140.

¹²⁰ Ahmed Emîn, *Duḥâ'l-İslâm*, 2: 80.

¹²¹ Arapların İslâmiyeti kabulünden sonra Basra'da kurulan bu panayır, cahiliyye döneminde kurulan 'Ukaz panayırını kadar şöhret bulmuştur. bk. el-Efgânî, *Esvâku'l-'Arab fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1394/1974), 407; Mirbed ve diğer panayırların Arap diline katkısı hakkında daha fazla bilgi için bk. İbrahim Yılmaz, “Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol” (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997).

¹²² et-Tantâvî, *Neş'etu'n-naḥv*, 124; Basra'nın bu konumu için bk. Salâh Revvây, *en-Naḥvu'l-'Arabî* (el-Kahire: Dâru Ğarîb, 1424/2003), 85 vd.

¹²³ el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, 329; Nâsiruddîn el-Esed, *Meşâdiru's-şî'ri'l-câhili ve kîmetuha't-tarihîyye* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1408/1988), 433; Terzî, *Fî uşûli'l-luġa*, 121.

sebebe yoktu.¹²⁴ Basralılar bu özelliklerinden dolayı ortaya koydukları genel kuralları daha çok muttarid kullanımlar üzere bina ettiklerini ifade etmektedirler.¹²⁵ Onlar, dil faaliyetlerindeki bu yöntemden dolayı övünüyorlardı. Her ne kadar az da olsa kendi kriterlerine uymayan kabilelerden yararlanmış olsalar da¹²⁶ kendileri dilsel verileri, keler avlayan ve yaban tavşanı yiyenlerden yani bedevilerden, buna karşılık Kûfelilerin kevâmîh (bir çeşit turşu) ve şevârîz (süzme yoğurt) yiyen Sevad ehlerinden yani yerleşik hayat yaşayanlardan aldıklarını söylüyorlardı.¹²⁷

Kûfeliler ise yaşadıkları bölge (Kûfe) itibariyle dilsel verilere ulaşmada sıkıntı çekmekteydiler. Çünkü kendileriyle fasih Arapça konuşanlar arasındaki mesafenin uzunluğu ve bölgenin çöllerle kaplı olması kolay bir yolculuğa imkân vermemekteydi. Ayrıca o bölgede yaşayan Arapların başka milletlerle karışmış olmaları sebebiyle Basralılar kadar dillerinin saf olmadığı da söylenmiştir.¹²⁸ Bu yüzden Basralılar, Kûfelilerin şehirde yaşayanlardan dilsel veriler elde ettiklerini söylüyorlardı.¹²⁹ Basralıların bu tutumu söylemde kalmayıp sert eleştirileri de beraberinde getirmişti. Örneğin Kûfe nahiv ekolünün kurucusu olarak kabul edilen el-Kisâî'nin sadece zaruret halinde kullanılan yani şâz olan dilsel veriyi asıl kabul edip kıyasa makîsun aleyh yapması eleştiri konusu olmuş ve kendisi nahiv ilmini bozmakla itham edilmiştir.¹³⁰ Bütün bunlar Basralıların kendi ekollerini Kûfe ekolüne göre daha ileride görmelerine sebep olmuştur.¹³¹

Basralı ve Kûfeli nahivciler arasında dönen dil tartışmaları, her bir ekolün dilsel verileri elde etme usûlünün farklı oluşuna bağlanmaktadır. Her bir ekol Arap dilini çalışmalarının kaynağı kabul etmiştir. Ancak genel kanaate göre birisi sahih kabul ettiği her bir kullanımı makîsun aleyh kabul ederken, öbürü rivâyetler üzerinde çok titiz durmuş, muttarid kullanımları esas alarak her işittiğini kıyasa

¹²⁴ et-Tantâvî, *Neş'etu'n-naḥv*, 124.

¹²⁵ ez-Zübeydî, *Ṭabakātu'n-naḥviyyîn*, 23 vd.; es-Suyûtî, *el-İktirâḥ*, 180.

¹²⁶ el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, 385.

¹²⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 86; es-Suyûtî, *el-İktirâḥ*, 504.

¹²⁸ el-Efgânî, *Fî uşûli'n-naḥv*, 190.

¹²⁹ es-Suyûtî, *el-İktirâḥ*, 503-504; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. et-Tayyib el-Fâsî (öl. 1170/1757), *Feyzu neşri'l-inşirâḥ min ravḍi tayyi'l-İktirâḥ*, nşr. Mahmûd Yûsuf Feccâl (Birleşik Arap Emirlikleri, Dâru'l-Buhûs, 1423/2002), 2: 1150 vd.

¹³⁰ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: Matba'atu 'Îsâ el-Bâbî, 1384/1965), 2: 164.

¹³¹ Yûsuf Halîf, *Ḥayâtu's-şî'r fi'l-Kûfe ilâ nihâyeti'l-ḳarni's-sânî li'l-hicra* (el-Kahire: el-Mektebetü'l-'Arabîyye, 1416/1995), 273.

konu yapmamıştır.¹³² Bunun yanında her iki dil ekolü temsilcileri de dilsel malzemeye ulaşabilmek için çok çalışmışlar, Arap şiirine ve *eyyâmu'l-Arab'a*¹³³ çok önem vermişlerdir.¹³⁴

Basralılar, daha önce de belirtildiği gibi Kûfelileri dilsel faaliyetlerinde şâz kullanımları delil getirmekle itham etmişlerdir. Kaynaklarda Kûfelilerin şâz kullanımları delil getirdiklerine dair birçok örnek sunulmuş ve Basralıların itirazlarına yer verilmiştir.

Örneğin Kûfeliler'in *لَكَيْنَ*'nin haberine te'kîd lâminin gelebileceğini söylemeleri Basralı dilciler tarafından kabul edilmemiştir. Çünkü onlara göre Kûfelilerin makîsun aleyh olarak kabul ve istişhâd ettikleri beyt, kıyasa asıl kabul edilecek güçte değildir. Bundan dolayı Basralılara göre te'kîd lâminin bu şekilde kullanımı şâzdır. Basralılar, muttarid olmadığı için *لَكَيْتِي مِنْ حُبِّهَا لَكَيْتِي* şeklinde sunulan Arap dilindeki bu kullanım üzerine kıyası câiz görmezler.¹³⁵

Kûfelilere göre *ال* alan bir ismin başına araya herhangi bir kelime girmeksizin *يا* nidâ harfi getirilebilir. Onlara göre, *يا الرَّجُلُ* gibi kullanımlar doğrudur.

¹³² el-Mahzûmî, *Fi'n-naḥvi'l-'Arabî, Naḡd ve terciḥ* (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, 1406/1986), 21-22; et-Tevâtî b. et-Tevâtî, *el-Medârisu'n-naḥviyye* (Ruveybe: Dâru'l-Ve'y, 1433/2012), 76.

¹³³ Câhiliyye ve İslâmın ilk dönemlerinde Arap kabileleri arasında meydana gelen savaşlardır. bk. Mehmet Ali Kapar, "Eyyâmü'l-Arab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 12: 14; Eyyâmü'l-'Arab ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ et-Temîmî (öl. 209/824), *Kitâbu eyyâmi'l-'Arab ḡable'l-İslâm*, nşr. 'Âdil Câsim el-Beyâtî (el-Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1424/2003); İbrâhîm Şemsuddîn, *Mecmû'u eyyâmi'l-'Arab fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002); Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ, 'Alî Muhammed el-Bicâvî ve Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, *Eyyâmu'l-'Arab fi'l-câhiliyye* (el-Kahire: 'Îsâ el-Bâbî'l-Halebî, 1361/1942); İbrahim İslâmoğlu, "Eyyâmü'l-'Arab'ın Edebî Yönü ve Arap Dili ve Edebiyatına Etki ve Katkısı" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002).

¹³⁴ el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, 385.

¹³⁵ el-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâili'l-ḡilâf*, nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1433/2012), 1: 169 vd.; İbn Cinnî'ye göre *لُ*'nin haberi dışındaki yerlerde te'kîd lâminin kullanılması şiirdeki zarurete binâendir. Ayrıca zikredilen beyitteki kullanım şâzdır. bk. İbn Cinnî, *Sirru şinâ'ati'l-i-râb*, nşr. Muhammed Hasen İsmâ'îl, Ahmed Rüşdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 2: 55, 58; Muhyiddîn 'Abdulhamîd'e göre et-tavîl bahrindeki bu beytin kimin tarafından söylendiği bilinmemektedir. Hatta beytin tamamı İbn 'Akîl'in Elfiye şerhi dışındaki kaynaklarda yer almamaktadır. bk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, "el-İntişâf mine'l-İnşâf", *el-İnşâf fi mesâili'l-ḡilâf* içinde (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1433/2012), 1: 169; İbn 'Akîl bu konuda şahid olarak verilen et-Tavîl bahrindeki beyti şu şekilde nakletmektedir:

يَلْمُونِي فِي حُبِّ لَيْلَى عَوَازِلِي وَ لَكَيْتِي مِنْ حُبِّهَا لَعَمِيْدُ

"Kınayanlar Leylâ'ya olan aşkımdan dolayı beni kınıyorlar ancak (bilmiyorlar ki) ben onun aşkımdan dolayı şaşkın bir haldeyim." bk. Behâuddîn 'Abdullâh b. 'Akîl el-Hemedânî el-Mısrî (769/1368), *Şerḡu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyeti'bn Mâlik*, nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1433/2012), 1: 333.

Basralılar ise bu konuda farklı düşünmektedirler. Çünkü onlara göre bir kelime üzerinde iki ma‘rifeliğin (harf-i târif ve nidâ harfi) bulunmaması gerekir. Basralılar buna ‘alem bir ismin nidâ harfinden sonra harf-i târif almamasını delil gösterecekleri de Kûfeliler aşağıdaki beyti şahid göstererek buna karşı çıkmışlardır.¹³⁶

فِيَا الْعُلَّامَانَ اللَّذَانَ فَرَا إِيَّاكُمْ أَنْ تُكْسِبَانِي شَرًّا

“Ey kaçan iki köle, bana kötülük yaptırmaktan sakının.” (er-Recez)¹³⁷

Nahivcilerin çoğu tarafından Kûfelilerin delil olarak sundukları beyitteki يَا الْعُلَّامَانَ ifadesinin şiirde zarurete binâen söylendiği ileri sürülmüştür.¹³⁸ Dolayısıyla şiirde zarureten aktarılan bir kullanım onun şâz olduğunu göstermektedir.

Kûfelilere göre أُيَيْضُ ve أُسْوُدُ kelimeleri مَا أَفْعَلُهُ vezninde ta‘accub sigasına aktarılabilir. Onlara göre مَا أُيَيْضُهُ şeklinde bir kullanım sahih kabul edilir. Nitekim onların bu görüşlerine şu beyit şahid gösterilebilir:

إِذَا الرِّجَالُ سَتَوْا وَاشْتَدَّ أَكْلُهُمْ فَأَنْتَ أُيَيْضُهُمْ سِرْبَالٌ طَبَاحٌ

“Adamlar kışa aç girerken, sen aşçı elbisesi içinde onların en beyazısın.”

(el-Basît)¹³⁹

Kûfeliler bu beyitte ism-i tafdîl olarak kullanılan أُيَيْضُ kelimesiyle ta‘accub arasında bir fark görmezken, Basralılar bu kullanımın şâz olduğunu söylemişlerdir.¹⁴⁰

Basralılarla Kûfeliler arasında üç harfli isimlerin terhîmi konusunda da makîsun aleyhten kaynaklanan bir ihtilâf ortaya çıkmıştır. Basralılar üç harfli isimlerin terhîminin yapılmasını doğru bulmazken, Kûfeliler bunun olabileceğini iddia etmişlerdir. Basralılar, terhîmin tahfif için yapıldığını zikrederek üç harfli isimlerde tahfîfe ihtiyaç duyulmadığını söylemişler, buna karşılık Kûfeliler, ortası harekeli üç harfli isimlerde tahfifin mümkün olduğunu iddia etmişlerdir. Çünkü

¹³⁶ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 274-275.

¹³⁷ Beytin kâili meçhûldür.

¹³⁸ İbnü'l-Verrâk, *İlelu'n-naħv*, 471; İbn 'Akîl, *Şerhu İbni 'Aķil*, 2: 241; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, nşr. Ahmed Şemsuddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998), 2: 36.

¹³⁹ Bu beytin Tarafe b. 'Abd'e ait olduğu zikredilmiştir. bk. Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî (öl. 521/1127), *el-Hulel fî şerhi Ebyâti'l-cumel* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003/1424), 83; Şair muhatabın çok cimri olduğunu kastetmektedir. Beytin anlamı için bk. 'Abdulhamîd, “el-İntişâf mine'l-İnşâf”, 1: 120-121.

¹⁴⁰ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 122; el-'Ukberî, *et-Tebyîn 'an mezâhibi'n-naħviyyine'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, nşr. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn (Beyrut: Dâru'l-Ġarbî'l-İslâmî, 1406/1986), 293; el-Baġdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 8: 230 vd.

onlar görüşlerini, üç harfli olup bir harfinin hazfedildiği kullanımlara kıyas etmişlerdir. Meselâ *يَدٌ, عَدٌّ, دَمٌ* gibi birtakım kelimelerde bir harf hazf edilmiştir. Zira bu kelimelerin asılları *يَدِي, عَدُوٌّ, دَمُوٌّ* şeklindedir. Bundan dolayı Kûfeliler kelimenin üç harfli olmasının hazfe mâni olmadığını söylemişlerdir. Ancak Basralılar buna karşı çıkmışlar ve Kûfelilerin zikretmiş oldukları kelimelerin kıyasa aykırı ve Arapçada az sayıda olduğunu zikretmişlerdir. Çünkü onlara göre üç harfli kelimelerdeki hazif muttarid/yaygın değildir. Ayrıca onlara göre bu kelimeler içindeki bazı isimlerde hazif kıyasa aykırıdır. Çünkü kıyasa göre illet harfi harekeli ve önceki harf fethalı ise illet harfi elife kalb olunur ve onun hazfedilmemesi gerekir. Halbuki *دَمُوٌّ* kelimesinde böyle bir durum söz konusu değildir. Yukarıdaki bilgilere göre *عُنُقٌ, كَيْفٌ* gibi kelimelerin *يَا عُنُ, يَا كَيْتِ* şeklinde terhîmlî¹⁴¹ kullanımını Kûfeliler doğru kabul ederken, Basralılar böyle kullanımları muttarid olmadığı gerekçesiyle geçerli kabul etmemişlerdir.¹⁴²

Basralıların Kûfelilere yönelik eleştirisi ve ithamları bazı araştırmacılar tarafından kabul edilmemiştir. Örneğin Mehdî el-Mahzûmî'ye (öl. 1414/1994) göre, Kûfelilerin dilsel metinlere ulaşma gayreti, Basralılardan daha aşağı seviyede değildir. Onlar da Basralılar gibi bedevilerle görüşmek, onlardan şiirler toplamak ve “*eyyâmu'l- Arab*”a ait bilgilere ulaşmak hususunda çaba sarf etmişlerdir.¹⁴³ Gerçekten de Kûfe dil ekolünün en önemli isimlerinden biri olan ve şâz kullanımları kaynak olarak kullandığı için ciddi eleştirilere maruz kalan el-Kisâî'nin Hicaz, Necid ve Tihâme çöllerinde bedevilerden dile dair kullanımları almak için yolculuk yapması, dil malzemesi elde etmede ne kadar gayretli olduğunu göstermektedir.¹⁴⁴ Ayrıca es-Suyûtî, İbn Cinnî'nin Kûfelilerden “*Arap şiirini en iyi bilen kimseler*” olarak bahsettiğini kaydeder.¹⁴⁵ Ayrıca Kûfe dil ekolü temsilcilerinin atalarının mirasına çok önem verdiği de bilinmektedir. Bu sebeple dilsel verilerde Basralılar

¹⁴¹ Terhîm: Hafiflik için bir ismin sonunun hazfedilmesidir. bk. el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 60; Nevin Karabela, “Arap Dilinde Terhîm”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2005): 113.

¹⁴² el-Enbârî, *Esrâru'l- Arabiyye*, nşr. Muhammed Râzî Muhammed Medkûr, Vâil Mahmûd Sa'd 'Abdulbârî (Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûnu'l-İslâmiyye, 1436/2015), 168-169.

¹⁴³ el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, 385.

¹⁴⁴ Cemâluddîn Ebu'l-Hasen 'Alî b. Yûsuf el-Kıftî (öl. 624/1227), *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (el-Kahire: Dâru'l-Fikri'l- Arabî, 1406/1986), 2: 258; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2: 163; er-Râfi'î, *Târîhu âdâbi'l- Arab*, 1: 284.

¹⁴⁵ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 502.

kadar seçici davranmadıkları dile getirilmiştir.¹⁴⁶ Fakat bu, onların her dilsel veriyi kabul ettikleri şekilde anlaşılmalıdır. Zira onlar, dili güvenilir kimselerden almaya çalışmışlardır.¹⁴⁷ Hatta el-Kisâî ve el-Ferrâ'nın şahid olarak sunmuş olduğu şiirlerin fesâhat yönüyle Sîbeveyh'in eserinde zikrettiği şiirlerden daha aşağıda olmadığını düşünen araştırmacılar da vardır.¹⁴⁸

Kûfeli nahivcilerin dilsel verilere yaklaşım tarzına bakıldığında genel olarak şâz konusunda Basralılardan pek farklı düşünmedikleri görülmektedir. Zira onlar da bazı kullanımları şâz kabul edip, gramer çalışmalarında esas almamışlardır. Bununla ilgili pek çok örnek vardır. Meselâ: Kûfeli dilcilerin en önemli isimlerinden sayılan el-Ferrâ, هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ “Siz işin gerçeğine vakıf mısınız?” âyetinde¹⁴⁹ geçen مُطَّلِعُونَ kelimesini مُطَّلِعُونَ şeklinde aktaran rivâyeti şâz olması sebebiyle kabul etmemiştir.¹⁵⁰ Diğer taraftan o, maksûr isimlerin ilk harflerinin dammeli veya kesreli olması durumunda tesniyelerinin ي ile gelmesi gerektiğini söylemiştir. Nitekim, هُدَيَانَ, رَضِيَانَ, هُدَى, رَضَى, هُدَى, رَضَى gibi maksûr isimlerin tesniyelerinin هُدَيَانَ, رَضِيَانَ şeklinde gelmesi gerekmektedir. el-Kisâî, رَضَوَانَ ve رَضَوَانَ kelimelerini Araplardan işittiğini nakletmiş ise de el-Ferrâ, bunlar üzerine kıyasın sahih olmadığını iddia etmiştir. Çünkü o, ilk harfi fethalı olan maksûr ismin illet harfi و olması durumunda رَضَوَانَ örneğindeki gibi tesniyesinin و'lı, kelimenin aslı ي'lı ise رَضِيَانَ örneğindeki gibi tesniyesinin ي'lı olması gerektiğini söylemiştir.¹⁵¹ Bize göre el-Ferrâ, el-Kisâî'nin Araplardan işittiği رَضَوَانَ ve رَضَوَانَ kelimelerinin kullanımını maksûr isimlere makîsun aleyh kabul edip kıyasa cevâz vermemesi onları şâz kabul ettiğini göstermektedir.

el-Ferrâ, لِحْيَةٍ ve حَلْيَةٍ kelimelerinin çoğullarının لِحْيٍ ve حَلْيٍ şeklinde geldiklerini aktarır. O, bu kelimelerin cemilerinin لِحْيٍ ve حَلْيٍ şeklinde de rivayet edildiğini zikreder ve dilsel verilerin fasih bir bedviden işitilmesi gerektiğini kabul

¹⁴⁶ Kerîm Mirza el-Esedî, *Neş'etu'n-naḥvi'l-'Arabî ve mesîretuhu'l-Kûfî, Muḳârene beyne'n-naḥvi'l-Kûfî ve'n-naḥvi'l-Başrî* (Amman: Dâru'l-Fedâât, 1437/2016), 41.

¹⁴⁷ el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, 331-332.

¹⁴⁸ Salâhuddîn ez-Ze'belâvî, *Me'a'n-nuḥât vemâ gâşû 'aleyhi min deḳâiki'l-luġa ve esrârehâ* (Dimaşk: İttihâdu'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1413/1992), 82.

¹⁴⁹ Sâffât 37/54.

¹⁵⁰ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 2: 385-386.

¹⁵¹ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, 2: 97.

ettiğinden dolayı bunların makîsun aleyh olamayacaklarını söyler.¹⁵² Ayrıca el-Ferrâ, *أَرَبِيٌّ*, *أُدْمِيٌّ* ve *شُعْبِيٌّ* kelimelerinin elifinin memdûde olduklarını düşünerek bu şekildeki yazımını şâz kabul etmiştir.¹⁵³ Aynı zamanda o, mubâlağalı ism-i fâillerin sülâsi fiillerden gelmesi gerektiğini fakat *دَرَاكٌ* kelimesinin şâz olarak *أَدْرَكَ* fiilinden türediğini söylemiştir.¹⁵⁴

el-Kisâî, *فَلْيَفْرَحُوا* kelimesinin¹⁵⁵ *قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا* şeklinde okunuşunu şâz olduğu gerekçesiyle kabul etmemiştir.¹⁵⁶

İbnu's-Sikkî't'e (öl. 244/858)¹⁵⁷ göre bir fiilin üçüncü baptan gelebilmesi için lâmu'l-fiilin boğaz harflerinden¹⁵⁸ biri olması gerekir. Örneğin *شَدَخٌ* → *يَشْدَخُ*, *دَمَعٌ* → *يَدْمَعُ*, *سَنَحٌ* → *يَسْنَحُ* fiillerinin muzârilerinde görüldüğü gibi aynel harfi fethalı gelmiştir. Onun, bu kuralın dışında gelen *أَبِيٌّ* → *يَأْبِيٌّ* fiilini nâdirattan kabul etmesi, bunun kıyas dışı bir kullanım olduğunu gösterir.¹⁵⁹ İbnu's-Sikkî't, ilk harfi *و* olan mîsal fiillerden ister mimli mastar isterse isim yapılsın, *مَفْعَلٌ* kalıbının kullanılacağını belirtirken, bu kurala uymayan *مَوْجِدٌ*, *مَوْزِقٌ*, *مَوْكَلٌ* gibi kullanımları nâdirattan kabul etmiştir.¹⁶⁰

Bir diğer Kûfeli nahivci Sa'leb (öl. 291/904) ise *عَمِيٌّ* ve *طَوِيٌّ* fiillerinin mastarlarının *عَمَى* ve *طَوَى* şeklinde olduğunu açıklarken, *رَضِيٌّ* fiilinin de bu kurala uygun olarak *رَضَى* şeklinde gelmesi gerektiğini ancak şâz olarak *رَضًا* şeklinde de

¹⁵² el-Ferrâ, *el-Mankûş ve'l-memdûd*, nşr. 'Abdul'azîz el-Meymunî (el-Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1430/2009), 13.

¹⁵³ el-Ferrâ, *el-Mankûş ve'l-memdûd*, 14.

¹⁵⁴ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 3: 81.

¹⁵⁵ Yûnus 10/58.

¹⁵⁶ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 1: 469; el-Enbârî'ye göre bazı Kûfeliler bu kıraatı makîsun aleyh kabul etmişlerdir. bk. el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 427. *فَلْيَفْرَحُوا* kelimesinin kıraatlerdeki konumu için bk. Ebû 'Alî el-Fârisî, el-Hasan b. Ahmed 'Abdilğaffâr (öl. 377/987), *el-Hucce fi 'ileli'l-ḳirâati's-seb'*, nşr. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd, 'Alî Muhammed Mu'avvad, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1391/1971), 3: 195; Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed 'Alî b. Yûsuf el-Cezerî ed-Dimaşkî (öl. 833/1429), *en-Neşr fi ḳirâati'l-'aşr*, nşr. 'Alî Muhammed Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye t.y.), 2: 285; 'Abdullatîf el-Hatîb, *Mu'cemu'l-ḳirâât*, 3: 573 vd.

¹⁵⁷ Hayatı ve görüşleri hakkında bk. el-Luğavî, *Merâtibu'n-naḥviyyîn*, 95-96; ez-Zübeydî, *Ṭabakâtu'n-naḥviyyîn*, 141 vd.

¹⁵⁸ Boğaz harfleri: *الحاء, العين, الغين, الخاء* bk. Şeyhu'l-İslâm Zekeriyâ el-Ensârî, *Şerḥun li Muḳaddimeti'l-Cezeriyye fi 'ilmi't-tecvîd* (Dimaşk: Matba'atu's-Şâm, 1416/1992), 35-36.

¹⁵⁹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkî't (öl. 244/858), *İşlâhu'l-manṭîk*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (el-Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1368/1949), 217.

¹⁶⁰ İbnu's-Sikkî't, *İşlâhu'l-manṭîk*, 122.

kullanıldığını ifade eder.¹⁶¹ Ayrıca Sa‘leb, *عَمِدٌ فِي عَمِدٍ مُّمَدَّدَةٍ* âyetinde¹⁶² geçen *عَمِدٌ* kelimesinin şâz olduğunu belirtmektedir.¹⁶³ Yine ona göre *وَكَاءُ السَّهِّ وَالْعَيْنُ* hadisinde¹⁶⁴ geçen *السَّهِّ* kelimesinin bu şekilde kullanımı şâzdır. Ona göre bu kelimenin aslı *سَهِّة* şeklinde gelmektedir. Çünkü bu kelimenin ism-i tasğiri *سَهِّة* şeklinde kullanılmıştır.¹⁶⁵ Bu ise hadiste geçen kullanımın şâz olduğunu göstermektedir.

Yukarıda sunmuş olduğumuz örnekler Kûfelilerin şâz konusunda bilgi sahibi olduklarını ve dilsel verilerin seçiminde ittirağ şartını aradıklarını ortaya koymaktadır.

Öte yandan Basralıların dil çalışmalarında koymuş oldukları kurallar hususunda kendilerinin de yeterince hassas davranmadıkları iddia edilmiştir. Dilsel verilerin yerleşim yerlerinden uzakta yaşayan bedevilerden alınması gerektiği şartını ileri sürmelerine rağmen kendilerinin yerleşik hayat sürenlerle iletişim içinde olan Araplardan veriler elde ettikleri, hatta müvelled şairlerden bile faydalandıkları ifade edilmiştir.¹⁶⁶ Örneğin Yûnus b. Habîb’in (öl. 182/798) -el-Câhiz’in (öl. 255/869)¹⁶⁷ hem Farsça hem de Arapçayı çok iyi bildiğini ifade ettiği- Fârisî asıllı ve yerleşik hayat süren Ebû ‘Alî el-Esvârî isimli kıssacıdan dile dair kullanımlar aldığı iddia edilmiştir. Bunun yanında Basralılar, Ru’be (öl. 145/762)¹⁶⁸ ve Ferezdek (öl. 114/732)¹⁶⁹ gibi yerleşik hayat süren birçok şairden aldıkları verileri makîsun aleyh olarak kullanmışlardır.¹⁷⁰ Hatta bunların yanında Asma‘î’nin (öl.

¹⁶¹ Ebu'l-‘Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa‘leb, *Mecâlisu Sa‘leb*, nşr. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn (el-Kahire: Dâru'l-Me‘ârif, 1369/1950), 1: 304.

¹⁶² Hümeze 104/9.

¹⁶³ Sa‘leb, *Mecâlisu Sa‘leb*, 1: 328.

¹⁶⁴ *İbn Mâce*, “Tahâret”, 62.

¹⁶⁵ Sa‘leb, *Mecâlisu Sa‘leb*, 2: 403; Kûfelilerin şâz olduğu gerekçesiyle kabul etmediği diğerk örnekler için bk. ez-Zübeydî, *el-Kıyâs fi’n-naħv*, 56 vd.

¹⁶⁶ el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, 385.

¹⁶⁷ Ebû ‘Osmân ‘Amr b. Bahr b. Maħbûb el-Câhiz el-Kinânî (öl. 255/869), *el-Beyân ve’t-tebyîn*, nşr. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn (el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1988), 1: 368.

¹⁶⁸ Ru’be b. el-‘Accâc (öl. 145/762), Arap recez şiirinin en büyük temsilcisi sayılmıştır. Hayatı hakkında bk. Er, “Ru’be b. ‘Accâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 282.

¹⁶⁹ Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib et-Temîmî (öl. 114/732), Emeviler dönemi hiciv şairlerinden biridir. Hayatı için bk. Ali Şakir Ergin, “Ferezdek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 12: 373.

¹⁷⁰ Muhammed Hüseyin Âli Yâsîn, *ed-Dirâsâtu'l-luğaviyye ‘indel’- ‘Arab ilâ nihâyeti’l-karni’-s-sâlis*, (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1400/1980), 340.

216/831)¹⁷¹ hüccet olarak kabul etmediği ve muvelledûndan saydığı Tırimmâh (öl. 125/743)¹⁷² ve Kümeyt (öl. 126/744)¹⁷³ adlı şairler de zikredilebilir.¹⁷⁴ Ayrıca bu konuda Basralıların Kûfelilere yönelik eleştirileri doğru bulunmamıştır.¹⁷⁵ Çünkü Kureyş, öteden beri yabancılarla temas halinde olmasına, İslâmiyetten önce ve sonra farklı kültürlerle ticari ilişkiler içinde varlığını devam ettirmesine ve İslâmiyetten sonra da hac için insanların uğrak yeri olmasına rağmen, en fasih kabile kabul edilmiştir.¹⁷⁶ Aynı durum fasih kabul edilen diğer kabileler için de geçerlidir. Çünkü onlar da farklı diyarlara yolculuklar yapmışlardır.¹⁷⁷ Bu durum ise nahivcilerin dilsel veriler için koymuş oldukları yerleşik yaşam şartıyla örtüşmemektedir.¹⁷⁸ Diğer taraftan birçok Basralı nahivcinin yerleşik hayat yaşayan ve bunlarla ilişkileri çok sıkı olan kabilelerden dilsel malzeme alarak dilde genel geçer kurallar oluşturdukları ifade edilmiştir.¹⁷⁹ Ayrıca Basralıların daha önce muttarid bir kullanımla oluşturdukları dilsel kurala aykırı başka bir muttarid kullanımla karşılaştıklarında onu te'vîle yönelmeleri,¹⁸⁰ tenkid edilmelerine sebep olmuştur.¹⁸¹ Bunun yanında bazı Basralı nahivciler, dil çalışmalarında aklî ölçülerle

¹⁷¹ Basra dil ekolünün önde gelen simalarından Ebû Sa'îd 'Abdumelik b. Kureyb el-Asma'î el-Bâhili (öl. 216/831), hayatı için bk. Süleyman Tülücü, "Asmaî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 499; Asma'î'nin Tırimmâh ve Kumeyt hakkındaki görüşleri için bk. Ebu 'Abdillâh Muhammed b. 'Imrân b. Mûsâ el-Merzubânî (öl. 384/994), *el-Muveşşah fî meâhizi'l-'ulemâ 'ale's-su'arâ*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415/1995), 245.

¹⁷² Emeviler dönemi şairlerinden Ebû Nefr et-Tırimmâh el-Hakem b. Hâkim b. el-Hakem b. Nefr (öl. 125/743). Hayatı için bk. Tüccâr, "Tırimmâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41: 116.

¹⁷³ Er, "Kümeyt el-Esedî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 551.

¹⁷⁴ ez-Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-naḥv*, 52.

¹⁷⁵ ez-Zeyyât, *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî*, 365; 'Alî, *el-Mufaşşal*, 9: 222.

¹⁷⁶ Sâmi 'İvad - Hâlid 'Abdurrahmân, "el-Ḥilâfu'n-naḥvî beyne medreseteyi'l-Başra ve'l-Kûfe fî mevķifihimâ mine's-semâ' ve'l-luġa", *Mecellelu Câmi'ati Teşrîn* 33/2 (2011): 74.

¹⁷⁷ 'Abbâs Hasan, *el-Luġa ve'n-naḥv*, 75.

¹⁷⁸ Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-naḥvî*, 60.

¹⁷⁹ ez-Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-naḥv*, 52-53.

¹⁸⁰ 'Abbâs Hasan, *el-Luġa ve'n-naḥv*, 59, 71; ez-Zübeydî, *Ṭabakâtu'n-naḥviyyîn*, 15-44; Basralıların en önemli ismi Sîbeveyh'in bu usûlü izlediği zikredilmiştir. bk. el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 93.

¹⁸¹ ez-Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-naḥv*, 47; Basralılar kendi içlerinde bile bazı Basralı nahivcilerin ortaya koyduğu ve genel düşüncelerine aykırı buldukları dilsel verileri yorumlamaktan çekinmemişlerdir. Kanaatimize göre Sîbeveyh'in ortaya koymuş olduğu gramer kurallarına aykırı bir görüş ortaya çıktığında -aynı ekol içerisinde gelse bile- daha sonraki nahivciler tarafından bir şekilde yorumlanarak reddedilmiştir. Örneğin Sîbeveyh'e göre medh ve zem fiillerinin fâiliyle beraber temyîzinin bir cümlede bulunması doğru değildir. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 417. Çünkü Sîbeveyh'e göre onlardan birinin bulunması yeterlidir. Ayrıca bir cümlede

hükümler koymaları sebebiyle dili, doğasından uzak bir alana sürmekle suçlanmışlardır. Onların mantık ilminin önerme, te'vîl ve tahlilleriyle dilsel metinleri ele almaları ve bu metinleri akli bir faaliyet alanı olarak görmeleri, bunun üzerine dilsel birtakım kurallar koymaları dilin doğasına uzak görülmüştür.¹⁸² Hatta eleştiriler Basra ekolü içinden gelmiştir. Örneğin Ebû 'Alî el-Fârisî'nin er-Rummânî hakkında söylediği ifadeler yukarıdaki görüşü destekler mahiyettedir. O, mantık ilmini dilsel faaliyetlerinde kullanan er-Rummânî hakkında şöyle der: “Eğer nahiv er-Rummânî'nin dediği gibiyse biz nahvi bilmiyoruz. Eğer bizim dediğimiz gibiyse bu durumda o nahvi bilmiyor.”¹⁸³

Basra ve Kûfe dil ekolü temsilcilerinin dil incelemelerini ele aldığımızda özellikle muttarid ve şâz konusunda aynı ekol içerisinde bile farklı görüşlerin olduğunu görmekteyiz. Bir nahivcinin kabul ettiği bir dilsel veriyi bir diğeri şâz olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Bu durum her iki ekolde de görülmektedir. Örneğin Kûfelilerde el-Kisâî ile el-Ferrâ farklı metodlara sahiptir. el-Kisâî bu konuda esnek bir durum sergilerken el-Ferrâ daha çok muttarid kullanımları kıyasa konu yapmaya çalışmıştır.¹⁸⁴

Yukarıda izah etmeye çalıştığımız durum aslında Basralılar için de geçerlidir. Onlardan da şâz kullanımlar üzerine dil çalışmaları yapanlar çıkmıştır.

iki fâilin bulunduğu anlaşılabilir olduğundan iltibasa sebebiyet verebilir. bk. Ebu'l-Bekâ Ya'îş b. 'Alî b. Ya'îş b. Muhammed en-Nahvî (öl. 643/1245), *Şerhu'l-Mufaşşal*, nşr. İbrahim Muhammed Abdullâh (el-Kahire: Dâru Sa'diddîn, 1436/2015), 7: 237; Bu konuda es-Sîrâfî ve İbnu's-Serrâc, Sîbeveyh ile aynı görüşü paylaşmaktadır. el-Müberrid ise bunun mümkün olduğunu söylemektedir. bk. el-Müberrid, *el-Muktedab*, 2: 148; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'arîb*, nşr. Hasen Cemed, İmil Bedî' Ya'kûb (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1390/1971), 2: 147. Çünkü bu konuda Araplardan nakledilen bir şahid sunmaktadır:

تَزَوَّدُ مِثْلَ زَادٍ أَيْبِكَ فِينَا فَنَعْمُ الزَّادُ زَادٌ أَيْبِكَ زَادًا

“Babanın gittiği yoldan git, babanın gittiği yol ne güzel yoldur!” el-Vâfir bahrinde ve Cerîr b. 'Atiyye et-Temîmî'ye ait olan bu beyti Sîbeveyh eserinde kullanmamıştır. Basralı diğer âlimler bu beyitteki لَأَجْ ifadesini temyîz kabul etmemişlerdir. Yukarıdaki gerekçelere binâen temyîz kabul etmedikleri bu öge onlara göre mef'ûlün mutlak veya mef'ûlün bih olmaktadır. Dolayısıyla birçok Basralı nahivci نَعْم ve نَعْمٌ fiillerinin fâiliyle beraber temyîzinin kullanılmasını doğru bulmamaktadır. bk. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 238.

¹⁸² el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, 380.

¹⁸³ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, 234; Buna benzer eleştiriler el-Ferrâ için de yapılmıştır. bk. 'Abdul'azîz 'Abduh Ebû 'Abdillâh, *el-Ma'nâ ve'l-i'râb 'inde'n-nahviyyîn ve nazariyyetu'l-âmil* (Trablus: Menşûrâtu'l-Kitâb ve't-Tevzî', 1402/1982), 447.

¹⁸⁴ el-Ferrâ, *el-Mankûş ve'l-memdûd*, 13, *Me'âni'l-Şur'ân*, 3: 81; el-Ferrâ'nın aslında usul olarak el-Kisâî'den farklı olmadığını düşünen araştırmacılar da vardır. bk. Ahmed Şâyib 'Arbâvî, “Uşûlu'l-luğa ve'n-nahv beyne'l-Ahfeş ve'l-Ferrâ min hilâli kitâbeyhimâ “Me'âni'l-Şur'ân” (Doktora Tezi, Câmi'atu Muhammed Haydar, 1435/2014), 267.

Örneğin 'Îsâ b. 'Ömer dil faaliyetlerinde şâz kıraatleri kullanmaktan geri durmamıştır.¹⁸⁵ Aynı ekol içerisinde birinin şâz olarak değerlendirdiği kullanımı, diğerleri muttarid kabul edebilmektedir. Örneğin تَعْلَبُ → يَثْرِبُ, تَعْلَبِيَّ → يَثْرِبِيَّ → مَشْرِقُ, يَثْرِبِيَّ → مَشْرِقِيَّ şeklinde ism-i mensûbu yapılan kelimeler, el-Halîl ve Sîbeveyh'e göre şâz kabul edildiklerinden dolayı kıyasa konu yapılmazken, el-Müberrid, İbnu's-Serrâc, er-Rummânî gibi Basra ekolüne bağlı diğer âlimlerce muttarid kabul edilmiştir.¹⁸⁶ Sîbeveyh'e göre cemi kesretler semâ'î olmaları sebebiyle kıyasa konu yapılmazlar. el-Müberrid ve er-Rummânî ise bunlar üzerine kıyas yapılabileceğini iddia etmişlerdir.¹⁸⁷ Basralılar arasında sonunda nisbet yâsı bulunmayıp ism-i mevsûl anlamı taşıyan vezinler üzerine kıyasın geçerli olup olmaması yönündeki tartışmalar da bu duruma örnek verilebilir. Nitekim Arapçada فَعَّال ve فَاعِل vezinlerinde ism-i mensûb anlamında çok sayıda isim bulunmaktadır. Meslek ifade eden, خَبَّاز (ekmekçi/fırıncı), قَزَّاز (ipek tüccarı), زَجَّاج (camcı), بَزَّاز (kumaş tüccarı), خَيْاط (terzi) kelimeleri ve sahiplik ifade eden نَابِل (okçu), لَابِن (sütçü) gibi kelimeler üzerinde kıyas işleminin cevazı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Sîbeveyh bu sigalara kıyasen; örneğin- البُرِّ kelimesinden بَرَّار (buğdaycı), الشَّعِيرِ kelimesinden شَعَّار (arpacı), الدَّقِيقِ kelimesinden دَقَّاق (uncu) gibi ism-i mensûblar yapılamayacağını söylemiştir.¹⁸⁸ el-Müberrid ise فَعَّال ve فَاعِل kalıplarında ism-i mensûb yapılabileceğini savunmaktadır. Çünkü Araplar arasında bu şekildeki kullanımların yaygınlığı onun görüşünde etkili olmuştur.¹⁸⁹

Yukarıdaki durum فُعِيل ve فَعِيل vezinlerinde gelen kelimelerin ism-i mensûbunun yapılışında da görülmektedir. Sîbeveyh, bu vezinlerdeki kelimelerin ism-i mensûbu yapılıncaya kıyasen 'i'lerin hazfedilmemesi gerektiğini savunur. Ancak eserinde bu kurala uymayan birçok örnek vermiştir. O, bu örnekleri kâide dışı gelen kullanımlar olarak görür. Örneğin, هُرَيْلٌ → هُرَيْلِيَّ → تَقِيْفٌ → تَقِيْفِيَّ gibi kelimeler

¹⁸⁵ İbn Cinnî, *el-Muhtesab fî tebyîni vucûhi şevâzî'l-kırâât ve'l-îzâh 'anha*, nşr. 'Alî en-Necdî Nâsîf, 'Abdulfettâh İsmâîl Şiblî (İstanbul: Dâru Sezgîn, 1406/1986), 1: 16, 182, 314, 350, 2: 14, 90, 100, 198, 215.

¹⁸⁶ es-Suyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi*, 3: 363; Ebu'l-'İrfân Muhammed b. 'Alî es-Sabbân el-Mısırî, *Hâşiyetu's-Şabbân 'alâ Şerhi'l-Eşmûnî 'alâ Elfiyeti'İbn Mâlik*, nşr. 'Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1435/2014), 4: 239.

¹⁸⁷ es-Suyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi*, 3: 334.

¹⁸⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 420-421.

¹⁸⁹ el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 161; es-Suyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi*, 3: 370.

üzerine Sîbeveyh kıyas işlemini doğru kabul etmez.¹⁹⁰ Buna mukabil el-Müberrid bu vezinler üzerine kıyası câiz görmüştür.¹⁹¹

Sîbeveyh'e göre başka bir örneği olmayan شُوءَ kelimesinin شَيْي şeklinde nisbeti makîsun aleyhtir.¹⁹² el-Müberrid'e göre ise bu kullanım şâz olduğu için kabul edilemez.¹⁹³

Yukarıdaki örneklere bakıldığında aynı ekol içinde, konuya dair farklı yaklaşımların olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Basralı nahivcilerin sergiledikleri bu durum yaşadıkları dönemle bağlantılıdır. Zira Basra dil ekolünde kıyas ve semâ'a iki farklı yaklaşım mevcuttur. 'Abdullâh b. Ebî İshâk el-Hadrâmî ve -her ne kadar şâz kıraatlerle ihticâc yaptığı söylene de- öğrencisi 'Îsâ b. 'Ömer'in başını çektiği nahivciler, özellikle semâ' ve kıyasta titiz davranmış, bu konuda şairleri eleştirmekten çekinmemişlerdir. Diğerlerine göre daha mütesâhil olan, başını Ebû 'Amr b. el-'Alâ (öl.154/771) ve Yûnus b. Habîb'in çektiği nahivciler ise, Arap kelâmına çok önem vermişler, şâz olsa bile dilsel verileri makîsun aleyh kabul etmişlerdir.¹⁹⁴ Bunun yanında bir kısım Basralı nahivci, muhafazakâr dil yapısına sahip Kûfe dil ekolünün temsilcileriyle irtibata geçmiştir.¹⁹⁵ Örneğin Basra dil ekolünün önemli temsilcilerinden olan Ebû Zeyd el-Ensârî (öl. 215/830), ilk defa Kûfe dil ekolüne mensup kişilerden rivâyette bulunmuştur.¹⁹⁶ Aynı zamanda el-Ahfeş'in Bağdat'ta Kûfelilerce övülmesi, Basralı hocalarının kıyas anlayışından uzaklaşması ve birçok meselede Kûfelilerle aynı görüşü paylaşması, onun ekol içinde farklı olduğunu göstermektedir.¹⁹⁷ Aslında bu durum ekollerin birbirlerinden etkilenmiş olduklarını göstermektedir.

¹⁹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 367-368; es-Suyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi'*, 3: 362; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 133.

¹⁹¹ el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 133-134; es-Suyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi'*, 3: 362; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 133.

¹⁹² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 371.

¹⁹³ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 5: 265-267.

¹⁹⁴ Mahmûd Husnî Mahmûd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye fi târihi'n-nahvi'l-'Arabî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986), 55.

¹⁹⁵ el-Esedî, *Neş'etu'n-nahv*, 42.

¹⁹⁶ es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, 71-72; el-Ensârî eserinde Kûfe ekolünü benimseyen Mufaddal ed-Dabbî'den (öl. 178/794?) rivâyette bulunmuştur. bk. Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî, *Kitâbu'n-nevâdir fi'l-luğa*, nşr. Muhammed 'Abdulkâdir Ahmed (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1401/1981), 143.

¹⁹⁷ el-Esedî, *Neş'etu'n-nahv*, 43.

Her iki dil ekolünün dil faaliyetlerindeki amacı, fasih Arapçanın kurallarını tespit etmek, Araplar arasında müşterek bir edebiyat dili oluşturmaktır. Basralılar bunu yaparken belli başlı kabileleri esas almıştır. Ancak, bu kabileler içinde var olan ve genel Arap müşterek dilinde olmayan şâz kullanımlarla karşılaşınca sıkıntı yaşamışlar, bundan kurtulmak için de te'vîle yönelmişlerdir. Çünkü onlar, kabul ettikleri kabilelere ait lehçelerle fasih kullanımlar arasında bir ayrıma gitmemişlerdir. Kûfeliler ise dilsel malzemeyi elde etme ve dilin kurallarını belirlemede kabile farkını pek gözetmemişlerdir. Basralılar gibi lehçe içerisinde müşterek dile uygun kullanımların yanı sıra, o lehçeye ait malzemeyi de kullanmışlardır. Bu durum her iki ekolün müşterek Arap dilinin kâidelerini ortaya koymada düşmüş olduğu hatalardan kabul edilmiştir.¹⁹⁸

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Kûfelilerin eleştirildiği durum Basralı dilcilerde de görülmektedir. Diğer taraftan bilim adamlarından bazıları Kûfelilerin dilsel verilere yaklaşım tarzını dil faaliyetlerinin tabiatına daha uygun bulmuştur.¹⁹⁹ Buna karşın Basralıların dil kurallarını belirlemede ortaya koydukları kriterlere kendilerinin uymadığı iddia edilmiş ve sadece belli başlı kabilelerden dilsel veri almaları eleştirilmiştir. Basralıların böyle yapmakla büyük bir dil hazinesini heder ettikleri düşünülmüştür. Zira Sa'd b. Ebî Bekr, Cüşem b. Bekr, Nasr b. Mu'âviye ve Sakîf kabileleri gibi fasih Arapça ile meşhur kabilelerden dil malzemesi alınmaması eleştiri konusu olmuştur.²⁰⁰ es-Suyûtî'nin zikri geçen kabilelerin fasih konuşan kabileler olduğunu ve Kur'an'ın bu kabilelerin dili üzere indirildiğini aktarması, söz konusu iddiaları güçlendirmektedir.²⁰¹ Ancak bu ve buna benzer meşhur kabilelerden dilsel verilerin makîsun aleyh olarak kabul edilmeyişi, bunların yerleşik hayat sürmeleri veya yabancı kültürlerle iletişim içinde olmalarına bağlanmıştır.²⁰²

Bilindiği üzere Kûfeli nahivcilerin çoğu kıraat ilmiyle meşgul olmuştur. Onlar, el-Kisâî ve el-Ferrâ'da gördüğümüz gibi kendilerine ulaşan sahih kıraatleri

¹⁹⁸ 'Abduttevvâb, *Fuşûl fî fikhi'l-'Arabiyye*, 107; Ebu'l-Hasen 'Alî b. Hamza el-Kisâî (öl. 189/805), *Mâ telhanu fîhi'l-'âmme*, nşr. Ramazân 'Abduttevvâb (el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1403/1982), Mukaddime, 59.

¹⁹⁹ el-Esed, *Meşâdiru 'ş-şî'ri'l-câhilî*, 436.

²⁰⁰ ez-Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-nahv*, 49.

²⁰¹ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 166.

²⁰² bk. es-Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 167-168.

makîsun aleyh olarak kabul ederek bunları dil faaliyetlerinde kullanmışlar ve delil olarak almakta bir sakınca görmemişlerdir. Çünkü Kûfelilere göre kıraatler, en önemli dil kaynağıdır. Ancak Basralılar kıraatleri diğer dil kaynaklarından ayırt etmemişlerdir. Kendi kurallarına uygun olanları kabul etmişler, uymayanları ise te'vîle yönelmişlerdir. Zira inkâr edemedikleri durumlarda te'vîl, Basralıların kıraatler konusundaki duruşunu göstermektedir. Te'vîli mümkün olmadığı durumlarda ise, onları şâz kabul etmişlerdir.²⁰³ İşte bundan dolayı Basralıların kıraatlere bakışı eleştirilmiştir. Örneğin er-Râzî (öl. 606/1210), söyleyeni belli olmayan şiirlerle istişhâd edip bu konuda kıraatleri dışarda bırakan nahivcileri tenkid etmiştir.²⁰⁴

Basralıların, kendi genel kurallarına uymayan kıraatleri şâz olarak değerlendirmeleri, aslında bu durumun onların uyguladığı eksik tümevarımdan kaynaklandığına işaret etmektedir. Zira sahih bir kıraatın râvîsi diğerlerinden daha fasih ve beliğ olduğu halde, kıraatın şahit olarak kullanılmaması, Basralıların dil malzemesini elde etmedeki yöntemlerinin yeterli olmadığını göstermektedir.²⁰⁵ Basralı dil âlimlerinin sahih bir senetle kendilerine ulaşmış rivâyetleri esas kabul eden bazı kârîleri yermeleri ve eleştirmeleri dikkatten kaçmamalıdır. İbn Âmir (öl. 118/736), Âsım (öl. 127/745), Hamza (öl. 156/773) ve Nâfi' (öl. 169/785) gibi kıraat âlimlerini ve sahih bir yolla kendilerine gelen rivâyetleri dilsel bir veri olarak kabul etmemeleri kanaatimize göre de Basralıların en önemli yanlışlarından biri kabul edilmelidir. Elde edilen dilsel rivayetler her ne kadar bedevi Araplar tarafından aktarılmamış olsa da farklılık arz ederler. Hatta bunların bir kısmı mütevatir kıraat olarak ele alınmış, günümüze kadar varlığını korumuştur.²⁰⁶

Kûfe dil ekolüne bakıldığında genel olarak dil faaliyetlerini Basralılardan farklı sürdürdükleri müşâhede edilse de onların fasih kullanımlara ulaşmak için

²⁰³ Basralıların kıraatlere bakışı için bk. el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, 337 vd.

²⁰⁴ Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. 'Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (öl. 606/1210), *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/1999), 9: 480; Sîbeveyh, eserinde elli kadar beyti kâilini açıklamadan, sadece güvenilir kişilerden aldığı söyleyerek şahid olarak kullanmıştır. es-Suyûtî beyit sahiplerinin isimlerinin zikredilmemesini Sîbeveyh'in çağdaşı olmaları ihtimaline binâen olduğunu söylemiştir. es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 200, 226.

²⁰⁵ el-Efgânî, *Fî usûli'n-naḥv*, 28.

²⁰⁶ ez-Zübeydî'ye göre Basralılar bu konuda hata etmişlerdir. bk. ez-Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-naḥv*, 53; Bu konuda kârîlerin rivâyetlerinin daha sağlam olduğuna dair bk. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fi kırâati'l-'aşr*, 1: 10.

çaba sarf ettikleri gerçeği de yok sayılamaz. Ayrıca Basralıların kabul etmedikleri veya şâz bulup kullanmadıkları bir dilsel verinin Kûfelilerce sahih kabul edilebildiği de unutulmamalıdır. Zira Basralıların şâz olarak değerlendirdiği birçok sahih kıraatin Kûfelilerce makîsun aleyh olarak kullanıldığı görülmektedir.²⁰⁷ Buna rağmen bazı Kûfeli nahivcilerin dilsel verileri kullanmada müsamahalı duruşu eleştiri konusu olmuştur. Eleştirenlere göre Kûfelilerin bu tutumu, her ne kadar dili kullananlar için bir kolaylık sağlasa da dil kâidelerinin tespit edilmesi ve dil meselelerinin düzenlenmesinde birtakım problemlere yol açmıştır. Zira onlara göre her bir dil malzemesinin kıyasa konu yapılması dilin ittihad ve insicâmını engellemektedir. Halbuki zikredilen iki kavram olmaksızın dil yırtık bir elbiseye benzemektedir.²⁰⁸

Görülen şu ki; Basralı nahivcilerin çoğu, dilsel verileri kullanmada titiz davranarak nahvi, bir disiplin haline getirmeyi amaçlamışlar, bundan dolayı genel kurallara önem vermişler ve her dilsel veriyi kıyas için makîsun aleyh kabul etmemişlerdir. Kûfeliler ise çalışmalarında Basralıların aksine doğru ve fasih kabul ettikleri dilsel verileri dışarda bırakarak kendilerine ulaşan semâ'ı heder etmek istememişlerdir.²⁰⁹

Aslında ilk dönem nahivcilerinin kendi aralarında yapmış oldukları münazaralar ekoller arasındaki ihtilaf ateşini tutuşturmuştur. Özellikle Basralıların Kûfelilere karşı tutumunda Sîbeveyh ile el-Kisâî arasında geçen ve zunbûriyye ismiyle bilinen tartışmanın önemli bir payı vardır.²¹⁰ Ayrıca iki ekol arasındaki tartışmalarda tarafgirliğin fazlasıyla hâkim olduğu gözden kaçırılmamalıdır.²¹¹

Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında makîsun aleyh sebebiyle meydana gelen tartışmalar, kanaatimize göre her iki ekolde var olan taassup sebebiyle daha da artmıştır. Bu taassubun altında farklı sebepler aranabilir. Özellikle Kûfe dil ekolü

²⁰⁷ Bu konuda verilen örnekler için bk. el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, 337 vd.

²⁰⁸ İbrâhîm Enîs, *Min esrâri'l-luğa*, 12.

²⁰⁹ Muhtâr Ahmed Dîre, *Dirâse fi'n-nahvi'l-Kûfi min hilâli me'âni'l-Şur'ân li'l-Ferrâ'* (Beirut: Dâru Kuteybe, 1411/1991), 134.

²¹⁰ Mekrem, *el-Halkatu'l-mefkûde*, 153; Zunbûriyye meselesi nahiv tarihinde meşhur tartışmalar arasında yerini almıştır. Daha fazla bilgi için bk. 'Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *Mecâlisu'l-ulemâ*, nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1420/1999), 9-10; Nevin Karabela, "Zunbûriyye Tartışması ve Arka Planı", *Ekev Akademi Dergisi* 3/2 (2001): 257 vd.

²¹¹ Çıkar, "Nahiv İlmi", 102.

temsilcilerinin siyasi yönden desteklenmesi karşı tarafta bir rahatsızlık yaratmıştır. Nitekim Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin (öl. 255/869)²¹² el-Kisâi başta olmak üzere Kûfelilere yönelik eleştirilerinde bu müşâhede edilmektedir. Ebû Hâtim, Kûfelilerden hiç kimsenin Arap dili ve Kur'ân'ı bilmediğini iddia edecek kadar ileri gitmiştir. Hatta Kûfe ekolünün kurucusu kabul edilen el-Kisâi'yi halîfeler sayesinde şöhret bulmakla itham etmiş ve onun bilgisinin efsânevî Arap hikayelerinden öteye geçmediğini söylemiştir.²¹³ Hatta es-Sicistânî, kendisinin sika nahivcilerden bilgiler aldığını, el-Kisâi ve el-Ferrâ gibi Kûfeli nahivcilere müracat etmediğini beyan ederken, onların şerrinden Allah'a sığınmaktadır.²¹⁴ Kıraat imamlarından biri olan el-Kisâi hakkındaki bu olumsuz düşünceler -eğer doğruysa- bize göre taassuptan kaynaklanmaktadır. Buradan sadece Basralıların taassup ehli olduğu anlaşılmalıdır. Aynı durum Kûfeliler için de geçerlidir. Hatta onların taassup konusunda Basralılardan geri kalmadıkları söylenmiştir.²¹⁵ el-Kisâi'nin gizlice Sîbeveyh'in eserini el-Ahfeş'ten okuması bu asabiyetin derinliğini göstermesi bakımından manidardır.²¹⁶

B. Makîs (المقيس)

Makîs: “Ortak bir illet sebebiyle makîsun aleyhe ait hükmün kendisine verildiği rükündür.”²¹⁷ Makîsin Arap kelâmına uygun kullanımlara hamledilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde Arapçaya uymayan bir telaffuz doğru kabul edilmemiştir.²¹⁸ Bunun yanında makîsin Arapça olması şart değildir. Onun farklı bir dilde olması da mümkündür. Fakat makîs, kıyas işleminden sonra Arap kelâmından kabul edilmiştir.²¹⁹

²¹² Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed b. 'Osmân b. Kâsım el-Cüşemî es-Sicistânî (öl. 255/869), Basra ekolünü benimseyen Arap dili ve edebiyatı âlimidir. Hayatı hakkında bk. Zülfikar Tüccâr, “Sicistânî, Ebû Hâtim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 139.

²¹³ el-Luğavî, *Merâtibu'n-naḥviyyîn*, 74-75.

²¹⁴ el-Luğavî, *Merâtibu'n-naḥviyyîn*, 90.

²¹⁵ Butrus b. Bûlus el-Bustânî (öl. 1403/1983), *Udebâu'l-'Arab fi'l-e-şuri'l-'Abbâsi* (Beirut: Dâru'l-Cil, 1399/1979), 162.

²¹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 3: 1375; Mahmûd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, 76.

²¹⁷ el-Enbârî, *Lume'u'l-edille*, 93; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 272.

²¹⁸ el-Hadîsî, *eş-Şâhid*, 276.

²¹⁹ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 153, 356; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 297.

el-Enbârî makîsun aleyh ile makîs arasındaki ilişkiyi Arap nahvinin hepsini içine alacak şekilde yorumlamıştır. Kendisi, nahvin bütünüyle Araplardan işitilen terkipler üzerine kıyas edildiğini ve bundan dolayı Arap dilinde kıyası inkâr etmenin mümkün olamayacağını söylemiş ve muhtemelen bundan dolayı nahvin tarifini kıyası da içine alacak şekilde yapmıştır.²²⁰

Nahivciler makîsi iki kısımda değerlendirmişlerdir. Buna göre, makîs ya metin/nass ya da olgu ve hükümdür.²²¹

Dilsel veriler, başka dilsel verilere şekil veya kullanım yönünden hamledilirse yapılan bu uygulama *metin kıyası* adını alır. Kıyas işleminin hükümler üzerinden yapılması durumunda ise *hüküm veya olgu kıyası* olarak ifade edilir.²²²

1- Metin/Nass Kıyası

Metin kıyası nahivciler tarafından iki yönden incelenmiştir.

Birincisi, Araplardan işitilmeyen kelime veya kiplerin dilde kullanım alanına sahip benzerlerine hamledilerek dilde yer bulmasıdır. Arapçada herbir fâil veya mef'ûl Araplar tarafından bir cümlede kullanılıp nakledilmiş değildir. Bundan dolayı Arapça veya farklı bir dildeki kelimenin bu dilin yapısına uygun bir biçimde kullanılması gerekir. Bunun için yapılan işlem metinler kıyasını oluşturmaktadır.²²³ Örneğine baktığımızda fâili merfû' olarak kullanılmaktadır. Aynı durumda olan kelimelerin merfû' olarak kullanılması metinler kıyasının bir sonucudur.²²⁴ Aynı durum Arapça olmayan kelimeler için de geçerlidir. Örneğin طَابَ الخُشْكُنَانُ “*Ekmek güzel oldu.*” cümlesinde خُشْكُنَانُ kelimesi Arapça değildir. Ancak bu kelime, kıyas işlemiyle Arapça kullanımına uygun bir hale getirilmiştir.²²⁵

Bu kıyas, dilsel faaliyetin bir bölümünü oluşturmuş ve toplumun ihtiyaçlarına cevap vermiştir.²²⁶ Çünkü sadece Araplardan nakledilenle yetinilip,

²²⁰ el-Enbârî'ye göre nahiv: “*Arap kelâmından tümevarım yoluyla elde edilen mekâyîsi/kuralları bilmektir.*” el-Enbârî, *Lume'u'l-edille*, 95.

²²¹ Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-nahvî*, 85.

²²² el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi'l-ḥaml*, 87.

²²³ el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi'l-ḥaml*, 87.

²²⁴ İbn Cinnî, *el-Munşif*, nşr. Muhammed 'Abdulkâdir Ahmed 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 175; *el-Ḥaşâiş*, 1: 356.

²²⁵ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 357.

²²⁶ Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-nahvî*, 86.

kıyasa gidilmemesi durumunda toplumun dilsel ihtiyaçları cevap bulamayacaktır. Bundan dolayı kıyas dilin vaz' edilme hikmetine uygun bulunmuştur.²²⁷

Metin kıyasının bu kısmında dilsel verilerin cümledeki konumu dikkate alınmıştır. Araplardan nakledilmeyen veya Arapça olmayan dilsel ifadeler Araplardan işitilene hamledilmiştir.

İkincisi, nakledilmemiş vezinleri Araplardan işitilen vezinlere hamletmektir.²²⁸ Bu çeşit kıyasta iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Kûfe dil ekolü temsilcilerinden el-Ahfeş el-Asğar (öl. 316/928), Arap kelâmına uygun olmayan kullanımlar ihdas etmiş ve buna cevaz vermiştir.²²⁹ Örneğin, ضَرْبِ kelimesinden فِعْلٍ vezninde ضَرْبِ şeklinde bir veznin ortaya çıkabileceğini zikretmiştir. Ancak el-Halîl ve Sîbeveyh daha önce kıyas edilecek veznin Arap kelâmına uygun olması gerektiğini söyleyerek böyle bir düşüncüyü baştan reddetmişlerdir.²³⁰ el-Ahfeş el-Asgar'ın bu tutumu, dili zenginleştirme ve geliştirmeye yönelik bir çaba olarak görülmektedir.²³¹ el-Cermî (öl. 225/840) ve el-Mâzinî (öl. 248/863) ise kıyasın sadece muttarid vezinlere yapılması gerektiği görüşündedirler.²³²

Metin kıyasının bu çeşiti ise daha çok vezinler üzerine yapılan dil faaliyetini ortaya koymaktadır. Nahivcilerin bu çalışmaları dili zenginleştirmeye yönelik çabalar olarak görülmüştür.

2- Hüküm/Olgu Kıyası

Bu kıyas çeşitinde dilsel veriler için elde edilmiş kurallar dikkate alınarak, hükümler üzerinden kıyas yapılmıştır.²³³ Bu çeşit kıyas nahivciler tarafından makîs ile makîsun aleyhin durumuna göre farklı başlıklar altında incelenmiştir.²³⁴ Buna göre;

1- Makîs ve makîsun aleyhin hükmü herkes tarafından bilinmektedir.²³⁵ Örneğin isimlerin ve muzâri fiillerin mu'reb oldukları malumdur. Burada hüküm makîs ve makîsun aleyhin mu'reb olmalarıdır. Nahivciler bilinen bu iki durum

²²⁷ el-Enbârî, *Lume 'u'l-edille*, 99.

²²⁸ Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-nahvî*, 87.

²²⁹ el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi'l-ğaml*, 88.

²³⁰ İbn Cinnî, *el-Munşif*, 176.

²³¹ Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-nahvî*, 87; el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi'l-ğaml*, 89.

²³² Nahle, *Uşûlu'n-nahvî'l-'Arabî*, 124.

²³³ el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi'l-ğaml*, 89.

²³⁴ Çıkar, *Kıyas*, 115.

²³⁵ Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-nahvî*, 91; el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi'l-ğaml*, 89.

arasında bir kıyasın varlığından söz etmişler ve muzâri fiilin lâfzen, ma‘nen ve isti‘ mâlen isme olan benzerliği sebebiyle mu‘reb olduğunu dile getirmişlerdir.²³⁶ Nahivciler bu çeşit kıyası yeni bir hüküm ortaya çıkarmak için getirmemişlerdir. Konunun daha kapsayıcı olması, kurallar arasındaki bağın ortaya çıkarılması bu kıyasın hedeflerindedir.²³⁷

Bu başlık altında, isimlerin fiillere kıyasla ameli, mukâbele tenvininin ‘ivaz tenvinine kıyası, fiillerin cezm olmasının isimlerin cer olmasına kıyası gibi birçok örnek verilebilir.²³⁸

2- Kullanımda yaygın olmayan makîs yaygın bir kullanıma sahip olan makîsun aleyhe kıyas edilmektedir. لَّا'nın لَيْسَ'ye veya إِنَّ'ye kıyas edilerek kullanılması bu duruma örnek olarak sunulmaktadır. Zikredilen örnekte makîsun aleyh olarak kabul edilen لَيْسَ ve إِنَّ isim cümlesinin başına gelmekte ve onu anlam yönünden etkilemektedir. Ayrıca bu ikisi yaygın bir kullanıma sahiptirler. Ancak bazı lehçelerde لَّا, لَيْسَ'ye kıyas edilmekte ve onun gibi amel etmektedir. Buna karşı farklı bir lehçe لَّا'yı إِنَّ'ye kıyas ederek, amel bakımından onu farklı bir kullanım içine sokmaktadır. Nahivciler لَّا için bir kural koymaya kalktıklarında bu durumu fark etmişler, bunun yanında bu kullanımın yaygın olmadığını tespit etmişlerdir. Bundan dolayı nahivciler makîsi, yaygın olmama durumunu dikkate alarak makîsun aleyhten daha alt seviyede görmüşler, makîsun aleyhin takdîm, te'hîr gibi kullanımını makîs için doğru kabul etmemişlerdir.²³⁹

3- Makîsin hükmü, şüpheli bir makîsun aleyhe kıyas edilmektedir.²⁴⁰ Bu duruma لَّا'nın nidâ harfî يَا'ya kıyas edilmesi örnek verilmiştir. Ancak nidâ harfinin münâdâyı nasb etmesi üzerinde ittifak edilmiş değildir. Çünkü bazılarına göre nidâ harfinden sonra gelen mukadder bir fiil, münâdâyı nasbetmiştir. Bunun yanında üzerinde ihtilâf olan durum yani nidâ harfinin ameli ise fer‘²⁴¹ kabul edilmiştir.

²³⁶ el-Enbârî, *Lume‘u‘l-edille*, 107-108.

²³⁷ Ebu‘l-Mekârim, *Uşûlu‘t-tefkîri‘n-nahvî*, 91; el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi‘l-ḥaml*, 89.

²³⁸ Ebu‘l-Mekârim, *Uşûlu‘t-tefkîri‘n-nahvî*, 91; el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi‘l-ḥaml*, 89.

²³⁹ Ebu‘l-Mekârim, *Uşûlu‘t-tefkîri‘n-nahvî*, 91-92; el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi‘l-ḥaml*, 90; لَّا'nın Arap dilinde kullanımı için bk. Hâlid b. ‘Abdillâh el-Ezherî (öl. 905/1500), *Şerḥu‘t-Taşriḥ ‘ale‘t-Tevdîh*, nşr. Muhammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru‘l-Kütübi‘l-‘İlmiyye, 1421/2000), 1: 336 vd.

²⁴⁰ Ebu‘l-Mekârim, *Uşûlu‘t-tefkîri‘n-nahvî*, 92.

²⁴¹ Arapçada nahve konu olan her şey asıl ve fer‘ olarak ikiye ayrılmaktadır.

Bundan dolayı bazı nahivciler, şüpheli ve fer' olan nidâ harfinin²⁴² ameli üzerine kıyas yapılmasını uygun bulmamıştır. Fakat bazı nahivciler, böyle bir kıyasın geçerli olduğunu iddia etmiştir.²⁴³ Mesela el-Enbârî'ye göre bir şey için fer' olan, başka bir şey için asıl olabilir. Örneğin ona göre ism-i fâil, amel bakımından fiil karşısında fer', sıfat-ı müşebbehe karşısında ise asıldır. Aynı şekilde لَآت, لَآ'ya göre fer', لَآ ise لَيْسَ'ye göre fer' dir.²⁴⁴

Nahiv âlimlerinin kıyas işleminde fer' i kendi içinde farklı kategorilere ayırdıkları anlaşılmaktadır. Bu ayrım, kıyasın sonucunu da etkilemiştir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi fer' aynı zamanda başka bir fer' e asıl olabilmekte hatta bu böylece aşağı doğru gidebilmektedir. Örneğin إِنَّ ve benzerleri fiile göre fer' dirler. Çünkü fiile kıyas edilerek amel etmişlerdir. Cinsini nefyeden لَآ ise إِنَّ'ye kıyas edilerek amel etmiştir. Dikkat edilirse fiil karşısında fer' olan إِنَّ, cinsini nefyeden لَآ'ya göre asıl olmaktadır. لَآ ise nahivcilere göre fer' in fer' idir. Hatta bundan dolayı isminin mebnî olduğu zikredilmiştir.²⁴⁵

4- Kullanımı şüpheli olan makîs, aynı durumdaki makîsun aleyhe kıyas edilmektedir. Bu durum, her ne kadar genel kullanıma aykırı olsa da bazı nahivciler tarafından kabul görmüştür. Örneğin شَوْءٌ kelimesinin ism-i mensûbu شَيْءٍ şeklinde yapılmıştır. Ancak bu şâz bir kullanımdır. Buna kıyasla bazı nahivciler, رَكُوبَةٌ, قَتُوبَةٌ, حُلُوبَةٌ gibi kelimelerin ism-i mansûblarını رَكَبِي, قَتَبِي ve حَلَبِي şeklinde telaffuz etmişlerdir.²⁴⁶

Gramer âlimleri kıyasa, makîsin durumuna göre farklı isimler vermişlerdir. es-Suyûtî bu bağlamda kıyası *müsâvî*, *evlâ* ve *edven kıyas* şeklinde üçe ayırmıştır. Fer' in bir kıyas işleminde ne denli önem arz ettiğini belirleme açısından bu kıyas çeşitleri üzerinde durmak gerekir.

²⁴² Nidâ harfinin kıyas sonucu ameli ve fer' kabul edilmesi ile ilgili bk. el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 329.

²⁴³ el-Enbârî, *Lume'u'l-edille*, 124-125.

²⁴⁴ el-Enbârî, *Lume'u'l-edille*, 124-125; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 303.

²⁴⁵ Ş'ın fer' in fer' i olduğuna dair bk. İbnü'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 552; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 175 vd.

²⁴⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 371; İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 138; Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-naḥvî*, 93-94 el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi'l-ḥaml*, 89-90.

1- Müsâvî Kıyas (قياس المساوي): Bu, iki başlık altında incelenmiştir.

a) Fer‘in Asla²⁴⁷ Hamli: Makîs, bu kıyas çeşitinde bir asla hamledilmiştir. es-Suyûtî buna cemi kelimelerdeki i‘lâli (harflerin değişimi) örnek vermektedir. O, قِيمٌ ve دِيمٌ kelimelerindeki harf değişimini bu kelimelerin müfredlerine kıyas etmiştir. Zira bu kelimelerin müfredleri قِيمَةٌ ve دِيمَةٌ olarak harf değişimine uğramıştır. Kural gereği و harfî ي‘ya çevrilmiştir. Aynı durum bu kelimelerin cemilerine de uygulanmıştır. Çünkü Arapçada müfred, cemiye göre asıldır. Dolayısıyla fer‘ asla hamledilmiştir. Farklı bir durum ثَوْرَةٌ ve زَوْجَةٌ cemileri için de geçerlidir. Bu kelimeler, i‘lâle tabi tutulmamıştır. Zira bunların müfredleri زَوْجٌ ve ثَوْرٌ kelimeleri değişmeden sahih şekilde kullanılmıştır. Görüldüğü üzere fer‘ olarak kabul edilen cemi, müfred kelimeye tabi olmuş, ona kıyas edilmiştir.²⁴⁸

Fer‘in asla hamledilmesine ef‘âl-i hamsenin nasb halini örnek verebiliriz. Zira el-Enbârî, bu beş fiilin nasb halinde ن (nûn) harfinin hazfedilmesini aynı fiillerin cezm haline kıyas eder. Zira ona göre cezm hali, isimlerdeki cer haline kıyas edilmiş ve onun benzeri sayılmıştır. Çünkü tesniye ve cemi müzekker sâlimlerde nasb hali cer haline kıyas edilmiştir. Dolayısıyla fiillerde nasb hali cezm haline göre fer‘dir.²⁴⁹

Nahiv âlimleri, öncelikle makîsun aleyh‘e göre makîsin hangi konumda olduğunu tespit etmeye çalışmışlardır. Burada özellikle makîs, asıl veya fer‘ yönünden incelenmiştir. Kıyas işlemi sonucunda makîs hakkında verilecek hükmün kapsayıcı olup olmaması bu düşüncenin bir tezahürüdür.

Arapçada kelimeyi tümevarım yöntemiyle inceleyen gramer âlimlerine göre kelime, isim, fiil ve harf olmak üzere üçe ayrılır.²⁵⁰ Onlar, harfleri incelemişler ve istisnâlar haricinde onların hep aynı durumda olduklarını, sonlarında herhangi bir değişikliğin olmadığını fark etmişler, bundan dolayı harflerde mebnîliğin asıl

²⁴⁷ Asıl: “Dilde kendisine ihtiyaç duyulan, hükmü bizatihi kendisine ait olan ve başkasına dayanak olan şeydir.” el-Cürcânî, *et-Ta‘rifât*, 32; Nahiv ilminde asıl şu manada kullanılmaktadır: “İsim, fiil ve harften oluşan kelime türlerinin herbirinin mu‘reb, mebnî, âmil ve amelde merteye yönüyle olması gereken ilk hükmüdür.” Munâ ilyâs, *el-Kıyâs fi‘n-naḥv*, 33; Fer‘, aslın zıddı olarak kullanılır. “Hükmünü başka bir şeyden alandır.” el-Cürcânî, *et-Ta‘rifât*, 168; Anlaşıldığı üzere fer‘, dilde, başkasının hükmüne tabi olan için kullanılmaktadır. Yukarıdaki örneklerde bu durum müşâhede edilmektedir.

²⁴⁸ es-Suyûtî, *el-İktirâḥ*, 281.

²⁴⁹ el-Enbârî, *el-Beyân*, 1: 78.

²⁵⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 40; el-Müberriid, *el-Mukteḍab*, 1: 141; ez-Zeccâcî en-Nahvî (öl. 337/949), *el-Cumel fi‘n-naḥv*, nşr. ‘Alî Tefvîk el-Hamed (Beyrut: Müessesetü‘r-Risâle, 1404/1984), 1.

olduğunu söylemişlerdir. Aynı işlem isimlere de uygulanmıştır. Nahivciler harflerin aksine isimlerin çoğunun cümledeki konumuna göre son harekelerinin değiştiğini fark etmişler ve bunu i' râb olarak isimlendirmişlerdir. Dolayısıyla isimlerde asıl olanın mu' reblik olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak nahivciler araştırmaları neticesinde cümledeki konumlarına göre sonu değişmeyen isimlere de rastlamışlardır. Bunları mebnî olarak kabul eden nahivciler, araştırmalarında onların birçoğunun harfe benzediklerini görmüşlerdir. Yine bazı isimlerin tenvin ve kesreyi kabul etmediklerine şahit olmuşlardır. İncelemeler sonucunda bu isimlerin fiile olan benzerlikleri ortaya çıkarılmıştır. Sonuçta tenvinin isimler için asıl olduğunu kabul eden nahivciler, fiile benzerlikleri sebebiyle bazı isimlerin bu aslın dışında kaldığını tespit etmişlerdir. Diğer taraftan fiilleri de incelemişler ve bunları zamanlarına göre mâzi, muzâri ve emir olarak üçe ayırmışlardır. Mâzi ve emrin mebnî olduğu sonucuna ulaşan nahivciler, muzârinin ism-i fâille benzer özellikler taşıdığını dikkate alarak mu' reb olduğu sonucuna varmışlardır. Sonuçta muzârinin bazı kısımları hariç fiiller için mebnîliğin asıl olduğu kanaati hasıl olmuştur.²⁵¹

Yukarıdaki görüşleri benimseyen Basra dil ekolüne göre bir ismin mu' reb olması, onun asıl konumunda olduğunu göstermektedir. Mebnî olması ise harfe benzerliği sebebiyle bu asıldan uzaklaştığına delâlet etmektedir. Fiiller asıl olarak mebnî olduğundan, onların mu' reb olarak görülmesi isme olan benzerliğine bağlanmaktadır. Harfler için ise böyle bir ayırım söz konusu değildir. Zira harflerin hepsi mebnîdirler. Kûfeliler ise fiilleri mu' reb kabul etmektedir.²⁵²

Nahivciler kelimelerdeki asıl ve fer' oluşu sadece mu' reblik ve mebnîlikle sınırlı tutmamıştır. Dilsel verilerin her biri bu bağlamda asıl veya fer' kabul edilmiştir.²⁵³ Ayrıca i' râb çeşitleri de asıl ve fer' açısından değerlendirilmiştir. Buna göre harf ile i' râb, hareke ile i' râb karşısında fer' sayılmıştır.²⁵⁴

²⁵¹ Munâ İlyâs, *el-Kıyâs fi 'n-naĥv*, 44 vd.

²⁵² ez-Zeccâcî, *el-İzâĥ fi 'ileli 'n-naĥv*, nşr. Muhammed es-Seyyid 'Osmân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1390/1971), 84 vd.; İleride bu konular üzerinde durulacaktır.

²⁵³ İbnu'l-Verrâk, *İlelu 'n-naĥv*, 614-615.

²⁵⁴ ez-Zeccâcî, *el-İzâĥ fi 'ileli 'n-naĥv*, 80.

Nahiv ulemâsı bir dilsel verinin amelinde asıl ve fer' konumunu da dikkate almışlardır. Nahivcilerin çoğu fiiller ve harfleri âmil olmakta asıl, isimleri ise fer' kabul etmişlerdir.²⁵⁵

b) Benzerin Benzere Hamli: Bu çeşit kıyasta makîs ile makîsun aleyh, bazen sadece lâfız yönüyle birbirine benzerler. Bazen de aralarında sadece mana bakımından bir benzerlik söz konusu olabilir. Bunların yanında aralarında hem lâfız hem de mana bakımından bir benzerlik görülmüştür.²⁵⁶

Lâfız yönüyle benzerlik, makîs ile makîsun aleyhin manaları farklı olsa bile şeklen birlikteliklerini ifade eder.²⁵⁷ Örneğin isim olan حاشًا'nın mebnî kabul edilmesi, lâfız benzerliği bulunan ve harf olan حاشًا'ya kıyas edilmesindedir. ما-i mevsûleden sonra gelen اِنْ harfinin zâid kabul edilmesi, benzeri olan ما-i nâfiyeye olan lâfzî benzerliğine kıyası sebebiyledir. Zira ondan sonra da zâid bir اِنْ harfi gelmektedir. اَفْعَلْ بِهِ kalıbındaki ta'accub fiilindeki fâilin hazfedilmesi, benzeri emir fiile hamledilmesi sebebiyledir.²⁵⁸

Makîs ve makîsun aleyh arasında mana yönüyle benzerliğe örnek olarak لآ'nın لَيْسَ'ye kıyas edilmesini verebiliriz. Zira لآ'nın لَيْسَ gibi amel etmesi her ikisinin de cümleye olumsuzluk anlamı vermesine bağlanmıştır.²⁵⁹ أَيَّ kelimesinin mu'reb oluşu da mana bakımından benzeri olan بَعْضُ kelimesine hamledilmesindedir.²⁶⁰

Hem lâfız hem de mana bakımından benzer olanların kıyasına es-Suyûtî ism-i tafdîl ile ta'accub fiili arasındaki benzerliği örnek vermiştir. Zira ism-i tafdîl, vezin, asıl olma ve mübalağa bakımından ta'accub fiiline benzemektedir. Bundan dolayı zâhir bir ismi ref' etmesi uygun bulunmamıştır.²⁶¹

Nahivciler, makîs ve makîsun aleyh arasındaki hem mana hem lâfız yönünden benzerlik neticesinde yapılan kıyasın diğerlerine nazaran daha sağlam

²⁵⁵ Munâ İlyâs, *el-Kıyâs fi'n-nahv*, 35 vd.

²⁵⁶ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 290.

²⁵⁷ el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi'l-ḥaml*, 330.

²⁵⁸ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 290 vd.

²⁵⁹ es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1: 40.

²⁶⁰ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. el-Haşşâb (öl. 567/1172), *el-Murtecel*, nşr. 'Alî Hasîr (Şam: 1392/1972), 272.

²⁶¹ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 293.

olduğunu kabul etmişlerdir.²⁶² Sadece lâfız yönüyle benzerlik sebebiyle kıyasa gidilmesi diğerlerine göre daha zayıftır.²⁶³

2- Evlâ Kıyas (قياس الأولى): Bu çeşit kıyasta asıl, fer' e hamledilmiştir.²⁶⁴ Bundan dolayı da nahivcilerin dikkatini çekmiş ve ilginç bulunmuştur.²⁶⁵ Zira bir kıyas işleminde genellikle fer' asla hamledilmektedir. Yani makîsun aleyh, kıyas yönünden dilde asıl olan, makîs ise fer' yani asıldan sonra gelen kullanımlardan olmalıdır.²⁶⁶ Örneğin Basralı nahivcilere göre mastar fiile göre asıldır. Çünkü Basralılar fiilin mastardan türediğini iddia etmektedirler.²⁶⁷ es-Suyûtî bu konuda *فَأَوَّمْتُ قَوَّامًا* ve *فُئِمْتُ قِيَامًا* örneklerini vermiştir. Burada asıl olmasına rağmen mastarın fiiline hamledildiği müşâhede edilmektedir. Birinci örnekte fiilde i'lâl yapılmış ve bu durum ona kıyasan fiilin mastarına da uygulanmıştır. İkinci örnekte ise fiilde i'lâle gidilmediğinden mastarı da i'lâlsiz gelmektedir.²⁶⁸

Nahivcilere göre isim, fiile göre asıl olmasına rağmen gayr-i munsarif isimler fiillere hamledilmiş ve tenvin almaları engellenmiştir. Yine bazı isimler harflere hamledilerek mebnî kabul edilmişlerdir. Aynı durum *لَيْسَ* nin *ما*'ya, *عَسَى*'nin ise *لَعَلَّ*'ye hamledilmesinde de görülmektedir. Zira nahivcilere göre zikredilen fiiller bu kelimelere kıyas edilmiştir. Bundan dolayı çekimsiz kullanılmaktadırlar. Halbuki *ما* *لَيْسَ*'ye göre fer' dir. Çünkü *ما* Hicaz lehçesinde ona kıyas edilerek amel etmektedir.²⁶⁹

3- Edven Kıyas (قياس الأدون): Bu çeşit kıyas zıt ifadeler üzerinde yapılmaktadır.²⁷⁰ Örneğin *لَمْ*, muzâri fiili cezm eden ve manasını mâzi olumsuz

²⁶² el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 416.

²⁶³ Sâlih, *Uşûlu'n-naḥv*, 330.

²⁶⁴ es-Suyûtî, *el-İktirâḥ*, 281.

²⁶⁵ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 306.

²⁶⁶ Sâlih, *Uşûlu'n-naḥv*, 329; Çıkar, *Kıyas*, 117; Bu çeşit kıyasa “*evlâ kıyas*” denmesinin sebebi aslın fer'den daha üstün olmasına rağmen hükmün fer'de sabit olmasıdır. bk. es-Suyûtî, *el-İktirâḥ*, 281 (dipnot, 2).

²⁶⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 40; İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 40; es-Sîrâfî, *Şerḥu Kitâbi Sîbeveyh*, nşr. Ahmed Hasan Mahdalî, 'Alî Seyyid 'Alî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1429/2008), 1: 16; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 190 vd.; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 42, *et-Tebyîn*, 143 vd.; 'Abdullatîf b. Ebî Bekr eş-Şercî ez-Zebîdî (öl. 893/1488), *İ'tilâfu'n-nuşra fi ihtilâfi nuḥâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, nşr. Târik el-Cenâbî (Beyrut: 'Âlemu'l-Kütüb, 1407/1987), 111.

²⁶⁸ es-Suyûtî, *el-İktirâḥ*, 282.

²⁶⁹ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 314-316.

²⁷⁰ Yahyâ b. Muhammed Ebî Zekerriyyâ eş-Şâvî el-Mağribî el-Cezâirî (öl. 1096/1685), *İrtikâu's-siyâde fi 'ilmi uşûli'n-naḥv*, nşr. 'Abdurrezzâk 'Abdurrahmân (Irak: Dâru'l-Enbâ, 1411/1990), 65.

çeviren bir harftir. Bunun zıddı ise لُ harfidir. Zira bu harf, muzâri fiili nasb eder ve manasını gelecek zamanın olumsuzu yapar. Görüldüğü üzere bu iki harften birisi mâzi, diğeri muzâri manasındadır. Nahivciler bu zıt anlamlılığı illet kabul edip, muzâri fiilin لُ ile cezm, لَم ile nasb edilebileceğini söylemişlerdir. Yani bu harfler birbirlerine kıyas edilerek farklı kullanıma sahip olmuşlardır.²⁷¹ لَيْسَ 'ye benzeyen مَا'nın haberine ب harfinin bitişmesi bu konuda verilebilecek bir başka örnektir. Nefy harfi olan مَا'nın zıddı اِنَّ'dir. Bu kelime haberine te'kîd lâmi almaktadır. Buna karşılık kıyasen مَا'nın da haberine ب harfi aldığı kabul edilmiştir.²⁷² كَم-i haberiyeye veya istifhâmiyenin mebnî oluşu da bu çeşit kıyasla açıklanmaktadır. Bu kelime teksîr için kullanılırken, رُب taklîl için kullanılmıştır. Mana bakımından aralarındaki zıtlık kıyasa konu yapılmış ve كَم'in mebnî oluşu رُب'ye hamledilmiştir.²⁷³ أَي kelimesinin mu'reb oluşunu kıyasla açıklayan nahivciler, bu kıyas çeşidini kullanmışlardır. Onlar, أَي kelimesinin كَل kelimesinin zıddı olduğundan kıyasen mu'reb olduğunu söylemişlerdir.²⁷⁴ Bununla ilgili örnekler ilerleyen sayfalarda verilmiştir.

Bu kıyas çeşidini ilk dönem nahivcilerde görmekteyiz. Örneğin Sîbeveyh'e göre harf-i târif sadece "lâm" harfidir. O, bunu zıddı olan tenvine kıyaslamıştır. Sâkin "nûn"dan ibaret olan tenvine kıyaslandığı takdirde târif harfinin tek harf olması gerekir.²⁷⁵

Kûfe dil ekolünün en önemli temsilcilerinden sayılan el-Kisâî de bu çeşit kıyası kullanmaktadır. O, عَلَى fiilinin عَلَى harf-i cerri ile kullanılabileceğini zikretmiştir. Çünkü bu kelimenin zıddı سَخَطَ fiili, عَلَى harf-i cerri ile kullanılmaktadır. Bundan dolayı el-Kisâî mana bakımından aralarındaki zıtlığı kıyas sebebi saymıştır.²⁷⁶

İllet konusuna geçmeden önce şu hususun da bilinmesinde fayda vardır: Nahivciler bazen kıyas işleminde makîs olarak ele aldıkları bir kullanımı aynı

²⁷¹ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 294.

²⁷² el-Enbârî, *el-Beyân*, 2: 281-282.

²⁷³ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 153.

²⁷⁴ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 585.

²⁷⁵ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-naḥv* (Dimaşk: Matbû'âtu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1407/1987), 1: 420; "ل" târihi, tenvin ise tenkîri ifade eder. Târif tenkîrin zıddıdır. Zıtlık ilişkisi "ل" i "nûn"a kıyaslama imkânı sağlamıştır.

²⁷⁶ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 2: 94-95.

konuda makîsun aleyh için de kullanmışlardır. Örneğin hâlin ve temyîzin nekre olarak kullanımları birbirlerine kıyas edilerek açıklanmıştır.²⁷⁷

C. İlet (العلقة)

Sözlükte, hastalık, engel, sebep, mâzeret²⁷⁸ gibi anlamlarda kullanılan illet, makîsun aleyh ile makîs arasındaki bağı ifade eder.²⁷⁹ Nahiv ilminde ise “makîsun aleyhteki hükmün makîse verilmesini gerektiren sebep” olarak açıklanmaktadır.²⁸⁰ Dolayısıyla herhangi bir lâfızdaki hükmün sebebi, illet olmaktadır.²⁸¹ Söz konusu kavram, aynı zamanda makîsun aleyhte bulunan sıfat ve özellikler için de kullanılır.²⁸² Nahivciler bu kavram üzerinde çok durmuşlardır. Çünkü illet ile dilsel olgular yorumlanır, hükümlerin verilmesini gerektiren sebepler açıklanır. Bundan dolayı çoğu kez illet, dil hakikatlerinden çıkararak zihnî faaliyetlere dönüşmüştür.²⁸³

Kıyasın bir rüknü olan illet, İbnu’s-Serrâc²⁸⁴ ve bazı nahivciler tarafından müstakil bir nahiv usûlü konusu olarak değerlendirilmesine²⁸⁵ rağmen el-Enbârî ve es-Suyûtî gibi birçok nahivci, onu, kıyasın bir rüknü kabul etmiş ve incelemiştir.²⁸⁶

Kıyasın varlığına sebep kabul edilen illet, câmi‘²⁸⁷ ve el-‘illetu’l-câmi‘a²⁸⁸ olarak da isimlendirilir. Muasır nahiv usûlcülerinden Ebu’l-Mekârim, muhtemel bir yanlış anlamamanın önüne geçmek için illeti, câmi‘ başlığı altında incelemektedir.

²⁷⁷ Ebû ‘Alî el-Fârisî, *el-Îzâhu’l-‘Ağudî*, nşr. Hasen Şazilî Ferhûr (er-Riyad, 1389/1969), 200; Ebu’l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs b. Bâbeşâz el-Mısırî el-Cevherî (öl. 469/1077). *Şerhu’l-Mukaddîmeti’n-naħviyye*, nşr. Muhammed Ebu’l-Futûh Şerîf (by., 1398/1978), 2: 255.

²⁷⁸ İlet’in sözlük anlamı için bk. el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (öl. 175/791), *Kitâbu’l-‘ayn* (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1421/2001), 670; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 11: 471; el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 156.

²⁷⁹ ez-Zübeydî, *el-Kıyâs fi’n-naħv*, 26.

²⁸⁰ Ebu’l-Mekârim, *Uşûlu’t-tefkîri’n-naħvî* (el-Kahire: Dâru’l-Ğarb, 1428/2007), 108.

²⁸¹ Hân, *Uşûlu’n-naħvi’l-‘Arabî*, 100.

²⁸² el-Hadîsî, *eş-Şâhid*, 317.

²⁸³ Muhammed Hayr el-Hulvânî, *Uşûlu’n-naħvi’l-‘Arabî* (Ribat: Dâru’l-Beydâ, 1401/1981), 108; Nahivciler gramer hükümleri ortaya koymada illet bahisleri üzerinde çok durmuşlardır. Bundan dolayı nahiv âdeta bir cedel ilmi haline gelmiştir. Hatta Emîn el-Hûlî’nin de ifade ettiği gibi bazı dilciler dili saf bir akli faaliyet alanı olarak görmüş, onun vaz’ edilmesini, büyümesini ve gelişmesini bu çerçevede ele almışlardır. bk. Emîn el-Hûlî, *Menâhîcu tecdîd fi’n-naħv ve’l-belâgat ve’t-tefsîr ve’l-edeb* (el-Kahire: Dâru’l-Ma’rife, 1380/1961), 77. Bundan dolayı nahvin dar bir alana sıkıştığı söylenmiştir. bk. ez-Zübeydî, *el-Kıyâs fi’n-naħv*, 54.

²⁸⁴ el-Hadîsî, *eş-Şâhid*, 128.

²⁸⁵ Sâlih, *Uşûlu’n-naħv*, 351.

²⁸⁶ el-Hadîsî, *eş-Şâhid*, 128.

²⁸⁷ el-Enbârî, *Lume’u’l-edille*, 93.

²⁸⁸ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 272.

Çünkü nahivciler arasında -ileride göreceğimiz- şebeh ve tardın illet sayılıp sayılmayacağı tartışılmıştır.²⁸⁹ Ebu'l-Mekârim muhtemelen bundan dolayı câmî başlığı altında illet, şebeh ve tard kıyasını incelemiştir.

Makîs ile makîsun aleyh arasındaki bağı ifade eden nahiv illetleri, İbn Cinnî'ye göre fıkıh usûlünden elde edilmiştir. Ona göre, nahivciler İmam Muhammed'in (öl. 189/805) eserlerinden etkilenecek gramer illetlerini oluşturmuşlardır.²⁹⁰ Fıkıh usûlü ile nahiv usûlü karşılaştırıldığında nahivcilerin usûl-i fıkıh ilminin epistemolojik omurgasını kopya ettiği görülmektedir.²⁹¹ Diğer taraftan İbn Cinnî'nin bu illetleri arkadaşlarının fıkıh eserlerinden istifade ederek ortaya koyduğunu belirtmesi,²⁹² müteahhir dilcilerin buna yöneldiğini göstermektedir. Ancak İbn Cinnî nahiv illetlerinin kelâmî illetlere daha yakın olduğuna işaret etmektedir.²⁹³ Muhtemelen İbn Cinnî fikhî illetlerden istifade edildiğini kabul etmekle beraber, illetin hükme etkisi bakımından nahiv illetlerinin kelâmî illetlere daha yakın olduğunu düşünmektedir.²⁹⁴ Bu durumda nahiv illetlerinin fıkıh ve kelâm illetlerinin birer özeti olduğu görülmektedir. Çünkü nahivciler dilsel faaliyetlerini sürdürürken etraflarındaki bilimsel kültürden etkilenmişlerdir.²⁹⁵

Nahiv usûlü ile fıkıh usûlü bazı yönlerden birbirine benzemektedir. Nahiv usûlünde illet sebebiyle makîse verilen hüküm, yeni bir icat anlamı taşımayıp, fıkıh usûlünde olduğu gibi sadece var olan hükmü ortaya çıkarır.²⁹⁶ Ayrıca nahvî illetler müçtehid fakihlerin ortaya koyduğu illetler gibi zanna dayanır. Basra dil ekolünün öncülerinden el-Hafîl b. Ahmed'in nahiv illetleriyle ilgili sözleri bu düşünceyi

²⁸⁹ Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-nahvî*, 108 vd.

²⁹⁰ İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 1: 191; Bazı araştırmacılar nahiv usûlünün bütünüyle fıkıh usûlünden alındığını iddia etmektedirler. bk. Muhammed 'Âbid el-Câbirî, *Tekvînu'l-'akli'l-'Arabî* (Beirut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 1430/2009), 125.

²⁹¹ el-Câbirî, *Bunyetu'l-'akli'l-'Arabî* (Beirut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 1430/2009), 141.

²⁹² İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 1: 191.

²⁹³ İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 1: 100.

²⁹⁴ Sîbeveyh, el-Ferrâ, Ebû 'Alî el-Fârisî, er-Rummânî gibi nahivcilerin Mu'tezilî oldukları bilinmektedir. Bu durum kelâm ilminden istifade ettikleri şekilde anlaşılabilir. bk. Seyyid Rızk et-Tavîl, *el-Hilâf beyne'n-nahviyyîn* (Mekke: Mektebetü'l-Faysaliyye, 1405/1984), 137.

²⁹⁵ el-Hulvânî, *Uşûlu'n-nahvi'l-'Arabî*, 111.

²⁹⁶ el-Câbirî, *Bunyetu'l-'akli'l-'Arabî*, 141; Bu anlamda kıyas bir üretme faaliyetidir. Bundan dolayı kıyas, *üreyen ile kendisinden üretilen şey arasındaki üre/tme ilişkisi* olarak tarif edilmiştir. bk. Sadık Türker, "Erken Klasik Arap Dilbilimsel Düşüncesinde Kıyas ve Temelleri", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 11 (2007), 176.

doğrulamaktadır. Kendisine nahiv illetleri sorulduğunda verdiği cevap ile illetlerin zihnî bir faaliyetin sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Arapların doğası gereği dili uygun konuştuklarını belirttikten sonra bizatihi kendisinin illetleri zannî olarak ortaya koyduğunu ifade etmektedir.²⁹⁷ Diğer taraftan özellikle ilk dönem nahivcilerinin dili tevkîfî olarak görmeleri fıkıhla paralellik arz eder. Zira onlar da makîsun aleyhin nass olmasının, ona bir kutsiyet kazandırdığını düşünürler. Aynı şekilde dilin hâkim bir makam tarafından konulduğuna inanmak, aynı kutsiyeti dile de kazandırır.²⁹⁸

Fıkıhçılar hükümlerin gerçekleşmesi için emareler ve işaretler aramaktadırlar. Bazı hükümlerde gizli hikmetler vardır. Hac menâsiki, abdestin farzları, namazın beş vakit farz kılınması ve rekât sayısı gibi birçok hükmün illeti net bir şekilde ortaya konulamaz. Ancak nahiv illetleri böyle değildir. Kelâm illetleri gibi hisse ve müşâhedeye dayanır.²⁹⁹ Gerçi her ne kadar fıkıh ve nahiv hükümlerinin bir kısmı bilinmezlik noktasında birbirine benzese de genel olarak nahiv illetleri kelâm illetlerine daha yakın bulunmuştur.³⁰⁰ Diğer taraftan nahivcilerin illet ile alâkalı problemleri, fıkıhçıların illet problemlerinden farklıdır. Her ne kadar nahivcilerin bir kısmı dilin tevkîfî olduğunu söylese de temelde nahiv hükümleriyle fikhî hükümler farklılık arz etmektedir. Çünkü fakihlerin nassla ulaştıkları hükümler, nahivciler tarafından tümevarım yöntemiyle elde edilmektedir. Zira Arap dili, gözlem ve duyu verilerine dayanmaktadır.³⁰¹

Ayrıca nahiv illetlerinin hükme tesiri yönünden kelâmî illetlerle benzerliği üzerinde de durulmuştur.³⁰² Her ne kadar ez-Zeccâcî (öl. 337/947) nahvî illetlerin zorunlu olmadığını ifade etse de İbn Cinnî, illetleri, zorunlu ve zorunlu olmayan şeklinde ikiye ayırmakta ve mûcibe illetlerin çok olduğunu zikretmektedir. Ona göre fâil, mübtedâ ve haberin merfû', mef'ûlün mansûb, muzâfun ileyhin ise mecrûr olması zorunludur. Çünkü bunların böyle okunmasını gerektiren illet mûciptir. Buna karşılık ma'rife bir isimden sonra gelen nekre bir kelime hâl veya bedel

²⁹⁷ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv*, 72.

²⁹⁸ el-Câbirî, *Bunyetu'l-'akli'l-'Arabî*, 141.

²⁹⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâiş*, 1: 100.

³⁰⁰ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 308.

³⁰¹ el-Câbirî, *Bunyetu'l-'akli'l-'Arabî*, 167.

³⁰² es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 324.

olabilir. Çünkü burada zorunlu bir illet bulunmamaktadır. Hatta İbn Cinnî zorunlu olmayan illetlerin hakiki manada illet olmadığını, bunların “*sebeb*” olduklarını ifade etmektedir.³⁰³ Fakat nahivdeki illetlerin zorunlu olmasını farklı değerlendirenler de vardır. Örneğin bir illetin zorunlu olmasının, o illetin gücüne işaret ettiği şeklinde yorumlar yapılmıştır.³⁰⁴

Her ne kadar nahiv illetlerinin, şer‘î yani fikhî illetlerden daha çok kelâmî ya da farklı bir ifadeyle aklî illetlere benzediği söylene de bu ikisi arasında bile birçok farklılıklar vardır. Örneğin nahiv illetlerinde tahsîsin câiz olduğu söylenmiştir.³⁰⁵ Fikhî bir kavram olan “*tahsîs*” veya “*nakz*” illetin olduğu her yerde hükmün olmasını gerektirmez. Bazen illet olsa bile hüküm olmayabilir.³⁰⁶ Bu durum nahiv illetlerinin fikhî illetler gibi zorunlu olmadığını göstermektedir. Ancak aklî illetler böyle değildir. Çünkü aklî illetlerde, ma‘lûl yani illetin sonucu illetten ayrı düşünülemez.³⁰⁷ Siyahla beyazın aynı anda bulunması veya bir nesnenin aynı anda hem hareketli hem de sakin bulunması aklen imkânsızdır. Buna karşılık her ne kadar kıyasa aykırı olsa bile fâil mansûb, mef‘ûl merfû‘ okunabilir. Aynı şekilde مِزَان gibi, bir illetten dolayı harf değişikliği yapılmış bir kelimenin مِزَان şeklinde kullanılması muhtemeldir.³⁰⁸ Nahvî illetler zan ifade ederken kelâmî illetlerin kesinlik ifade etmesi farklı olduklarını göstermektedir.³⁰⁹

Nahiv ilminde illetin Arap nahvinin doğuşuyla beraber neşet ettiği bilinmektedir.³¹⁰ Ancak illetin ilk ele alınışıyla sonraki dönemlerdeki işlenişi birbirinden farklılık arz ettiğinden, nahiveiler tarafından farklı dönemler halinde incelenmiştir.

“*İlletin doğuş ve oluşum devri*” olarak isimlendirilen dönem, ‘Abdullâh b. Ebî İshâk el-Hadrâmî ile başlamaktadır. Kaynaklar, onun kıyası ve illeti beraber ilk ele alan kişi olduğunu belirtir.³¹¹ Ayrıca onun Arap nahvine neşter vuran ve ta‘lîl

³⁰³ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 192 vd.

³⁰⁴ el-Câbirî, *Bunyetu’l-‘akli’l-‘Arabî*, 167.

³⁰⁵ İbn Cinnî’ye göre tahsîs câizdir. bk. İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 178.

³⁰⁶ Tahsîs ve nakz kavramları için bk. el-Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 57, 241.

³⁰⁷ el-Câbirî, *Bunyetu’l-‘akli’l-‘Arabî*, 168-169.

³⁰⁸ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 178.

³⁰⁹ el-Câbirî, *Bunyetu’l-‘akli’l-‘Arabî*, 154.

³¹⁰ Hasan Humeys Sa‘îd el-Muleh, *Nazarîyyetu’t-ta‘lîl fi’n-nahvi’l-‘Arabî beyne’l-kudemâ ve’l-muḥdeşîn* (Amman: Dâru’ş-Şurûk, 1421/2000), 35.

³¹¹ İbn. Sellâm, *Ṭabaqâtu’ş-şu‘arâ*, 30; el-Enbârî, *Nuzhetu’l-elîbbâ’*, 27; el-Kıfû, *İnbâhu’r-ruvât*, 2: 105.

meselesini gündeme getiren ilk kişi olması, asırlar sonra “*nahvin mu ‘allili*” olarak anılmasına vesile olmuştur.³¹²

Bu dönemde illetin son derece basit ve yalın olduğu ve cüz’î meseleleri çözmeye kullanıldığı görölmektedir. Nahivciler ta’lil etmiş oldukları cüz’î meseleler arasında bir bağ kurmamışlardır. Yani genel geçer kurallar yerine fer’î kurallar ortaya koymuşlardır. Ayrıca onlar dilsel verilere bağlı kalmışlar, çalışmalarıyla dil metinleri arasında bir çelişkiye fırsat vermemişler, dilsel verilerin açıklanması için hayli çaba sarf etmişlerdir.³¹³ İletinin doğuş ve oluşum devrinde nahivciler arasında çekişme ve tartışmalardan ziyade dilsel verilerdeki hükümlerin sebeplerini ortaya koyma mücadelesi vardır.³¹⁴

“*İletinin gelişme ve yükselme dönemi*” el-Halîl b. Ahmed ile başlayıp Hicrî III. yüzyılın sonuna kadar devam eder.³¹⁵ Bu dönem, toplumsal değişimlerin yaşandığı zaman dilimini kapsadığından dolayı daha önce nahivcilerin zihninde var olan illet düşüncesi de etkilenmiştir. Zira illetin doğuş ve oluşum döneminde Emeviler devlet yönetiminde söz sahibiydiler. Arap taassubunun yer edindiği bu zaman dilimi Abbasiler ile farklı bir boyut kazanmıştır. Zira Arap taassubu yerine Arap ve Arap olmayan dilcilerin Arap dili taassubu yaptığı bir dönem haline gelmiştir. İletinin doğuş ve oluşum devrinde başlayan nahiv kâidelerinin tespiti bu dönemde devam etmiştir. Bununla beraber nahivciler, özellikle bu kural ve kâidelerin illetlerini belirlemeye yönelmişlerdir. Daha önce nahivcilerin cüz’î meseleler üzerindeki ta’lîli bu dönemde artmış ve neredeyse geride hiçbir fer’î mesele kalmamıştır. Bunun dışında cüz’î ta’lillerden tümevarım yoluyla genel ta’lillere ulaşılmıştır. Döneme damgasını vuran Sîbeveyh’in *el-Kitâb*’ında bu konuda çok örnek vardır. Mesela ُِّ ve benzerleri fiillere benzediğinden dolayı amel etmişlerdir. Bu konu etrafında cüz’î olarak neden fiile benzerliği araştırılmış, neticede farklı illetler tespit edilmiştir. Bunların hepsi tikel illetlerdir. Ancak bunlardan hareketle genel illetlere varılmıştır. Örneğin bu konuda fiillerin âmil

³¹² ez-Zeyyât, *Târîhu ‘l-edebi ‘l-Arabî*, 364.

³¹³ Ebu‘l-Mekârim, *Uşûlu ‘t-tefkîri ‘n-nahvî*, 152 vd.

³¹⁴ Çıkar, *Kıyas*, 127.

³¹⁵ el-Muleh, *Nazarîyyetu ‘t-ta ‘lîl*, 40; Bu dönemi el-Halîl’in öğrencileriyle başlatanlar da vardır. Ebu‘l-Mekârim, *Uşûlu ‘t-tefkîri ‘n-nahvî*, 159.

olması harflere göre asıl sayılmıştır. Sonuçta küllî bir illet ortaya konulmuştur.³¹⁶ Bütün kâide ve kuralların illetlerle açıklanması illetin gelişme ve yükselme döneminin en bariz özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.³¹⁷ Genel olarak bu zaman dilimindeki nahivcileri illet faaliyetlerini sürdürürken Arap dilinin anlam ve inceliklerini göz önünde bulundurarak Arap dil zevkine uygun olan kolay kullanımları tercih etmişlerdir.³¹⁸ Bunun yanında nahivciler Arap kelâmında gördükleri birtakım benzerlik ve yakınlıkları da illet olarak kabul etmişlerdir. Bu ise nahivcilerin illetin eksik istikrâ³¹⁹ yoluyla Arap kelâmına uygulanması şeklinde tezâhür etmiştir.³²⁰ Ayrıca bu dönem nahivcileri meseleleri aklî birtakım illetlerle çözmeye çalışmışlardır. Zira Sîbeveyh ve el-Müberraîd'in aklî illetlere baş vurduğu bilinmektedir.³²¹

“*İlletin olgunlaşma dönemi*” İbnu's-Serrâc ile başlatılmaktadır. Zaman olarak Hicrî IV. asırdan VII. asra kadar devam eder. Abbasilerle beraber özellikle tercüme faaliyetlerinin artması Arap kültüründe değişimi beraberinde getirmiştir. Doğal olarak bu değişimden nahiv de kendine düşen payı almıştır. Zira bu dönemde illet önceki dönemlerden farklı bir metodla ele alınmıştır. Önceki dönemlerde illete gramer kurallarını açıklama görevi verilmişken, bu dönemde illet, hükümle aynı değerde, hatta ondan daha üstün tutulmuştur. Çünkü bilinen illet anlayışının aksine, bu dönemde kuralın illete uygunluğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.³²² Ayrıca bu dönemin başlarında illet, mantık ilminin etkisinde kalmıştır. Özellikle İbnu's-Serrâc ve ez-Zeccâcî mantık ilminin illet anlayışını nahivde kullanmıştır.³²³ İbn Cînnî illeti kelâm ilminin etkisinde kalarak açıklamıştır. el-Enbârî ise fıkıh usûlünün etkisinde kalmıştır. Aslında nahivcilerin başka ilimlerden etkilenmeleri

³¹⁶ Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-nahvî*, 156-160.

³¹⁷ Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 82; Sîbeveyh'in eserinde sunmuş olduğu farklı illet örnekleri için bk. Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 82 vd.

³¹⁸ Mâzin el-Mübârek, *en-Nahvu'l-'Arabî, el-'illetu'n-nahviyye neş'etuhâ ve te'tavvuruhâ* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 63.

³¹⁹ Eksik istikrâ: “*Tikellerin bir kısmının incelenerek tümel hakkında genel bir hükme varılmasıdır.*” bk. Ebû Hâmid el-Gazzâlî (öl. 505/1111), *Mi'yâru'l-'ilm* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1391/1971), 151-152; el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 22.

³²⁰ el-Muleh, *Nazariyyetu't-ta'lîl*, 46.

³²¹ Sîbeveyh'in aklî illet örnekleri için bk. Munâ İlyâs, *el-Kıyâs fi'n-nahv*, 58 vd.; el-Müberraîd'in aklî illet örnekleri için bk. el-Muleh, *Nazariyyetu't-ta'lîl*, 44 vd.

³²² Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-nahvî*, 163 vd.

³²³ el-Muhtâr, *Târihun'n-nahvi'l-'Arabî*, 36.

çok doğaldır. Çünkü o dönem itibariyle nahiv âlimi aynı zamanda kelâm ilmiyle ilgilenebiliyordu. Bir diğeri, nahiv ilminin yanında mantıkta veya fıkıhta söz sahibi olabilmekteydi. Aynı zamanda bir nahiv âliminin fikhî veya itikâdî mezheplere bağlılığı zihin yapılarını etkileyebileceğinden herbirinin farklı illet anlayışına sahip olması kaçınılmaz hale gelmişti.³²⁴

“İlletin istikrar ve tercih dönemi” ise Hicrî VII. asrın başlarıyla X. asra kadar uzanmaktadır. Bu dönemde daha önce nahivciler tarafından ortaya konulan illetler toplanmış ve tercihte bulunulmuştur. İbn Ya‘îş (öl. 643/1245), Radiyyuddîn el-Esterâbâdî (öl. 688/1289) ve es-Suyûtî’nin eserlerine bakıldığında bu durum müşâhede edilecektir. Diğer taraftan bu dönemin bazı eserlerinde konuya dair bütün illetler verilmemiş, birkaç illet ile yetinilmiştir. İbnu’l-Hâcib’in (öl. 646/1249) *el-Kâfiye* ve İbn Hişâm’ın *Katrun’n-nedâ* adlı eserleri bunun en bariz örneklerindedir.³²⁵

Gramer âlimleri özellikle olgunlaşma döneminden itibaren illetin türlerini tespit etmeye çalışmışlardır. Bunu yaparken illetleri farklı yönlerden incelemişler, bu konuda değişik tasnifler ortaya koymuşlardır. Nahivcilerin bazıları illeti, etkisi açısından bir tasnife tabi tutarken, bazıları onu hedefleri yönüyle ele almıştır. Bir kısmı ise illetin anlam ve içeriğine dikkat çekerek farklı bir tasnife gitmiştir.³²⁶

İbnu’s-Serrâc illeti hedefleri açısından “*illet ve illetin illeti*” şeklinde ikiye ayırmaktadır. İlette “*Bütün fâiller merfû‘dur.*” örneğini verir.³²⁷ Bununla gramerin gayesini ve Arapçanın yüksek mertebesini ortaya koymaya çalışır. Çünkü nahiv kuralları bu illetle doğrulanmaktadır. Zira illet burada hükme götürmektedir.³²⁸ İbnu’s-Serrâc, “*Fâil neden merfû‘dur?*”, “*Mef‘ûl neden mansûbtur?*” sorularını sorar.³²⁹ Bu soruların cevabı illetin ikinci şekli yani illetin illetidir. Söz konusu illet ile Arapçanın hikmeti ortaya konulmaktadır.³³⁰ Dolayısıyla ikinci illet, birinci illeti açıklamaktadır.

³²⁴ el-Muleh, *Naẓariyyetu’t-ta’lîl*, 78.

³²⁵ el-Muleh, *Naẓariyyetu’t-ta’lîl*, 82.

³²⁶ Rıfat Resul Sevinç, *Arapçada İlet Nazariyesi* (Rize: STS Yayıncılık, 2015), 61.

³²⁷ İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi’n-naḥv*, 1: 35; İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 200; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 320 vd.

³²⁸ el-Muleh, *Naẓariyyetu’t-ta’lîl*, 52.

³²⁹ İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi’n-naḥv*, 1: 35.

³³⁰ el-Muleh, *Naẓariyyetu’t-ta’lîl*, 53.

ez-Zeccâcî illet ile alâkalı müstakil eserinde hedefleri bakımından illeti ta'limî, kıyasî ve cedelî olmak üzere üç kısma ayırmaktadır.

Ta'limî illet, ez-Zeccâcî'ye göre Arapçanın öğrenimi için önemlidir. Çünkü Arapçaya dair her kelime Araplardan işitilmemiştir. Bundan dolayı ta'limî illetlerle işitilmeyen işitilene hamledilmektedir. O, bu konuda ism-i fâilleri örnek verir. Zira bütün ism-i fâiller Araplardan nakledilmemiştir. Ancak kelimeyi, nakledilen ism-i fâil kalıbına sokarak neticeye ulaşılabilir. Diğer taraftan ez-Zeccâcî bu illete gramer hükümlerini de ilave etmiştir. Örneğin kendisi *إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ* cümlesindeki *زَيْدٌ*'in *إِنَّ*'nin ismi olduğu için nasb edildiğini söylemiştir.³³¹ Görüldüğü üzere yukarıda zikrettiğimiz İbnu's-Serrâc'ın birinci çeşit illetiyle uyuşmakta ve her ikisi de Arapça öğretimini amaçlamaktadır.

ez-Zeccâcî, kıyasî illet ile dilsel veriler arasındaki lâfzî ve ma'nevî benzerlikleri kasteder.³³² Bu başlık altında sunmuş olduğu örnek bunu göstermektedir. O, yukarıda verdiği örneği farklı açıdan değerlendirir ve üstteki örnekte *زَيْدٌ* kelimesinin nasb ile okunmasını *إِنَّ*'ye bağlar. Burada ise niçin sorusunu sorar. “*İnne ismini neden nasb eder?*” sorusu bize kıyasî illeti vermektedir. Verdiği cevapta illet ortaya çıkar. Çünkü *إِنَّ* mute'addî fiile benzemektedir. Aralarındaki lâfzî benzerlik kıyas için illet kabul edilmiştir.³³³ Dikkat edilirse illetin bu çeşidi yukarıda zikredilen ta'limî illeti açıklamaktadır. İbnu's-Serrâc'ın illetin illeti diye isimlendirdiği şey ile aynı gayeyi taşımaktadır.

Cedelî ve nazârî illet ise kıyasî illetin tespitinden sonra ortaya çıkar.³³⁴ ez-Zeccâcî cedelî illetin tespiti için birçok örnek sunar. Öncelikle yukarıda kıyasî illette vermiş olduğu örneği ele alır. Yukarıda kıyasî illeti ortaya çıkarmak için “*إِنَّ* niçin nasb eder.” sorusunu sorarak, mute'addî fiile benzerliği sebebiyle nasb ettiğini belirtmişti. Burada ise farklı sorular sorarak cedelî illete ulaşmaktadır. Örneğin, “*Bu harfler ne yönden fiile benzerler?*”, “*Hangi fiile benzerler?*”, “*Bunları ضَرَبَ زَيْدٌ örneğindeki gibi mef'ûlü öne geçen fiile benzettiniz de neden ضَرَبَ زَيْدٌ*”

³³¹ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ileli'n-naĥv*, 71.

³³² el-Muleh, *Naĥariyyetu't-ta'lîl*, 53.

³³³ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ileli'n-naĥv*, 71.

³³⁴ el-Muleh, *Naĥariyyetu't-ta'lîl*, 55.

عَمْرًا örneğindeki *fâili mef'ûlden önce olan file benzetmediniz?*” gibi sorular, nazârî illetleri ortaya çıkarmak için sorulmuştur.³³⁵

ez-Zeccâcî'nin taksimatı, illetin lâfzî ve ma'nevî olduğu şeklinde ikiye de ircâ edilebilir. Zira ta'limî illetler lâfza dayanan maddî, kıyasî ve cedelî illetler ise ma'nevî ve aklî illetlerdir.³³⁶

ez-Zeccâcî'nin illeti tespitinde kademeli olarak hareket ettiği görülmektedir. Bunu bir örnekle açıklamaya çalışalım.

ظَهَرَ الْحَقُّ cümlesini ele aldığımızda, الْحَقُّ kelimesinin merfû' olmasını fâil oluşuna bağlamaktayız. İşte burada fâil oluşu ta'limî illeti ortaya koymaktadır. Fâilin niçin merfû' olduğu sorulduğunda ise verilen cevap bizi kıyasî illete ulaştıracaktır. “*Fâil kendisine fiil isnâd edildiği için merfû' dur.*” cevabı, kıyasî illeti ortaya koymaktadır. Bu aynı zamanda illetin illetidir. “*Fâil niçin mansûb değil de merfû' olur?*” sorusuna verilen cevap ise nazârî illeti göstermektedir. “*Fâil iş yapan olduğundan dolayı kuvvetli kabul edilmektedir. Damme de kuvvetli bir harekedir. Bu sebeple fâile merfû' harekesi verilmiştir.*” cevabı nazârî illeti ortaya koymaktadır.³³⁷

er-Rummânî de illeti hedefleri bakımından incelemiştir. Ona göre illetler, kıyas ve hikmet illeti şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Aynı zamanda o, kıyas illetini zarûrî ve vaz'î olarak ikiye ayırmıştır. Zarûrî illetler ile genel bir hükmün illetinin asıl olmasını kasteder ve fâilin merfû' oluşunu örnek verir. Vaz'î illet ile hükmün alâmetinin asıl olmadığına vurgu yapar. Buna sakin olması gereken emir fiilin geçişte harekeyle okunmasını örnek verir. Çünkü bu hareke aslî kabul edilmemiştir. er-Rummânî kıyas illetiyle ta'limî illetleri kasteder. Hikmet illeti ise er-Rummânî'ye göre zikredilen illetleri açıklayan illetler olarak görülmüştür.³³⁸ Bu durum İbnü's-Serrâc'ın illet ve illetin illeti şeklindeki ayırımına benzer.

İbn Cinnî illeti farklı açılardan incelemiştir. O, mezkûr kavramı hükme tesiri bakımından ikiye ayırmaktadır. Yukarıda da temas ettiğimiz gibi illetlerin bir kısmı ona göre hükme tesiri bakımından zorunlu, diğer bir bölümü ise zorunlu değildir.³³⁹

³³⁵ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fi 'ileli'n-naħv*, 71-72.

³³⁶ el-Muleh, *Nazariyyetu't-ta'limî*, 55.

³³⁷ Örnek için bk. Sevinç, *Arapçada İlet Nazariyesi*, 65-66.

³³⁸ er-Rummânî, *Kitâbu'l-hudûd*, 14-15; el-Muleh, *Nazariyyetu't-ta'limî*, 61 vd.

³³⁹ İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 1: 192.

Diğer taraftan İbn Cinnî, illetleri lâfzî ve ma‘nevî olarak da ikiye ayırmaktadır. Ona göre bir ismin gayr-i munsarif oluşuna sebep olanlar lâfzî illetlerdir. Çünkü isimler bir yönüyle fiile benzemişlerdir. Ma‘nevî illetlere örnek olarak mübtedâ, haber ve muzâri fiilin merfû‘ olmasını vermektedir. Aynı zamanda ona göre her lâfzî illetin bir ma‘nevî yönü vardır. Örneğin gayr-i munsarif isimlerde ‘alem, sıfat olma ve müenneslik ma‘nevî illetlerdir.³⁴⁰

es-Suyûtî ise eserinde illeti farklı yönlerden ele almakla beraber yapısı bakımından da incelemiştir. Buna göre illetler basit ve mürekkeb olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Herhangi bir nahiv hükmünü tek yönden açıklayan illet, basit illet olarak isimlendirilir. Basit illetlerin nahvî illetlerin çoğunu oluşturduğu zikredilir. Mürekkeb illetler ise gayr-i munsarif isimlerde görüldüğü gibi nahvî bir hükmün birden fazla illetle açıklanmasıdır.³⁴¹ Aslında es-Suyûtînin, illeti yapısı bakımından tasnifi, hükmün ortaya çıkışında etkilidir. Çünkü bazı gramer hükümleri bir illete bağlanırken, bazıları iki ya da daha fazla illete bağlanmak durumundadır. Bu bakımdan illetin kendisi mürekkeb olmamakta, hüküm ortaya çıkarabilmesi için başka bir illete ihtiyaç duymaktadır.³⁴²

Nahiv âlimlerinin ta‘lîl faaliyetindeki amacı, hükmü ortaya çıkaran illetin tespit edilmesi ve hükmün ona bağlanmasıdır. Fakat bununla birlikte hükmü ortaya çıkaran şeyin ne olduğu hususunda nahivciler arasında ihtilâf söz konusudur. Bazı nahivciler, hükmün ispatında nassın delil olacağını zikrederken, çoğu nahivci illetin hükmün ispatında rol oynadığını kabul etmiştir. Çoğunluğa göre hüküm, illet ile ispat edilmemiş olması durumunda kıyasın ortadan kalkması gerekir. Çünkü kıyas, makîsun aleyhteki hükmü belli bir illetten dolayı makîse vermektir. İletin hükmün ispatında etkisiz olması, makîs hakkında verilen hükmü mesnetsiz bırakacaktır. Bu ise nahivcilerin çoğuna göre muhaldir. Mesela fâil veya mef‘ûlün her biri, nass ile

³⁴⁰ İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 1: 149.

³⁴¹ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 329.

³⁴² İlet, zikrettiğimiz çeşitlerden farklı olarak yirmi dört başlık altında incelenmiştir. bk. Ebû ‘Abdillâh el-Hüseyn b. Mûsâ b. Hibetillâh ed-Dîneverî (öl. 490/1097), *Şimâru’ş-şinâ‘afi’ ilmi’l-‘Arabîyye*, nşr. Hannân Cemîl Haddâd (Ammân: el-Memleketü’l-‘Ürdüniyyetü’l-Hâşimiyye, 1415/1994), 11 vd.; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 311 vd.; Temmâm Hassân bu illetlerin on iki tane olduğunu, zıtlarıyla beraber yirmi dörde tamamlandığını söylemekte ve bu illetleri şeklî illetler olarak isimlendirmektedir. bk. Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 171; Bu illetler: Teşbîh, fark, nazîr, nakîz, müşâkele, tezâd, vucûb, cevâz, manaya haml, mücâvere, mu‘âdele, evlâ, ta‘vîz, ihtisâr, asıl, semâ‘, tevkîd, istiğnâ, tağlîb, tahlîl, halin delâleti, iş‘âr, istiskâl ve tahfîf isimleriyle yukarıdaki kaynaklarda yer bulur.

sabit değildir. Hükümün tespitinin nass ile sağlanması durumunda, kıyas ortadan kalkacak ve her bir kullanım için nassın bulunması gerekecektir. Bu ise nahivcilerin büyük bir kısmına göre imkânsızdır.³⁴³

Bazı nahivcilere göre eğer nass varsa hüküm ona bağlanmalıdır. Bunun dışında ise hüküm illete bağlanabilir. Çünkü onlara göre nass kesin bir bilgi ifade ederken, illet zan ifade etmektedir. Dolayısıyla hükmü yakîn ifade edene havale etmek evlâdır.³⁴⁴

Nahivcilerin çoğu hükümün illet ile tespit edildiğini kabul ettiğinden, illetin nasıl ortaya çıkarılacağı konusunda incelemelerde bulunarak naklî ve aklî yönden illetin tespit edilebileceğini ortaya koymuşlardır.

Nahiv ulemâsı illeti ortaya çıkararak naklî yolları icmâ', nass ve îmâ olarak üçe ayırmışlardır.³⁴⁵

1- İcmâ': Nahivcilerin bir hükümün illeti hakkında ittifak etmeleridir. Örneğin onlar ittifakla te'azzuru, maksûr isimlerde i'râbın takdîri olmasının illeti kabul etmişlerdir. Mankûs isimlerde istiskâl durumu da böyledir.³⁴⁶ İcmâ'nın bütün nahiv âlimlerini kapsamadığını da burada belirtmek gerekir. Özellikle Basra ve Kûfe dil ekolleri arasındaki farklı görüşlere bakıldığında icmâ'nın tam olarak gerçekleşeceği düşünülemez. Örneğin isimlerde i'râbın, fiillerde ise binânın asıl olduğu konusunda nahivcilerin ittifak ettiği söylenmiştir.³⁴⁷ Ancak Kûfelilere göre fiillerde de asıl olan mu'reb olmaktır.³⁴⁸ Bu durum ise icmâ'nın bütün nahivcileri kapsamadığını göstermektedir.

2- Nass: Bir gramer hükümünü aktaran kişinin illetini de açıklamasıdır. Örneğin فَاخْتَفَرَهَا كِتَابِي جَاءَتْهُ لَعُوبٌ فَلَانَ لَعُوبٌ جَاءَتْهُ كِتَابِي "Filanca aptaldı, kendisine kitabım geldi, onu beğenmedi." şeklinde cümle kuran birisine "Fâil müzekker olduğu halde neden fiili

³⁴³ el-Enbârî, *Lume 'u'l-edille*, 121.

³⁴⁴ el-Enbârî, *Lume 'u'l-edille*, 121.

³⁴⁵ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 360 vd.; Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 177.

³⁴⁶ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 360.

³⁴⁷ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 177.

³⁴⁸ ez-Zeccâcî, *el-İzâh fi 'ileli'n-nahv*, 85; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1: 39-40; el-Esedî, *Neş'etu'n-nahv*, 49; Terzî, *Fî uşûli'l-luğa*, 178.

ve fâile dönen zamiri müennes kullandın?” sorusu sorulunca, كِتَابْ kelimesini صَحِيفَةً anlamında kullandığını beyan etmesi nasıtır.³⁴⁹

3- İmâ: Dilsel veriyi rivâyet eden kişinin ifadelerinden illetin de anlaşılmasıdır.³⁵⁰ Örneğin Hz. Peygamberin huzuruna bir topluluğun gelmesi üzerine kim oldukları sorulunca, نَحْنُ بَنُو عَيَّانٍ diye cevap veriyorlar. Bunun üzerine Allah Resulü kendilerine: بَلْ أَنْتُمْ بَنُو رَشْدَانَ diyerek cevabı düzeltiyor.³⁵¹ İbn Cinnî bu rivâyette Hz. Peygamberin kelimelerin aslına imâda bulunduğunu söylemiştir. Çünkü عَيَّان ve رَشْدَانَ kelimelerinin müfredi عَيٌّ ve رُشْدٌ şeklindedir. Birincisi azgınlığı ikincisi ise doğruluğu ifade eder.³⁵²

Gramer âlimleri illeti ortaya çıkaran aklî yolları ise, sebr ve taksîm, münâsebet, şebeh, tard ve ilgâu'l-fârik gibi başlıklar altında incelemiştir.

1- Sebr ve Taksîm: Beraber kullanılan bu tabirler herhangi bir hükümde illet olabilecek özellikleri tespit edip inceledikten sonra uygun olanı ayırıp almak, diğerlerini atmak anlamında kullanılmaktadır.³⁵³ Mesela مَرَوَانْ kelimesinin vezni ortaya konulmak istendiğinde öncelikle vezin olabilecek durumlar tespit edilir. Sonuçta bu kelimenin فَعْلَانْ, مَفْعَالْ, فَعْوَالْ vezinlerinden gelmesinin ihtimal dahilinde olduğu ortaya konur. Daha sonra bu kelimenin sadece فَعْلَانْ vezninden gelebileceği tespit edilir.³⁵⁴

2- Münâsebet: Asıl için verilen bir hükmü fer' için de vermektir.³⁵⁵ Örneğin fâilin merfû' olmasının sebebi fiile olan isnâdıdır. Aynı durum nâib-i fâil için de uygundur. Çünkü o da fiile isnâd edilmektedir.³⁵⁶

³⁴⁹ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 361; Temmâm Hassân bu örneği imâ başlığı altında vermektedir. bk. Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 177; Nass ile ilgili farklı örnekler için bk. İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 1: 262 vd.

³⁵⁰ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 364.

³⁵¹ Ebû Ahmed el-Hasen b. 'Abdillâh b. Sa'îd b. İsmâ'îl el-'Askerî (öl. 382/992), *Teshîfâtü'l-muhaddisîn*, nşr. Mahmûd Ahmed Mîre (el-Kahire: el-Matba'atü'l-'Arabiyyetu'l-Hadîse, 1402/1982), 2: 880.

³⁵² İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 1: 263-264.

³⁵³ el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 119; el-Kefevî, *el-Kulliyât*, 265; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 367.

³⁵⁴ İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 2: 304; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 367.

³⁵⁵ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 178; Münâsebet, "ihâle" adıyla da anılır. Çünkü ihâle aslında olan illetin fer' de olduğunun zannedilmesidir. bk. es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 376.

³⁵⁶ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 376.

3- Şebeh: İletin dışında aslın fer' e ilhâkı için bir benzerliğin bulunmasını ifade eder.³⁵⁷ Örneğin muzâri fiilin ism-i fâile olan lâfzî benzerliği mu'reb olmasının illeti/şebehi kılınmıştır.³⁵⁸

4- Tard: Makîsun aleyh ile makîs arasında hüküm birliği olmasına rağmen hükümle illet arasında herhangi bir uygunluğun olmamasını ifade eder.³⁵⁹ İleride açıklayacağımız bu duruma örnek olarak لَيْسَ fiilinin mebnîliği, gayr-i mutasarrif/çekimsiz oluşuna bağlanması verilebilir. Çünkü bu fiilin mebnî oluşuyla gayr-i munsarif oluşu arasında herhangi bir ilişki yoktur, sadece hüküm, bu vasfıyla bilinir.³⁶⁰

5- İlğâu'l-Fârik: Asilla fer' arasındaki farkı görmezden gelme durumudur.³⁶¹ Çünkü burada asilla fer' arasındaki farklılığın hükme tesiri yoktur. Örneğin zarfa mecrûrun hükmünü vermek bu bağlamda değerlendirilmiştir. Görüldüğü üzere ilğâu'l-fârik, fer' olan zarf ile asıl olan mecrûr arasında hükme tesir edecek nitelikte bir farkın olmamasıdır.³⁶²

İlet konusunda üzerinde durulması gereken bir mesele de illetlerin çatışmasıdır. Bir meselede bir illete binâen verilen hüküm, farklı bir illet ile değişebildiği gibi aynı hüküm, farklı illetlere de binâ edilebilir. Bu durum aynı dil ekolü içinde olabildiği gibi farklı dil ekolleri arasında da olabilir.

Arapçada nefy harfi olan ما, iki farklı Arap kabilesi tarafından farklı şekillerde kullanılmıştır. Hicâzlılar bu kelimeyi amel ettirirken Temîmliler âmil saymamışlardır. Meseleyi inceleyen nahivciler bu iki farklı tutumun arkasında kıyasın olduğunu görmüşler ve aynı meselede iki farklı illet tespit etmişlerdir. Hicâzlılar ما ile لَيْسَ arasında olumsuzluk yönüyle bir benzerlik görmüşler, aynı zamanda her iki kelimenin de isim cümlesinin başına geldiğini fark etmişlerdir. Bu durumu aralarında kıyas için illet kabul etmişler ve ما harfinin لَيْسَ gibi ismini ref', haberini nasb ettiğini söylemişlerdir. Temîmliler ise ما'yı istifhâm harfi هَلْ' e benzetmişlerdir. Çünkü ما harftir ve o da هَلْ gibi müstakil farklı cümlelerin başına

³⁵⁷ el-Enbârî, *Lume 'u'l-edille*, 107.

³⁵⁸ el-Enbârî, *Lume 'u'l-edille*, 107-108.

³⁵⁹ el-Enbârî, *Lume 'u'l-edille*, 110.

³⁶⁰ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 379.

³⁶¹ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 178.

³⁶² es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 383.

gelebilmektedir.³⁶³ Sîbeveyh, ك'ın harf olması sebebiyle Temîmlilerin kıyasını yani harfin harfe kıyasını daha doğru bulmuştur.³⁶⁴ Bu konuda Sîbeveyh haricindeki Basralılar, Hicâzlılar; Kûfeliler ise Temîmliler gibi düşünmektedir.³⁶⁵

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bazen illetler farklı olsa da hüküm değişmemektedir. Örneğin haberin merfû' oluşunun illeti Basralılara göre ma'nevî ibtidâdır.³⁶⁶ Kûfelilere göre ise mübtedâ ve haber birbirlerinin âmildirler.³⁶⁷ Bu duruma اِو ve benzerlerinin haberinin merfû' oluşu da örnek olarak verilebilir.³⁶⁸

Nahvî ihtilâfların ortaya çıkmasında illetin büyük bir etkisi vardır. Zira bazı nahivciler herhangi bir lâfızdaki bir özelliği illet kabul ederken bir diğeri buna karşı çıkabilmektedir.³⁶⁹ Gerek Basra ve Kûfe ekolleri arasında gerekse bunların kendi içinde gerçekleşen illet kaynaklı tartışmaları ileride örnekler üzerinden incelenecektir.

D. Hüküm (الحكم)

Hüküm: “*Makîsun aleyhte bulunan ve kıyas yoluyla makîse taşınan durumdur.*”³⁷⁰ Bu nedenle kıyasın sonucu ve semeresi kabul edilmiştir.³⁷¹ Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi kıyas, bir illetten dolayı makîsun aleyhin hükmünün makîse verilmesidir.³⁷² Her ne kadar hüküm, kıyasın sonucu olarak ifade edilse de aynı zamanda kıyasın bir rûknü olmaktadır. Çünkü hükümsüz bir kıyas işlemi düşünülemez.³⁷³ Buna karşılık bazı fıkıh usûlcüleri hükmü, bir rûkûn olarak

³⁶³ İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 1: 194.

³⁶⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 101.

³⁶⁵ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1: 323; Konu hakkında daha detaylı bilgi için bk. el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 175 vd.

³⁶⁶ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2: 457.

³⁶⁷ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 56.

³⁶⁸ Farklı örnekler için bk. İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 1: 194.

³⁶⁹ Tartışmalar için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 371 vd.; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 4: 98; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 5: 265-267; er-Radî, *Şerhu's-Şâfiyeti'bnî'l-Hâcib*, nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Muhammed Nur el-Hasen (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1402/1982), 2: 23; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 133.

³⁷⁰ el-Hadîsî, *eş-Şâhid*, 277; ez-Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-naḥv*, 34.

³⁷¹ Sâlih, *Uşûlu'n-naḥv*, 370.

³⁷² el-Enbârî, *Lume'u'l-edille*, 93.

³⁷³ Sâlih, *Uşûlu'n-naḥv*, 370.

görmemişlerdir.³⁷⁴ Ancak özellikle el-Enbârî ve es-Suyûtî gibi nahivciler hükmü, kıyasın olmazsa olmaz bir rüknü kabul etmişlerdir.³⁷⁵

Hüküm önceleri, vâcib ve memnû' olmak üzere iki kısma ayrılmışken daha sonra altı kısımda incelenmiştir.³⁷⁶ Vâcib, memnû', hüsn, kabîh, hilâfu'l-evlâ, câiz olarak kaynaklarda yer bulan hüküm çeşitleri usûlü fıkıhtan etkilenilerek ortaya konmuş görünmektedir.³⁷⁷

es-Suyûtî nahiv hükümlerinin nass veya kıyas ile ortaya konulduğunu ifade eder.³⁷⁸ Nass ile ortaya konulan hükümlerin ittifakla kıyasa konu olabileceği zikredilmiştir.³⁷⁹ Fâilin merfû' ve mef'ûlün mansûb olması nass ile sabit bir hükümdür. Bundan dolayı كَان'ın ismi ve haberi bu hükümlere kıyas edilmiştir.³⁸⁰ Hüküm kıyas ile ortaya konulan bir kuralın tekrar kıyasın bir parçası olabileceği de zikredilmiştir.³⁸¹ Muzâri fiile kıyas edilerek ism-i fâil hakkında verilen âmil olma hükmü bu konuda örnek olarak ele alınabilir.³⁸² Örneğe baktığımızda kıyas sonucunda bir hükmün elde edildiği görülür. Dolayısıyla ism-i fâil, bir yerde makîs olmakta, farklı bir kıyas işleminde ise makîsun aleyh olarak hükmü başka bir kelimeye taşınabilmektedir. Meselâ, sıfat-ı müşebbehe ism-i fâile kıyas edilerek amel etmektedir. Burada üç farklı kelimenin kıyas işlemine tabi tutulduğu görülmektedir. İlk olarak fiil-i muzâri makîsun aleyh konumundadır. Şartları taşıdığıında ism-i fâilin fiile benzerliği onun gibi amel etmesini sağlamaktadır. Bu ise onun makîs konumunda olduğunu gösterir. Aynı zamanda kendisine başka bir kelime kıyas edildiği için makîsun aleyh durumundadır. Sıfat-ı müşebbeheye baktığımızda ism-i fâile benzerliği kıyasa konu yapılmış ve makîs olmuştur.

³⁷⁴ Nahle, *Uşûlu'n-nahvi'l-'Arabî*, 134.

³⁷⁵ el-Enbârî, *Lume'u'l-edille*, 93; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 272.

³⁷⁶ Sâlih, *Uşûlu'n-nahv*, 370.

³⁷⁷ Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu't-tefkîri'n-nahvî*, 115; Sâlih, *Uşûlu'n-nahv*, 370; Hüküm çeşitleri hakkında daha fazla bilgi için bk. es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 153 vd.; Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 178; Hasen, *el-Kavâ'idu'n-nahviyye*, 227.

³⁷⁸ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 301.

³⁷⁹ Sâlih, *Uşûlu'n-nahv*, 370.

³⁸⁰ Muhammed 'Alî b. Muhammed 'Allân b. İbrâhîm el-Mekkî (öl. 1057/1647), *Dâ'î'l-felâh li muhabeti'l-İktirâh fi'n-nahv*, nşr. Cemîl 'Abdullâh 'Uveyda (by., 1432/2011), 280.

³⁸¹ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 301; İbnu't-Tayyib, *Feyzu neşr*, 2: 831.

³⁸² el-Mekkî, *Dâ'î'l-felâh*, 280.

Sonuçta makîs olan bir kelime aynı zamanda makîsun aleyh olabilmektedir.³⁸³ Bu ise nahiv usûlündeki kıyas anlayışının fıkıh usûlünden farklı olduğunu göstermektedir. Çünkü makîs, fıkıh usûlünde büyük çoğunluğa göre aynı konuda başka bir şeye makîsun aleyh olamaz.³⁸⁴

Gramerde kelime veya yapıların asıl veya fer' olma durumu, nahivcilerin kıyas işlemi sonucunda vardıkları hükmü etkilemiş ve farklı görüşlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin nahiv âlimlerine göre fiil-i ta'accubun ma'mûlü hem kendisinden hem de ta'accub ما'sından önce gelemez. Ancak nahivciler arasında ta'accub fiiliyle ma'mûlü arasında harf-i cerli bir kelimenin veya zarfın bulunması tartışma konusu olmuştur. Bazı nahivciler ta'accub fiillerinin gayr-i mutasarrif olması sebebiyle buna cevaz vermemiştir. Bazıları ise bu durumu ۱۱ ve benzerleriyle kurulan cümlelere kıyas etmişlerdir. Onlara göre ۱۱ bahsinde fiile kıyas edilen harf ile ma'mûlü arasına ۱۱ ve benzerlerinin amel ettiği kelimenin ma'mûlünün girmesi câizdir. Örneğin, ۱۱ بِكَ زَيْدًا مَأْخُودٌ “Zeyd senin yüzünden cezalanmıştı.” cümlesinde bu kullanım görülmektedir. Bundan dolayı ta'accub cümlesinde de bunun olabileceği iddia edilmiştir. Bu şekilde düşünenlere göre harf olan ۱۱ fiile benzerlikten dolayı amel etmiş ve fiil gibi tasarrufta bulunmuştur. Bunlara göre harf fiilden daha zayıftır. ۱۱ ve benzerleriyle kurulan cümlelerde bu şekilde kullanım câiz kabul edildiğinden, fiille kurulan cümlelerde de câiz olmalıdır. Buna karşılık bazı gramerciler harfin fiile benzetilerek âmil olduğuna dikkat çekmişlerdir. Yani makîsun aleyh olan fiil, harften daha kuvvetlidir. Fiilin ise kendisinden daha zayıf bir âmile yani harfe benzetilmesi konumunu düşürecektir. Çünkü onlara göre fiil, harfe göre asıl olma yönüyle daha öndedir.³⁸⁵ Bunun yanında نَعَم kelimesi fiil-i ta'accubten daha zayıf olduğu halde ma'mûlüyle kendisi arasına bir fasıla girebilmektedir. Bu yüzden bu kullanımın câiz olması gerektiğini ifade edenler de vardır.³⁸⁶

³⁸³ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 179 vd.; Sıfat-ı müşebbehenin ism-i fâile benzer yönleri için bk. Hasen Nûruddîn, *ed-Delîl ilâ kavâ'idî'l-luğati'l-'Arabîyye*, (Beyrut: Dâru'l-'Ulûmi'l-'Arabîyye, 1416/1996), 218.

³⁸⁴ Şa'bân, *Uşûlu'l-fikhi'l-İslâmî*, 128.

³⁸⁵ Ebu'l-Hasen 'Alî b. Mu'min b. Muhammed b. 'Alî b. 'Ufûr el-İşbîlî (öl. 669/1271), *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, nşr. Fevâz eş-Şe'âr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1419/1998), 2: 49.

³⁸⁶ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Îsâ es-Selsîlî (öl. 770/ 1369), *Şifâu'l-'alîl fi izâhi't-Teshîl*, nşr. eş-Şerîf 'Abdullâh 'Alî el-Hüseynî el-Berekâtî (Mekke: el-Mektebetü'l-Fasîle, 1406/1986), 2: 604;

Nahivciler özellikle makîsun aleyh ile makîs arasındaki benzerlik sebebiyle kıyasa gidildiği durumlarda makîsin hükmünü makîsun aleyhten daha zayıf kabul etmişlerdir. Onlara göre şebeh kıyasta makîsun aleyh için verilen hüküm makîs için bütünüyle geçerli değildir. Çünkü makîsun aleyh için verilen hükmü gerektiren illet, bu kıyasta makîs için mevcut değildir.³⁸⁷ Bu duruma isim fiillerin amelini örnek gösterebiliriz. İsim fiiller, fiile benzerlikleri sebebiyle âmîl olmuşlardır. Ancak bunların mef'ûlleri kendilerine takdîm edilemez. Bu ise, şebeh kıyasta makîsin hükmünün makîsun aleyh derecesinde olmadığını gösterir.³⁸⁸

Sîbeveyh umûmî olumsuzluk bildiren ٱ'dan sonra gelen müfred bir ismin merfû' oluşunu ٱ'nın amelîne bağlamıştır. Ona göre ٱ ve ismi mübtedâdır. Merfû' isim ise mübtedânın haberidir.³⁸⁹ Sîbeveyh'in bu görüşünü değerlendiren el-'Ukberî'nin (öl. 616/1219) ifadeleri nahivcilerin fer'e bakışını göstermektedir. Yapılan kıyası asıl ve fer' açısından değerlendiren el-'Ukberî'ye göre ٱ, fer'in fer' idir ve zayıf bir âmîldir. Bundan dolayı makîsun aleyh gibi iki isme etki edemez. ٱ, bu zayıflığından dolayı bazı nahivciler tarafından كَا ve اِ gibi iki ma'mûle etki edecek güçte kabul edilmemiştir.³⁹⁰

Bazen fer' -ikincil de olsa- illet yönünden kuvvetli kabul edilmiştir. Örneğin amel bakımından fer' olan ism-i fâillerin fiile olan benzerliği bazı nahivciler tarafından çok güçlü kabul edilmiştir. Makîsun aleyh ile makîs arasındaki bu güçlü bağdan dolayı ism-i fâillerin ma'mûlü kendilerine tekaddüm edebilmektedir. Halbuki fer' olduğundan dolayı tam olarak asıl gibi amel etmemesi gerekirdi. Ancak belli şartları taşıdığında, fiile olan bu kuvvetli benzerliği sebebiyle ma'mûlünün tekaddümüne cevaz verilmiştir.³⁹¹

İbn 'Uşfûr kullanımının geçerli olması gerektiğini savunur. Çünkü Arapların bu şekilde kullandıkları rivâyet edilmiştir. bk. İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, 2: 49.

³⁸⁷ Sâlih, *Uşûlu'n-naḥv*, 383.

³⁸⁸ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1:185; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşriḥ*, 2: 291.es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 3: 82.

³⁸⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 286 vd.; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3: 16; Ebû Muhammed Bedruddîn Hasen b. Kâsım b. 'Abdillâh b. 'Alî el-Murâdî (öl. 749/1348), *el-Cene'd-dânî fi ḥurûfi'l-me'ânî*, nşr. Fahrüddîn Kabâve, Muhammed Nedîm Fâdil (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992), 291; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1: 365.

³⁹⁰ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 234; Sîbeveyh'in bu konudaki görüşleri için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 286 vd.; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3: 16; el-Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 291; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1: 365.

³⁹¹ el-Müberra, *el-Muktedab*, 4: 156; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 6: 100; İsm-i fâillerin amel bakımından fiile benzerliği kuvvetli olsa da tam olarak fiil gibi amel edememektedir. bk. 'Abdullâh 'Ömer Hâc İbrâhîm, "Şerhu Elfiyeti"bn Mu'ti li'l-İmâm 'Allâme Ebî Ca'fer Ahmed

Nahivciler illet kıyasında ise makîsun aleyh ile makîs arasındaki hükmün kuvvet yönüyle aynı olduğunu söylemişlerdir. Çünkü aralarında kıyasa sebep olan durum her ikisinde de eşittir. Örneğin nâib-i fâil, fâile kıyas edilmiş ve onun bütün hükümlerini almıştır. Çünkü yapılan bu kıyasta asıldaki hükmün verilmesine sebep olan illet (isnâd) fer' de de bulunmaktadır.³⁹²

Makîs, kıyas işlemi sonucunda, makîsun aleyhin hükmünü alır ve illetin veya illet olarak kabul edilebilecek herhangi bir benzerliğin kaybolması durumunda hükmünü kaybederek eski konumuna döner. Örneğin اِنَّ ve benzerleri, fiillere benzerliği sebebiyle amel eder. Bu harflerden sonra ما'nın gelmesi durumunda bunlar amel edemez. Bunun sebebi ise fiile olan benzerliklerinin ortadan kalkmasıdır. Aynı duruma ism-i fâilin amelinde de rastlanmaktadır. Zira ileride de ele alacağımız üzere birtakım şartları taşıması halinde ism-i fâilin fiile kıyas edilerek amel etmesi nahivciler tarafından kabul edilmiştir. İlgili şartların bulunmaması ism-i fâille fiil arasındaki benzerliği ortadan kaldırır. Bunun neticesinde ise ism-i fâile verilen âmil hükmü de ortadan kalkar.³⁹³

Nahivciler bazen makîsun aleyh ile makîs arasındaki illetin düştüğü ya da öyle görüldüğü durumlarda makîsin hükmünün devam edebileceğini de söylemişlerdir. ميثاق kelimesi bu duruma örnek verilmiştir. Bu kelimenin aslında bulunan و harfi, öncesi kesre olduğundan dolayı ي harfine dönüşür. Çünkü kesrenin و harfine ağır geldiği söylenmiştir. Harf değişimine sebep olan illet ortadan kalktığı için bu kelimenin çoğulunun مَوَائِق şeklinde gelmesi gerekir. Fakat İbn Cinnî şiirde مِيَائِق şeklinde kullanıldığını söylemiş, bunun sebebinin ise bazen makîsin hükmünün illet ortadan kalktıktan sonra da devam edebileceği şeklinde açıklamıştır.³⁹⁴ Bu konuya اِنَّ'nin muhaffef olması durumu örnek olarak verilebilir. Zira muhaffef durumunda fiile olan benzerliği ortadan kalkmakta ama ameli devam etmektedir.³⁹⁵

b. Yûsuf b. Mâlik er-Ru'aynî el-Ġirnâî (öl. 779/1377)" (Doktora Tezi, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1418/1997), 124.

³⁹² Sâlih, *Uşûlu'n-naĥv*, 383-384.

³⁹³ İsm-i fâilin amel şartları için bk. 'Abbâs Hasan, *en-Naĥvu'l-vâfi* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, t.y.), 3: 247.

³⁹⁴ İbn Cinnî, *el-Ĥaşâiş*, 2: 380.

³⁹⁵ Ancak Sibeveyh bu durumu başka bir kullanıma kıyas ederek aşmaya çalışmaktadır. Ona göre اِنَّ'deki tahfif fiile benzemektedir. Örneğin لَمْ يَكْ ifadesinde ن harfinin hazfî, fiilin meczûm olma durumunu etkilememektedir. Aynı durum ona göre اِنَّ'de de vardır. Bu durum onu amelden düşürmemektedir. bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 2: 140; İbnu'l-Verrâk şeddenin hazfinin hakiki yani

Nahivcilerin bazen bir hükmü birden fazla illete dayandırdıkları da görülmüştür. Buna verilebilecek en güzel örnek kanaatimizce gayr-i munsariflerdir. Çünkü nahivcilerin çoğu bir ismin gayr-i munsarif olabilmesi için onda iki illet aramışlardır. Buna göre isimde bulunan 'alemiyyet, vasıflık, te'nislik gibi bir özellik birinci illet kabul edilmiştir. Bu illet ismi tek başına gayr-i munsarif yapacak güçte değildir. Çünkü bu haliyle ismin fiile benzerliği tamamlanmış değildir. Bundan dolayı ikinci bir illetin varlığına ihtiyaç duyulmuştur.³⁹⁶ Bir hükmün birden fazla illete dayandırılması zikredilen örnekte olduğu gibi hükme tesiri yönündendir. Bunun dışında birden fazla illete sahip hükümler de vardır. Ancak onlardan birinin bulunmaması durumunda hükme tesir etmeyebilir. Meselâ, muzâri fiil isme lâfzen, ma'nen ve isti'mâlen benzemektedir. Ancak bazılarına göre onun mu'reb oluşu bu üç farklı illeti içermesinde değildir. Örneğin fiil-i muzâri te'kid lâmını almadığını varsaydığımızda mebnî olmayacaktır. Çünkü onu mu'reb kılan bu illetlerin toplamı değildir. Basralılara göre onun umûm ve husûs ifade etmesi, Kûfelilere göre ise isimler gibi cümlede farklı manalar içermesi mu'reb oluşunun gerekçesidir.³⁹⁷ Dolayısıyla yukarıda gayr-i munsarif için zikredilen hükmün verilmesinde iki illetin şart koşulması durumudur.

Bazı nahivciler bir hükümde iki veya daha fazla illetin bulunmasını doğru bulmamıştır. Çünkü onlara göre nahiv illetleri aklî illetlere benzemektedir. Aklî illetlerde ise hüküm, tek illete binâen ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı nahiv hükümleri de sadece tek illetle ortaya konulmalıdır.³⁹⁸

IV. KIYASIN ÇEŞİTLERİ

Kıyas, farklı ilim dallarında hükme ulaştıran bir yöntem olarak kullanılmıştır. Bu durum Arap grameri için de söz konusudur. Ayrıca birçok ilim dalı kıyasın farklı özelliklerinin olduğunu tespit etmiş ve kendi içerisinde onu

lâzım olmadığını iddia eder. Çünkü ona göre 'â'deki lâfzî benzerlik kaybolda da ma'nevî benzerlik devam etmektedir. bk. İbnu'l-Verrâk, *'İlelu'n-nahv*, 603-604.

³⁹⁶ İbnu'l-Verrâk, *'İlelu'n-nahv*, 615; Bu konuda farklı örnekler için bk. İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1: 202 vd.

³⁹⁷ İleride muzâri fiilin isme benzerliği üzerinde durulacaktır.

³⁹⁸ el-Enbârî, *Lume'u'l-edille*, 117; Aslında nahvî illetler bazen kelâmî illetlere bazen de fikhî illetlere benzemektedir. Ancak İbn Cinnî nahvî illetleri kelâmî illetlere daha yakın görmektedir. Nahivcilerin illet konusunda tartışmalarının tam olarak anlaşılması için kelâm ve fikihteki illet tartışmalarının bilinmesine ihtiyaç duyulmaktadır. bk. el-Câbirî, *Bunyetu'l-'akli'l-'Arabî*, 169.

kısımlara ayırma ihtiyacı hissetmiştir. Nahiv ulemâsı da kıyası farklı başlıklar altında ele almakla beraber çoğunluk kıyası isti‘mâlî ve nahvî kıyas³⁹⁹ adı altında iki kısımda incelemiştir.

A. İsti‘mâlî Kıyas (القياس الاستعمالي)

İsti‘mâlî kıyas: “Aralarında ortak bir illet sebebiyle menkûl olmayanı, menkûl olana hamletmek” şeklinde tarif edilmiştir.⁴⁰⁰ Bu çeşit kıyas kelimelerin, sigaların ve kullanımların bir benzerini ortaya koyar. Bu da dili geliştirmek ve dil olgularının sürekliliğini korumak için yapılır.⁴⁰¹

Bu kıyas çeşidinin iki hedefinin olduğu görülmektedir. Birincisi dilin tabii seyri içerisinde öğrenilmesini kolaylaştırması ikincisi ise Arap diline ait olmayan kelimelerin Arapçaya nakledilerek yeni kelimeler kazandırılmasını temin etmesidir.⁴⁰² Dolayısıyla bu kıyas çeşidiyle aslında Arapçada var olan benzer kullanımların tespiti yapılmış, ona benzer ama nakledilmeyen kullanımlar ortaya çıkarılmıştır. Örneğin mezid fiillerin her birinin kendine özgü bir sigası olduğu keşfedilmiş daha sonra herhangi bir fiilin bu sigalara sokularak kullanımı sağlanmıştır. Bu ise her bir fiil için bir nakil arama zorunluluğunu ortadan kaldırmıştır.

Bu kıyas çeşidiyle sadece kelimelerdeki sigalar ele alınmamış, genel nahiv kuralları da bunun içerisinde değerlendirilmiştir. Mesela el-Enbârî, yukarıdaki tanıma örnek olarak fâilin merfû‘, mef‘ûlün mansûb olmasını vermiştir.⁴⁰³

Yukarıdaki tanımda “menkûl” ifadesiyle Arapça, “gayr-i menkûl” ifadesiyle ise Arapça vezinlerine sokulmuş ve Arapçalaşmış kelimeler de kastedilmiştir. Bu duruma farklı yapılarıdaki kelimeler örnek verilebilir. Mesela صحافة ve طباعة kelimeleri, kıyas yoluyla تجارة ve رعاية kelimelerinin vezinlerine sokularak elde edilmiştir. Yine ثلاجة ve عصارة kelimelerinin bu kıyas tanımında zikredildiği gibi

³⁹⁹ İsti‘mâlî veya nahvî kıyasın temsîlî kıyas adı altında ele alındığı da bilinmektedir. bk. Celâl Şemsuddîn, *et-Ta‘lîlu’l-luğavî inde’l-Kûfiyyîn* (el-İskenderiyye: Tevzî‘u Müesseseti’s-Sekâfeti’l-Câmi‘iyye, 1415/1994), 187.

⁴⁰⁰ el-Enbârî, *el-İğrâb fi cedeli’l-i-râb*, 45; Temmâm Hassân, el-Enbârî’nin bu kıyas tanımını nahvî kıyas’ın tarifi için kullanmıştır. bk. Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 151.

⁴⁰¹ İbrâhîm Enîs, *Min esrârî’l-luğa*, 8.

⁴⁰² ‘Abdul‘azîz, *el-Kıyâs fi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, 19.

⁴⁰³ el-Enbârî, *el-İğrâb*, 45.

menkûle kıyasla Arapçaya dâhil olduğu iddia edilmiştir.⁴⁰⁴ Bu çeşit kıyas, “*dilsel kıyas*” olarak da kaynaklarda yer almıştır.⁴⁰⁵ Aynı zamanda bunun için “*doğal kıyas*” ifadesi de kullanılmıştır.⁴⁰⁶ Nahivciler, Arapçaya kıyas edilen bir kullanımın Arap kelâmından sayılması sebebiyle bu kıyas türüne çok önem vermişlerdir.⁴⁰⁷ İsti‘ mâlî kıyasın bu yönü kanaatimize göre bir ihtiyaca binâen ortaya çıkmıştır. Çünkü İslâmiyetin zuhurundan önce Arapların diğer milletlerle iletişimi sınırlıydı. İslâmın gelişiyle fetihlerin başlaması ve fethedilen yerlerdeki halkın İslâmiyeti kabulü, aralarında iletişim zorunluluğunu getirdi. Ayrıca Arapçada anlam olarak bulunmayan kelimeler bir şekilde Arapçaya taşınmak zorundaydı. Diğer taraftan yeni fethedilen yerlerdeki bitki, hayvan ve giysilere kadar karşılığı Arapçada bulunmayan kelimeler bulunmaktaydı. Neticede bu “*Ta ‘rib*” (Arapça olmayan bir kelimenin Arapçalaştırılması) denilen kavramı gündeme getirdi. Böylece Arapçaya girmesi gereken bu kelimeler Arapçaya aktarıldı ve bu dilin bir parçası haline getirildi.⁴⁰⁸ Kıyas’ın dile yeni kelimeler kazandırma amacı için kullanılması aynı zamanda ilk dönemlerdeki içerdiği anlamdan farklı bir boyuta geçtiğini de göstermektedir. Hicrî III. yüzyılın sonlarında başlayıp IV. yüzyılda daha da belirginleşen bu kıyas çeşidi başta Ebû ‘Alî el-Fârisî gibi birçok dilci tarafından kullanılmıştır. Fakat bu dönemde kıyas ifadesiyle sadece kazanmış olduğu bu anlam anlaşılmamış, önceki anlamıyla beraber düşünülmüştür. Ancak kıyasın kazanmış olduğu bu anlam bu dönem için diğerine göre daha belirgindir.⁴⁰⁹

Yukarıdaki ifadelerden kıyasın bir taklitten ibaret olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹⁰ Bu taklit sayesinde gerek kelimenin i‘rab yönünden açılımı gerekse dile yeni kelimeler ve kullanımlar katmak suretiyle dilin büyümesi ve gelişmesine katkı sağlanmıştır.

Kıyasın taklit manasında anlaşılması sadece yeni kelimelerin kazanılmasında etken değildir. Aynı zamanda o, kelimenin sîgalarında, ibdâl, i‘lâl, hazf, ziyâde gibi hükümlerde, takdîm, te‘hîr, ittisâl, infisâl, mu‘reb ve mebnî gibi

⁴⁰⁴ ‘Abdul‘azîz, *el-Kıyâs fi‘l-luğati‘l-‘Arabiyye*, 19.

⁴⁰⁵ İbrâhîm Enîs, *Min esrâri‘l-luğa*, 8.

⁴⁰⁶ İbrâhîm Enîs, *Min esrâri‘l-luğa*, 15.

⁴⁰⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 153.

⁴⁰⁸ Ahmed Emîn, *Duğâ‘l-İslâm*, 2: 248 vd.

⁴⁰⁹ İbrâhîm Enîs, *Min esrâri‘l-luğa*, 18-19.

⁴¹⁰ ‘Abdul‘azîz, *el-Kıyâs fi‘l-luğati‘l-‘Arabiyye*, 20.

Arap dili sisteminde mevcut olan genel özelliklerde de bir taklitten ibarettir.⁴¹¹ Bu sayede Arapça konuşanlar kurmuş oldukları farklı cümlelerde fâili, mübtedâyı, haberi, mef'ûlü, hâli ve bunun gibi öğeleri duymuş oldukları Arap dili kullanımına uygun bir şekilde kıyas ederler.

Arap diline yönelik olan bu kıyas çeşidi Arapçanın gelişiminde büyük bir rol oynamaktadır. Çünkü yeni kelimelerin elde edilmesi ve bu sayede dilin gelişip genişlemesi bu kıyas çeşidiyle devam etmektedir. Diğer taraftan bu kıyas çeşidi tatbîkî kıyas olarak gerek Arapların dil öğretiminde gerekse yabancıların Arapça öğreniminde karşımıza çıkmaktadır. Öğrenilen bir bilginin kıyas yoluyla diğer kalıplara taşınması hep bu kıyasın işleviyle alâkalıdır. Aynı zamanda günümüz dil çalışmalarında (mecme'u'l-luğa örneğinde olduğu gibi), terimlerin ve modern kullanımların şekillenmesinde isti'mâlî kıyas kullanılır.⁴¹²

İsti'mâlî kıyas çocukluk çağındaki bireyin taklit ederek yaşadığı toplumun diline vakıf olmada yardımcı olur. Birey, duyduğu lâfızları taklit ederek farklı kullanımlara ulaşır. Bazen dilin genel kuralları dışında istisnâi durumlarda yanlış düşse bile bunları zamanla düzelterek seviye ulaşır. Birey, bu kıyas çeşidiyle sadece konuşma değil, yazma melekeseine de sahip olur.⁴¹³

İsti'mâlî kıyas kişiye dile ait genel kurallar oluşturma melekesi sağlar. Kişinin zihninde meleke haline gelen bu kurallar bütünü, bireye hiç düşünmeden rahatlıkla dili kullanma yeteneği sunar.

B. Nahvî Kıyas (القياس النحوي)

“Aralarındaki illet birliğinden dolayı aşlın hükmünü fer'e aktarmak”⁴¹⁴ şeklinde tarif edilen bu kıyas türü, nahve yönelik kıyas olarak değerlendirilmiştir.⁴¹⁵ Muzâri fiilin isme benzerliğinden ötürü mu'reb kılındığı, te'kîd ifade ettiğinden dolayı umumî olumsuzluk bildiren ل'nın ئ'ye kıyası ve onun gibi ismini nasb haberini ref' etmesi, nahiv kıyasının örneklerindedir. Nahvî kıyas Araplardan

⁴¹¹ 'Abdul'azîz, *el-Kıyâs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 20.

⁴¹² Daha geniş bir bilgi için bk. Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 152-153.

⁴¹³ İsti'mâlî kıyasın çocukluk dönemiyle başlayıp dili öğreninceye kadar geçen sürede kişiye kazandırdıkları dilsel beceri için bk. Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 151 vd.

⁴¹⁴ el-Enbârî, *Lume'u'l-edille*, 93.

⁴¹⁵ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 153.

gelen sahih rivâyetlerin, kullanımların, gramer hükümlerinin illetlerini ortaya koymak ve benzerlerine uygulamak için yapılmıştır.⁴¹⁶ el-Enbârî'nin “*Nahivde kıyas inkâr edilemez, çünkü nahiv bütünüyle kıyastır.*”⁴¹⁷ ifadesi bu kıyası en güzel şekilde ortaya koymaktadır.⁴¹⁸ Bunun yanında daha önce isti'mâlî kıyas için verdiğimiz “*Aralarında ortak bir illet sebebiyle iki dilsel kullanımdan menkûl olmayanı, menkûl olana hamletmek*” tanımı bu çeşit kıyas için de yapılmıştır.⁴¹⁹

Nahvî kıyasın bir diğer ismi de “*haml kıyası*”dır.⁴²⁰ Nahivci bu kıyas ile, asli kâidelere uygunluk arzetmesi için bir hükmü, kurala uygun bir kullanıma hamleder.⁴²¹ Hükümlerde kendini gösteren bu çeşit kıyas aynı zamanda “*yapay kıyas*” olarak da isimlendirilmiştir.⁴²²

Nahivciler her iki kıyas türünü açıklarken hemen hemen aynı tanımları kullanmışlardır. Ancak tanıma ait örnekler verilirken aralarında farklar olduğu ortaya çıkmaktadır. Zaten nahvî kıyas, “*hükümler kıyası*”, isti'mâlî kıyâs ise “*şekiller, formlar/kalıplar kıyası*” olarak açıklanmıştır.⁴²³ İsti'mâlî kıyasta ya dile yeni kelimeler kazandırma ya da öğrenilen dili taklit etme çabası güdüldükçe; nahvî kıyas kullanımlar arasında hükümler oluşturma gayesini gütmektedir.

Başta İbn Madâ' olmak üzere Arap dilinde nahvî kıyasın varlığına itiraz edenler vardır. İbn Madâ', her ne kadar açıkça belirtmese de kıyasın bu çeşidine itirazda bulunmuştur. Çünkü kendisinin itiraz etmiş olduğu noktalara bakıldığında bunların -örneğin *حَلِّ*'nin fiile benzetilmesinden dolayı amel etmesi gibi- nahvî kıyas için verilen örnekler olduğu görülmektedir.⁴²⁴

⁴¹⁶ 'Abdul'azîz, *el-Kıyâs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 20.

⁴¹⁷ el-Enbârî, *Lume'u'l-edille*, 95.

⁴¹⁸ Hassâneyn, *Fî edilleti'n-nahv*, 146 vd.

⁴¹⁹ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 267; es-Suyûtî'nin de zikrettiği el-Enbârî'ye ait bu kıyas tanımı hem isti'mâlî hem de nahvî kıyas için kullanılmaktadır. Haml, nahivciler tarafından farklı şekillerde izah edilmiştir. Geniş bilgi için bk. el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi'l-haml*, 170 vd.

⁴²⁰ el-Becce, *Zâhiretu kıyâsi'l-haml*, 167 vd.

⁴²¹ Muhammed Semîr Necîb el-Lebedî, *Mu'cemu'l-muştalahâti'n-nahviyye ve's-şarfiyye* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 67.

⁴²² İbrâhîm Enîs, *Min esrâri'l-luğa*, 14.

⁴²³ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 154.

⁴²⁴ İbn Madâ'nın kıyası reddi için bk. Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Abdirrahmân b. Muhammed b. Madâ' el-Lahmî el-Kurtubî (öl. 596/1196), *er-Redd 'ale'n-nuhât*, nşr. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ (el-Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, 1399/1979), 131; Kıyasa yönelik eleştiriler için bk. Yonis İnanç, “Nahiv İlminde Kıyasa Yöneltilen Bazı İtirazlar”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/34 (2016): 81 vd.

Nahvî kıyasın eleştirisi aldığı temel nokta kanaatimizce benzer kullanımlar arasında ortak nokta kabul edilen illetlerdir. Zira illetler kimilerince yapay olarak değerlendirilmiştir. Dilin bunlar üzere vaz' edildiği, farklı bir ifadeyle bu dili ilk kullananların bu illetler üzere dili inşa ettiklerine dair söylemler, eleştiride bulunanlar tarafından gerçekçi kabul edilmemiş, bunların uydurma sebepler oldukları söylenmiştir.⁴²⁵

Bu kıyas çeşidi “*illet, şebeh ve tard*” kıyası adı altında ele alınmıştır.⁴²⁶ Ayrıca bu üç çeşit kıyas, içerisinde illeti barındırması yönüyle iki başlık altında da incelenmiştir. Buna göre kıyas muteber illete sahip olan ve olmayan şeklinde ikiye ayrılmıştır. Şebeh kıyas muteber bir illete sahip olmayan kısımda incelenirken, illet ve tard kıyası muteber illete sahip kısımda ele alınmıştır. Bunun yanında muteber bir illete sahip olan (illet ve tard kıyası) ise münasip ve münasip olmayan illet şeklinde ikiye ircâ edilmiş, tard kıyasında münasip olmayan illet bulunduğu zikredilmiştir.⁴²⁷

Nahvî kıyas yukarıda da ifade edildiği gibi üç kısımda incelenmiştir:

1. İlet Kıyası (قياس العلة)

İlet kıyası, “*Asılda bulunan bir illetin fer 'de de bulunması sebebiyle aslın hükmünü fer 'e taşımaktır.*”⁴²⁸ Buna, “*münâsebet kıyası*” veya “*zan ve ihâle kıyası*” da denilmektedir.⁴²⁹ Meselâ, fâilin merfû' oluşu fiile olan isnâdından dolayıdır. Aynı durum nâib-i fâilde de vardır. Aralarında illet olan “*isnâd*” sebebiyle fâildeki merfû'luk hükmü nâib-i fâile de verilmiştir.⁴³⁰ Ayrıca bu konuda عَسَى'nın haberinin kendisine takdîm edilmemesi örnek verilmiştir. Bu hükmün illeti ise fiilin gayr-i mutasarrif olmasıdır. Aynı hüküm illet birliğinden dolayı لَيْسَ için de verilmiştir.⁴³¹

İlet kıyasını diğerlerinden ayıran en önemli husus, asıl için verilen hükmün gerçek sebebinin bu illetin oluşturmasıdır.⁴³² Zira hükmün varlığı ve yokluğu bu

⁴²⁵ İbrâhîm Enîs, *Min esrâri'l-luğa*, 14-15.

⁴²⁶ el-Enbârî, *Lume 'u'l-edille*, 105; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 376 vd.

⁴²⁷ Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 155.

⁴²⁸ el-Enbârî, *Lume 'u'l-edille*, 105.

⁴²⁹ Şemsuddîn, *et-Ta'lîlu'l-luğavî 'inde'l-Kûfiyyîn*, 175.

⁴³⁰ el-Enbârî, *Lume 'u'l-edille*, 105.

⁴³¹ 'Abdul'azîz, *el-Kıyâs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 21.

⁴³² Çıkar, *Kıyas*, 148.

illete bağıdır. İllet varsa hüküm var, illet yoksa hüküm de yoktur.⁴³³ Zikredilen kurala aykırılık teşkil eden şâz durumlar hükmün varlığına zarar vermez. Örneğin kendisi harekeli ve önceki harf fethalı durumlarda و (vâv), ا (elif)'e kalb olunur. Bu kurala uymayan القود gibi kelimeler verilen hükmün dışındadır.⁴³⁴

Nahivciler, bu başlık altında illetin doğruluğunu tespit etmek için iki yöntem kullanmışlardır:

Te'sîr Delili Yöntemi: “*Hükmün varlığı illetin varlığına, yokluğu da illetin yokluğuna bağıdır*” prensibini ifade eder.⁴³⁵ Burada te'sîr ile illetin hüküm üzerindeki etkisi kastedilir.⁴³⁶ Örneğin قُبُل ve بَعْدُ kelimeleri izâfetten kesildiklerinde damme üzere mebnî olurlar. İzâfet halinde mu‘reb olan bu kelimeler tekrar izâfetten kesildiklerinde aynı hükmü alırlar. Bu durum illetin hükmün varlığı üzerindeki etkisini göstermektedir.⁴³⁷

Usûlün Şehâdeti Yöntemi: İletinin doğruluğunu tespitinde bir diğer delildir. el-Enbârî bu delilin izahında mana yönünden harfe benzeyen isimlerin mebnî oluşunu örnek göstermiştir. Zira, كَيْفَ, أَيْنَ, مَتَى ve أَيَّانَ gibi kelimeler isim olmalarına rağmen harf manası içerdiklerinden dolayı mebnî olmuşlardır. Bu kelimelerdeki illetin doğruluğunun tespitinde usûl, delil olmaktadır. Çünkü harfe benzeyen kelimelerin mebnî olmaları bu kuralın bir gereğidir. Bu kurala rağmen mebnî olmayan kelimeler ise el-Enbârî tarafından daha önceki asıllarına işaret olarak değerlendirilmiştir. Örneğin o, mana bakımından harfe benzemesine rağmen أَيَّ kelimesinin mu‘reb oluşunu isimlerdeki asıl oluşa bir işaret olarak gösterir. Zira isimlerde asıl olan mu‘reb olmaktır.⁴³⁸ Aynı durum mana bakımından benzerliği sebebiyle muzâri fiilin cemi müennes sigalarının mebnî oluşu için de söylenmiştir.⁴³⁹

⁴³³ ‘Abdul‘azîz, *el-Kıyâs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 21.

⁴³⁴ el-Enbârî, *Lume‘u'l-edille*, 107.

⁴³⁵ el-Enbârî, *Lume‘u'l-edille*, 106.

⁴³⁶ Çıkar, *Kıyas*, 148.

⁴³⁷ el-Enbârî, *Lume‘u'l-edille*, 106; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 411.

⁴³⁸ el-Enbârî, *Lume‘u'l-edille*, 106-107.

⁴³⁹ el-Enbârî, *Lume‘u'l-edille*, 107.

2. Şebeh Kıyası (قياس الشبه)

Şebeh kıyası, “Asıldaki hükmü fer ‘e taşıyacak herhangi bir illet olmaksızın, makîs ile makîsun aleyh arasında bir benzerlikten dolayı fer ‘i asla hamletmek” şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁴⁰ Bu, nahivde en fazla kullanılan kıyas türüdür.⁴⁴¹ Özellikle müteahhir nahivciler tarafından “mutlak benzerlik” olarak ele alınmış ve nahvî hükümlerin ta‘lilinde bu kıyas çeşidi çokça kullanılmıştır.⁴⁴²

Nahiv kitaplarında şebeh kıyasın pekçok örneği vardır. Örneğin muzâri fiilin illet olarak kabul edilen durumun dışında lâfzen ma‘nen ve isti‘mâlen ism-i fâile benzetilmesi ve neticede onun hükmünü (mu‘reb) alması Basralı nahivciler tarafından şebeh kıyası içerisinde değerlendirilmiştir.⁴⁴³

Yukarıda zikrettiğimiz muzâri fiilin mu‘reb oluşunu gerektiren illetler/benzerlikler ismin mu‘reb oluşunu gerektirmez. Çünkü isimlerin mu‘reb oluşunun sebebi iltibâsın ortadan kalkmasıdır.⁴⁴⁴ el-Enbârî, bu durumu şu örneklerle açıklamıştır. Ona göre, “Zeyd ne kadar da güzel!”, مَا أَحْسَنُ زَيْدًا! “Zeyd ne kadar da güzel?”; مَا أَحْسَنُ زَيْدٍ؟ “Zeyd’in nesi güzel?”; مَا أَحْسَنُ زَيْدٌ، “Zeyd ihsanda bulunmadı.” cümlelerinde ismin i‘rablı okunmaması durumunda ta‘accub, istifhâm ve nefy harfleri birbirine karışacak ve anlam karmaşası ortaya çıkmış olacaktır. O, isimlerde fâiliyyet, mef‘ûliyyet ve muzâf olma gibi anlamlar mevcut olduğundan iltibâsa yol açmaması için ismin mu‘reb olduğu söylemiştir. Ona göre isimlerdeki bu durum fiil-i muzâride yoktur. Dolayısıyla muzâri fiilin verilen mu‘reblük hükmü asıl illete göre verilmemiş, isme benzerlik yönü dikkate alınarak açıklanmıştır. Zaten illet kıyası ile kendisinde muteber bir illet bulunmayan şebeh kıyası bu noktada birbirinden ayrılmaktadır.⁴⁴⁵ Buna rağmen bazı âlimler şebehi yani makîsun aleyh ile makîs arasındaki benzerliği illet kabul etmişlerdir. Fakat buna itiraz edilmiş, illette birtakım şartların olduğu, bunların şebehte bulunmadığı söylenmiştir.⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ el-Enbârî, *Lume ‘u ‘l-edille*, 107; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 378.

⁴⁴¹ Şemsuddîn, *et-Ta‘lîlu ‘l-luğavî ‘inde ‘l-Kûfiyyîn*, 176.

⁴⁴² İbrâhîm Enîs, *Min esrâri ‘l-luğa*, 19-20.

⁴⁴³ ez-Zeccâcî, *el-İzâh fî ‘ileli ‘n-nahv*, 87; el-Enbârî, *Lume ‘u ‘l-edille*, 107-108; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 378; Şemsuddîn, *et-Ta‘lîlu ‘l-luğavî ‘inde ‘l-Kûfiyyîn*, 176; Ebu‘l-Mekârim, *Uşûlu ‘t-tefkîri ‘n-nahvî*, 110.

⁴⁴⁴ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 378.

⁴⁴⁵ el-Enbârî, *Lume ‘u ‘l-edille*, 109.

⁴⁴⁶ Ebu‘l-Mekârim, *Uşûlu ‘t-tefkîri ‘n-nahvî*, 110.

Bazı nahivciler, şebelin kıyas için geçerli bir illet/sebebe olduğunu kabul etmişlerdir. Çünkü onlara göre şebek kıyası, tıpkı illet kıyasında olduğu gibi gâlip zan ifade eder.⁴⁴⁷ Bununla birlikte daha önce ifade ettiğimiz gibi onlar, hüküm ortaya koymada illet kıyasının şebek kıyasına göre daha kuvvetli olduğunu söylemişlerdir. Örneğin nâib-i fâil, fâile kıyas edilmiş ve onun bütün hükümlerini almıştır. Çünkü yapılan bu kıyasta asıldaki hükmün verilmesine sebep olan illet (isnâd) fer‘de de bulunmaktadır. Bundan dolayı illet kıyası nahivciler tarafından şebek kıyasından daha kuvvetli sayılmıştır.⁴⁴⁸

Şebek kıyasında asıl ile fer‘ arasındaki benzerliğin kaybolması durumunda kıyas da ortadan kalkacaktır.⁴⁴⁹ Örneğin ما'nın mana bakımından لَيْسَ'ye benzerliği sebebiyle onun gibi ismini ref‘, haberini nasb ettiği söylenmiştir. Ancak aralarında kıyasa sebep nefy-i hâl benzerliği لَيْسَ ile ortadan kalkmaktadır. Çünkü bu kelime, ما'nın ismiyle haberi arasına girer ve onun olumsuzluğunu yok eder. Bu durumda لَيْسَ ile aralarındaki benzerlik de ortadan kalkar. Benzerliğin bulunmaması kıyasın gerçekleşmesini engellediğinden ما amel edemez.⁴⁵⁰

Şebek kıyası nahiv kitaplarında benzerlik yönüne bağılı olarak farklı kısımlar altında açıklanmıştır. Bunlar maddeler halinde şu şekildedir:⁴⁵¹

a. Vaz‘î Şebek (الشبه الوضعي)

Vaz‘î şebek, “Bir ismin harf suretinde vaz‘ edilmesidir.”⁴⁵² Bir veya iki harf üzerine vaz‘ edilen bazı kelimeler, vaz‘ yönünden harfe benzerler.⁴⁵³ Aslında isim ve fiiller en az üç harf olarak vaz‘ edilmişlerdir. Ancak bu genel kurala aykırı

⁴⁴⁷ el-Enbârî, *Lume‘u‘l-edille*, 109; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 378; ‘Abdul‘azîz, *el-Kıyâs fi‘l-luğati‘l-‘Arabiyye*, 22.

⁴⁴⁸ Sâlih, *Uşûlu‘n-naħv*, 383-384.

⁴⁴⁹ Sâlih, *Uşûlu‘n-naħv*, 384.

⁴⁵⁰ el-Enbârî, *Esrâru‘l-‘Arabiyye*, 108.

⁴⁵¹ Nahiv kitaplarında şebek kıyasın kısımları daha çok mebnî kelimeler izah edilirken incelenmiştir. İsimlerin harflere benzerliği sebebiyle mebnî olduğu kabul edildiğinden, tanımlar da ismin harfe benzerliği üzerinden yapılmıştır. Ancak farklı kelimeler arasında da şebek kıyas uygulanmıştır.

⁴⁵² Ebu‘l-Hasen Nûruddîn ‘Alî b. Muhammed b. ‘İsâ b. Yûsuf el-Eşmûnî (öl. 918/1513), *Şerhu‘l-Eşmûnî ‘alâ Elfiyeti‘bn Mâlik*, nşr. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd (Mısır: Matba‘atu Mustafâ, 1358/1939), 1: 29; Vaz‘, “Bir şeyin diğere bir şeye tahsîs edilmesidir.” Örneğin bir varlığa delâlet etmesi için ona herhangi bir ismin verilmesine vaz‘ denir. bk. el-Cürçânî, *et-Ta‘rifât*, 248.

⁴⁵³ el-Ezherî, *Şerhu‘t-Taşrih*, 1: 42.

kullanılan ت gibi tek, نا gibi iki harften oluşan zamirler harflere benzediklerinden dolayı mebnî sayılmışlardır. ت gibi tek harften oluşan zamirler نا, ب gibi iki harfli zamirler ise قَدْ ve بَلْ gibi harflerle benzerlik gösterirler. Aralarındaki vaz'î benzerlik kıyasa konu olmuş ve harflerdeki mebnîlik hükmü bu işlem neticesinde zamirlere uygulanmıştır.⁴⁵⁴

b. Ma'nevî Şebeh (الشبه المعنوي)

Ma'nevî Şebeh, “Bir ismin harf manası içermesidir.”⁴⁵⁵ Örneğin zaman zarfı olarak kullanılan أَمْسِ kelimesi ma'nevî şebeh sonucu mebnî sayılmıştır. Bu kelime ile “dün” kastedilirse ma'rife olur. Bu sebeple nahiv âlimleri أَمْسِ kelimesinin الأَمْسِ gibi harf manası taşıdığı için mebnî olduğunu söylemişlerdir.⁴⁵⁶ Ayrıca bazı zarfların فِي manası taşıdığından dolayı mebnî olduğu da zikredilmiştir.⁴⁵⁷

Nahivcilere göre şart isimlerinin mebnî kabul edilmeleri harflerle aralarındaki benzerlikten dolayıdır. Örneğin مَتَى kelimesi istifhâm manası veya şart manası taşıyabilmektedir. Bu yönüyle aynı manayı taşıyan harflere benzemektedir.⁴⁵⁸ Örneğin مَتَى تَقُومُ أَقْمُ “Ne zaman kalkarsan kalkarım.” cümlesinde مَتَى kelimesi şart, مَتَى الْمُبَارَيَاتُ؟ “Maçlar ne zaman?” cümlesinde ise istifhâm manası taşımaktadır. Birinci cümlede bu kelime anlam bakımından مَتَى تَقُومُ أَقْمُ “Eğer kalkarsan kalkarım.” gibi şart harfine, ikinci cümlede ise soru harflerine benzemektedir. Bu benzerlikleri sebebiyle bunların mebnî oldukları söylenmiştir.⁴⁵⁹

İsm-i mevsûl olan مَا'nın anlam bakımından şart bildiren مَا'ya benzerliği, aralarında kıyasa gidilmesine yol açmıştır. Çünkü onun anlam bakımından kapalılık

⁴⁵⁴ 'Abdullâh b. Ahmed el-Fâkihî en-Nahvî el-Mekkî (öl. 972/1565), *Şerhu Kitâbi'l-ĥudûd fi'n-naĥv*, nşr. Ramazân Ahmed ed-Demîrî (el-Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1408/1988), 165; İlk bakışta vaz' yönünden harflere benzer gibi görünen مَتَى, مَتَى, مَتَى gibi isimler aslında üç harfli vaz' edildiklerinden dolayı mu'rebtirler. bk. el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 1: 42; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 30.

⁴⁵⁵ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 30; el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-ĥudûd fi'n-naĥv*, 166.

⁴⁵⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Musâ eş-Şâtübî (öl. 790/1388), *el-Mekâşidu's-şâfiye fi şerhi'l-Ĥulâseti'l-Kâfiye*, nşr. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymin, Muhammed İbrâhîm el-Bennâ, Süleymân b. İbrâhîm el-Âyid (Mekke: Ma'hedu'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 1428/2007), 1: 127.

⁴⁵⁷ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 30.

⁴⁵⁸ eş-Şâtübî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 1: 126.

⁴⁵⁹ el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-ĥudûd fi'n-naĥv*, 166.

ifade etmesi şart edatına benzetilmiştir. Aralarındaki bu benzerlik, şart edatı ما'nın hükmünün ism-i mevsûl olan ما'ya verilmesini gerektirmiştir. Cevap cümlesinin başına gelen ف harfinin bu kıyas neticesinde ism-i mevsûlün haberinin başına gelmesi, bu kıyas işleminin hükmü olarak tespit edilmiştir.⁴⁶⁰

Ma'nevî şebeh nahivciler tarafından sadece ismin harf manasını taşıması olarak değerlendirilmemiş, alanı geniş tutulmuş ve diğer kelime türleri arasındaki ma'nevî benzerlik de şebeh kıyasın uygulama alanı içerisinde değerlendirilmiştir. Örneğin لَنْ, إِذَنْ ve كَيْ gibi nasb edatları, أَنْ nasb edatına kıyas edilmiştir. Aralarındaki ortak benzerlik ise başına geldikleri fiilin gelecek zamana tahsis edilmesidir. أَنْ'nin önüne geldiği fiili gelecek zamana ait kılması durumu diğer edatlarda da mevcuttur. Aralarındaki anlam benzerliği أَنْ harfi ile diğer harfler arasında kıyas yapılmasını sağlamıştır. Dolayısıyla أَنْ harfinin muzâri fiili nasb etmesi hüküm olarak kabul edilmiş, diğer edatların da bu harfe benzerlikleri sebebiyle amel ettikleri zikredilmiştir.⁴⁶¹

c. İsti'mâlî Şebeh (الشبه الاستعمالي)

İsti'mâlî şebeh, "İsimlerin harfler gibi kullanılmasıdır."⁴⁶² Örneğin bu kıyas çeşidinde isim, fiil yerine geçip, onun gibi amel etmekte fakat herhangi bir âmilden etkilenmemektedir. Bu durumda isim, harf gibi mebnî kabul edilmiştir. İsim fiiller bu duruma örnek verilebilir.⁴⁶³ Zira onlar fiile benzeyip amel eden ama âmilden etkilenmeyen harflere benzemektedir.⁴⁶⁴ Örneğin لَيْتَ, لَعَلَّ ve benzerleri âmîl olmakla beraber herhangi bir âmilden etkilenmezler. Dolayısıyla isim fiiller ile bu harfler arasında isti'mâlî şebeh bulunmaktadır.⁴⁶⁵ Bu konuda nahivciler ittifak etmişlerdir.⁴⁶⁶ Diğer taraftan mastar ve şibh-i fiiller kıyasen harfler gibi amel etmiş olsa da kendileri bir âmilden etkilendikleri için bu benzerlik sebebiyle mebnî

⁴⁶⁰ el-Enbârî, *el-Beyân*, 1: 261; Kur'ân-ı Kerîm'de şu âyet bu duruma örnek verilmiştir: مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ "Sana gelen iyilik Allah'tandır." (Nisâ 4/79)

⁴⁶¹ el-Enbârî, *Esrâru'l- Arabiyye*, 227.

⁴⁶² el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 1: 44.

⁴⁶³ el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-hudûd fi'n-nahv*, 167-168.

⁴⁶⁴ el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 1: 45.

⁴⁶⁵ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 30.

⁴⁶⁶ el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 1: 45.

sayılmamışlardır. Yani harfe benzerlikleri kuvvetli kabul edilmemiştir.⁴⁶⁷ Ancak fiile benzerlikleri sebebiyle onun gibi amel etmişlerdir.⁴⁶⁸

Nahivciler isti‘ mâlî şebehi sadece isimlere özel kılmamışlar, kelime türleri arasında bu yönden bir benzerliği de kıyas sebebi saymışlardır. Örneğin sadece fiillerin başına gelen اُنْ isimlere özel olan اُنْ‘ye benzetilmiştir. İsimleri nasb eden bu kelime, kıyas yoluyla اُنْ‘e hamledilmiş ve onun muzâri fiili nasb ettiği zikredilmiştir.⁴⁶⁹

d. İftikârî Şebeh (الشبهه الافتقاري)

İftikârî şebeh, “İsm-in cümlede manaya etki edebilmesi için bir başka cümleye ihtiyaç duymasıdır.”⁴⁷⁰ Bu duruma ism-i mevsûller ve bir cümleye muzâf olması gereken zarflar örnek verilmiştir. Zikredilen kelimeler bu yönüyle harflere benzerler, çünkü harfler de bir mananın ortaya çıkması için başka kelimelere ihtiyaç duyarlar. Bundan dolayı ism-i mevsûller ve اِنْذُ gibi zarflar harfe benzerlikleri sebebiyle kıyasen mebnî kabul edilmişlerdir.⁴⁷¹ Bir ismin bir cümleye ihtiyaç duyması harf gibi bir cümleye veya bir kelimeye zorunlu olarak ihtiyaç hissetmesi anlamındadır. Aksi takdirde her iftikâr kıyasa illet sayılmamıştır. Örneğin يَوْمُ kelimesinin bir cümleye muzâf olması onu harfe yaklaştırmaz. Nahivciler bu durumu gayr-i lâzım iftikâr olarak değerlendirmişlerdir.⁴⁷²

f. İhmâlî Şebeh (الشبهه الإهمالي)

İhmâlî şebeh, “Bir ismin بَلْ ve لَوْ gibi âmil olmayan bir harfe benzemesidir.” Meselâ, Sûre başlarında bulunan harfler ve اُ، بَا، تَا، ثَا gibi hece isimleri ihmâlî şebeh sebebiyle mebnî kabul edilmiştir.⁴⁷³ Bazı nahivciler bu gibi kelimeleri mu‘reb veya

⁴⁶⁷ el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-ĥudûd fi'n-naĥv*, 167-168.

⁴⁶⁸ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naĥv*, 417; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 448.

⁴⁶⁹ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 227.

⁴⁷⁰ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 30-31.

⁴⁷¹ el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-ĥudûd fi'n-naĥv*, 168-169; Zamirlerin de iftikârî sebepten mebnî olduğu zikredilmiştir. bk. Şemsuddîn Muhamed b. 'Abdulmun'im el-Cevcerî (öl. 889/1484), *Şerhu Şuzûri'z-zehab*, nşr. Nevvâf b. Cezâ el-Hârisî (Medine: 'Îmâdetü'l-Bahsi'l-'İlmî, 1424/2004), 272.

⁴⁷² el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 31.

⁴⁷³ el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-ĥudûd fi'n-naĥv*, 170.

mebnî olarak isimlendirmekten kaçınarak, bunlar için mevkûf ifadesini kullanmıştır.⁴⁷⁴

g. Lafzî Şebeh (الشبه اللفظي)

Lafzî şebeh, “*Mu ‘reb bir ismin lâfız yönüyle harfe benzemesidir.*” Örneğin isim olarak kabul edilen حَاشَا’nın harf olan حَاشَا’ya benzetilerek mebnî kılınması bu başlık altında verilen örneklerden biridir.⁴⁷⁵

Nahivciler lâfzî benzerliği diğer kelime türleri arasında da kıyasa sebep göstermişlerdir. Örneğin اِنَّ ve benzerlerinin fiillere lâfız yönünden benzerlikleri kıyasen âmil olmalarının sebebi sayılmıştır.⁴⁷⁶

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi nahivciler, muzâri fiil ile isim arasında bu yönden bir benzerliğe de değinmişlerdir.

Nahivcilerin illet ve şebeh kıyası örnekleri bazen birbirine karışmıştır. Örneğin el-Enbârî şart isimlerinin mebnî oluşunu illet kıyası içinde değerlendirirken⁴⁷⁷ bazıları onları şebeh kıyasın bir çeşidi olarak ele almaktadırlar.⁴⁷⁸ Kanaatimizce bu farklılık, illet olarak kabul edilen ortak noktanın tespiti ve hükme etkisinin farklı değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Zira nahivciler, makîsun aleyhteki hükmün varlığını illetin varlığına bağlanmış ise buna illet kıyası demişlerdir. Fakat illet sadece makîs ile makîsun aleyh arasında bir benzerlik olarak düşünülmüş ise bu şebeh kıyası olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷⁹

3. Tard Kıyası (قياس الطرد)

Tard, “*Makîsun aleyh ile makîsin aynı hükmü ifade etmelerine rağmen aralarında herhangi bir münâsebetin bulunmamasıdır.*” Dolayısıyla bu konumda olan asıl ile fer‘ arasındaki kıyasa tard kıyası denilmektedir. Tanımda da görüldüğü gibi bu tür kıyasta iki şey arasında hüküm aynı olmasına rağmen illet noktasında

⁴⁷⁴ el-Eşmûnî, *Şerhu ‘l-Eşmûnî*, 1: 31.

⁴⁷⁵ el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi ‘l-ĥudûd fi ‘n-naĥv*, 171.

⁴⁷⁶ el-Enbârî, *Esrâru ‘l-‘Arabîyye*, 110-111.

⁴⁷⁷ el-Enbârî, *Lume ‘u ‘l-edille*, 106; el-Eşmûnî, *Şerhu ‘l-Eşmûnî*, 1: 30.

⁴⁷⁸ el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi ‘l-ĥudûd fi ‘n-naĥv*, 166.

⁴⁷⁹ el-Enbârî, *Lume ‘u ‘l-edille*, 109; Ebu‘l-Mekârim, *Uşûlu ‘t-tefkîri ‘n-naĥvî*, 110.

bir benzerlik veya münasebet bulunmamaktadır.⁴⁸⁰ Bunun yanında asıl ile fer' arasında var olan hüküm birliğinin muttarid/yaygın oluşu kıyasa sebep kılınmıştır.⁴⁸¹ Örneğin لَيْسَ'nin mebnîliğinin gayr-i mutasarrif/çekimsiz oluşuna bağlanması bu çeşit kıyasa bir örnektir. Zira çekimsiz fiillere bakıldığında bunların mebnî olduğu görülmektedir. Zikredilen fiil de çekimsizdir. Öyleyse kıyas neticesinde bu fiilin de mebnî olduğu söylenmiştir. Kıyasa konu olan fiillere bakıldığında aralarındaki ortak nokta çekimsiz oluşlarıdır. Nahivciler bu ortak noktadan hareketle aralarında kıyas işlemini uygulamışlar ve bu kıyasa tard kıyası ismini vermişlerdir.

Ancak yapılan bu kıyasın iki tarafını oluşturan asıl ile fer' arasında aslında bir benzerlik söz konusu değildir. Çünkü لَيْسَ, fiil olduğundan dolayı zaten mebnîdir. Onun mebnî oluşunu ortaya koymak için gayr-i mutasarrif fiillerdeki mebnîliği makîsun aleyh yapmaya ihtiyaç yoktur. Daha doğrusu aralarında kıyas yapılacak münasip bir illet bulunmamaktadır. Aynı duruma gayr-i munsarif bir ismin mu'reb oluşu da örnek verilmiştir. Dikkatlice bakıldığında bütün gayr-i munsarif kelimelerdeki ortak nokta mu'reb oluşlarıdır. Buradan hareketle herhangi bir gayr-i munsarif ismin mu'reb oluşuna kıyas yoluyla mu'reblik hükmünün verilmesi tard kıyası olarak adlandırılmaktadır. Aslında isimlerde asıl olan mu'reblik olduğundan, söz konusu gayr-i munsarif isim de mu'rebtir.⁴⁸² Görüldüğü üzere tard kıyasında asıl ve fer' arasında bir kıyas işlemi varmış gibi görülmektedir. Halbuki iki taraftan birini asıl olarak değerlendirecek bir durum söz konusu değildir. Zira genel kural, mâzi fiillerin mebnî, isimlerin ise mu'reb olmasıdır. Dolayısıyla aralarında kıyasa yol açacak bir illetin bulunmayışı tard kıyası olarak değerlendirilmiştir.

Tard kıyasının geçerli oluşu hususunda nahivciler iki farklı görüş beyan etmişlerdir.⁴⁸³ Bu kıyası kabul edenler, iki taraf arasında ortak illet olarak kabul edilen durumların yaygınlığını/ittiradını delil kabul etmişlerdir. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere çekimsiz fiillerde mebnîliğin, gayr-i munsarif isimlerde

⁴⁸⁰ el-Enbârî, *Lume 'u'l-edille*, 110; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 379; el-Hatîb, *Đavâbihu 'l-fikri 'n-naħvî*, 2: 271; Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu 't-tefkîri 'n-naħvî*, 111.

⁴⁸¹ Ebu'l-Mekârim, *Uşûlu 't-tefkîri 'n-naħvî*, 111.

⁴⁸² el-Enbârî, *Lume 'u'l-edille*, 110; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 379.

⁴⁸³ el-Enbârî, *Lume 'u'l-edille*, 110.

mu‘rebliğin yaygınlığı birer illet kabul edilmiştir. Ayrıca bunlara göre her ne kadar asıl ile fer‘ arasında ittirad dışında bir münasebet bulunmasa da bu bir kıyas çeşididir. Zira hükmün bulunduğu her yerde ittiradın bulunuşu onun aynı zamanda bir illet olduğunu göstermektedir.⁴⁸⁴

Nahivcilerin çoğu ise bu kıyas çeşidinin delil olamayacağını iddia etmişlerdir.⁴⁸⁵ Çünkü onlara göre sadece ittirad gâlip zan ifade etmeyecek, ayrıca bu çeşit kıyasın kabul edilmesi beraberinde kısır döngüyü meydana getirecektir.⁴⁸⁶

Tard kıyasını hüccet olarak kabul edenlerin, fıkıh usûlcülerinin etkisinde kalmış oldukları görülmektedir. Çünkü onların bir kısmı ittiradı hükme götüren uygun bir vasıf olarak kabul etmektedirler. Bu durum yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bazı nahivciler tarafından da illet yani uygun bir vasıf olarak kabul edilmektedir.⁴⁸⁷

Tard kıyasını hüccet kabul etmeyen el-Enbârî, bu görüşünü asıl ile fer‘ arasında bir münasebetin veya benzerliğin olmamasına bağlamıştır. Ancak onun bu görüşünün kendisiyle çeliştiği söylenmiştir. Zira o, asıl ile fer‘ arasında bir benzerlik veya münasebetin olmadığı konularda tard kıyası yapmakla eleştirilmiştir.⁴⁸⁸ Zira kendisi أَفِيمُ fiilinin aslının أَفِيمُ olduğunu zikrettikten sonra iki hemzenin bir arada olması sebebiyle ikincisinin hazfedildiğini söylemiştir. Ancak buradaki durumu makîsun aleyh olarak ele alan el-Enbârî نَقِيمُ, نَقِيمُ, نَقِيمُ fiillerinde de hemzenin hazfedildiğini ifade etmiştir. أَفِيمُ kelimesinde iki hemzenin olması sebebi sayılırken diğer örneklerde böyle bir durumun olmadığı görülmektedir.⁴⁸⁹ İşte el-Enbârî bu iki fiil arasında kıyasa gitmiş ve zikredilen muzâri fiillerin أَفِيمُ kelimesine kıyas edildiğini bildirmiştir. Yapmış olduğu kıyas el-Enbârî’nin tard kıyasını kullandığı şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁹⁰ Kanaatimizce el-Enbârî bu durumu anlamış olmalıdır ki böyle bir kıyasa başvurusunun sebebini de açıklamıştır. Muzâri fiilin çekiminde bir ilkenin olması, çekim esnasında aynı fiil içerisinde

⁴⁸⁴ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 381-382.

⁴⁸⁵ Ebu’l-Mekârim, *Uşûlu’t-tefkîri’n-naḥvî*, 112.

⁴⁸⁶ el-Enbârî, *Lume’u’l-edille*, 110 vd.; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 380.

⁴⁸⁷ Fıkıh usûlünde tard kıyasının tanımı ve tartışmaları için bk. Seyyid Mustafâ Cemâluddîn, *el-Kıyâs ḥakîkatuhu ve ḥucciyyetuhu* (Beyrut: Dâru’l-Hâdî, 1425/2004), 269 vd.; Buseyne el-Celâsî, *el-Kıyâs aşlen min uşûl’l-fikh* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1432/2011), 261 vd.

⁴⁸⁸ Muhammed Sâlim Sâlih, *Uşûlu’n-naḥv* (el-Kahire: Dâru’s-Selâm, 1430/2009), 389 vd.

⁴⁸⁹ el-Enbârî, *el-Beyân*, 1: 47-48.

⁴⁹⁰ Sâlih, *Uşûlu’n-naḥv*, 389-390.

farklılık olmaması el-Enbârî tarafından kıyasa gidilme sebebi olarak düşünölmüştür.⁴⁹¹

Nahivcilerin tard kıyası dedikleri, kanaatimizce bir mantık kıyasıdır. “Çekimsiz fiiller mebnîdir. كَيْسٌ de bir çekimsiz fiildir. Öyleyse o da mebnî bir fiildir.” örneği var olan bir hükmün fertlerin hepsini kapsadığını göstermektedir. Bu ise mantık kıyasıyla örtüşmektedir.

⁴⁹¹ el-Enbârî, *el-Beyân*, 1: 49.

İKİNCİ BÖLÜM

BASRA VE KÛFE DİL EKOLLERİNDE KIYASIN GRAMERE YANSIMASI

Kıyas, nahiv usûlü kaynakları arasında semâ‘dan sonra ele alınmasına rağmen hem Basra hem de Kûfe ekollerinde semâ‘a tercih edilen bir yöntemdir.⁴⁹² Bu durum kıyasın nahiv kuralları ve hükümleri oluşturmada nahivcilerin başvurduğu vazgeçilmez bir kaynak olduğu görüşünü güçlendirmektedir. Fakat kıyasın aklî bir kaynak olması, çoğu kez nahivciler arasında herhangi bir konuda ittifakın oluşmasını engellemektedir. Bu ise onun aynı meselede farklı görüşlerin ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu bölümde özellikle *Basra ve Kûfe dil ekollerinde kıyasın nahivdeki rolü nedir?* sorusuna cevap aranacak ve bu konu belirlenen ana başlıklar altında farklı meselelerin seçilmesi suretiyle izah edilmeye çalışılacaktır.

I. ÂMİLİ BELİRLEMEDE KIYASIN ROLÜ

Nahivcilerin büyük bir çoğunluğuna göre, cümledeki kelimelerin sonlarındaki değişiklikler “âmil” denilen bir etkileyici tarafından meydana gelmektedir. Bu yüzden gerek klasik gerekse modern dönemde yazılan nahiv kitapları âmil nazariyesi çerçevesinde kaleme alınmıştır.⁴⁹³

Nahivciler bazen cümledeki bir kelimenin âmilini tespitinde farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Onların görüşleri incelendiğinde ihtilâfin çoğu kez kıyas kaynaklı olduğu müşâhede edilecektir. Âmilin belirlenmesinde kıyasın rolü başlıklar halinde şöyledir:

⁴⁹² Nûrî Hasen Hâmid el-Misellâtî, *Esbâbu ihtilâfi'n-nuhât min hilâli kitâb 'il-İnşâf li'bni 'l-Enbârî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1431/2010), 203.

⁴⁹³ Sîbeveyh'in eserini bu nazariye üzere kurduğu iddia edilmiştir. bk. Ğâde Ğâzî 'Abdulmecîd ve Nevfel İsmâ'îl Sâlih, “Menhecu Sîbeveyh fi tertîbi'l-ebvâbi'n-nahviyye fi'l-Kitâb”, *Mecelletu Diyâli* 68 (2015): 385; Arapçada âmil nazariyesi ile alakalı bk. Mustafâ b. Hamza, *Naẓariyyetu'l-âmil fi'n-nahvi'l-'Arabî* (by., 1425/2004); Ebû 'Abdillâh, *el-Ma'nâ ve'l-i'râb 'inde'n-nahviyyîn ve naẓariyyetu'l-âmil* (Trablus: Menşûrâtu'l-Kitâb ve't-Tevzî', 1402/1982).

A. Mübtedâ ve Haberin Âmili

İsim cümlesinin iki ana ögesi olan mübtedâ ve haberi merfû' kılan âmilin belirlenmesi hususunda Basralı ve Kûfeli nahivciler arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

Kûfeli dilcilere göre mübtedâyı ref' eden haber, haberi ref' eden ise mübtedâdır. Bu durumda her iki öge birbirlerinin âmili olmaktadır.⁴⁹⁴

Basralı dilcilere göre mübtedânın âmili ma'nevî bir âmil olan ibtidâdır.⁴⁹⁵ Haberin âmili konusunda ise farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir kısmına göre ibtidâ haberin de âmili iken, diğer bir kısmına göre haberin âmili mübtedâdır. Bazıları ise mübtedâ ve ibtidânın beraberce haberin âmili olduğunu söylemişlerdir.⁴⁹⁶

Kûfelilere göre mübtedâsız haber olamayacağı gibi habersiz de mübtedâ olamaz. Bu yüzden onlara göre birbirine sıkıca bağlı olan bu iki ögenin âmili de aynı şekilde kendileri olmalıdır. Aslında onların mübtedâ ve haberin âmili hususundaki görüşleri kıyasa dayanmaktadır. Onlar, bu görüşlerini, bir cümlede hem âmil hem de ma'mûl olan kelimelere kıyas ederek açıklamışlardır. Örneğin *أَيُّ مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى* âyetinde⁴⁹⁷ *أَيُّ* kelimesi cümlede hem âmil hem de ma'mûldür. Zira bu kelime kendisinden sonra gelen fiilin ma'mûlü olarak mansûb konumdadır. Aynı şekilde kendisinden sonra gelen fiili cezm etmiş ve onun âmili olmuştur.⁴⁹⁸

⁴⁹⁴ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 2: 457; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 38; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 56; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 196; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 1: 52; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1: 311; es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Şabbân*, 1: 283; 'Abduh er-Râcihi, *Durûs fi'l-mezâhibi'n-Nahviyye* (Beirut: Dâru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 1400/1980), 111.

⁴⁹⁵ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 2: 457; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 38; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 197; Basralıların bu konuda hemfikir oldukları söylenebilir. bk. Yahyâ b. Hamza el-'Alevî (öl. 749/1348), *el-Minhâc fi şerhi Cumeli'z-Zeccâci*, nşr. Hâvî 'Abdullâh Nâci (er-Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1430/2009), 1: 293.

⁴⁹⁶ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 2: 457; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 38; Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Habbâz (öl. 639/1242), *Tevcihu'l-luma*, nşr. Feyz Zekî Muhammed Diyâz (el-Kahire: Dâru's-Selâm, 1428/2007), 106; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 197; İbn Kavvâs 'Abdul'azîz el-Cumu'a el-Mevsilî (696/1297), *Şerhu Elfiyeti'bn Mu'îti*, nşr. 'Alî Mûsâ eş-Şûmelî (er-Riyad: Mektebetü'l-Hirricî, 1405/1985), 2: 817 vd.; Ebu'l-Mekârim, *el-Hazf ve't-takdir fi'n-nahvi'l-'Arabî* (el-Kahire: Dâru Ğarb, 1429/2008), 106 vd.; İbn Ya'îş'e göre mübtedâ ile beraber ibtidânın âmil olduğu görüşü Basralıların çoğu tarafından kabul edilmektedir. bk. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 199; Sibeveyhin bu konudaki görüşü için bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 2: 125; Konu hakkındaki görüşler için bk. el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 254.

⁴⁹⁷ İsrâ 17/110. "Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihâyet en güzel isimler onundur."

⁴⁹⁸ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 38; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 196; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 1: 196.

Kûfeliler burada şebih kıyasını kullanmışlardır. Çünkü iki kelime arasındaki kullanım benzerliği illet olarak kabul edilmiştir.

Basralılara göre ise mübtedânın âmili ibtidâdır. İbtidâ, daha önce ifade ettiğimiz gibi ma'nevî bir âmildir. Zira Basralılara göre âmillerin lâfzî oluşu şart değildir. Çünkü onlara göre âmiller emârelerdir. Diğer taraftan Basralılar, bahsi geçen konudaki görüşlerini Kûfeliler gibi kıyasa dayandırmışlardır. Çünkü isim cümlesinin başına gelen كَانٌ, إِنَّ, ظَنَّ gibi kelimeler mübtedâ ve haberin âmili olurlar. Aynı durum Basralılara göre ibtidâ için de geçerlidir.⁴⁹⁹

Görüldüğü gibi Basralılar ma'nevî âmil kabul ettikleri ibtidânın zikredilen harf ve fiillere benzediğini dile getirerek görüşlerini kıyasen ortaya koymuşlardır. Bu durum kıyas işleminde makîsun aleyhin lâfzî, makîsin ise ma'nevî olabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan her iki ekolün farklı kullanımları makîsun aleyh olarak kabul etmeleri, mübtedâ ve haberin âmilinin tespitinde farklı görüşlerin doğmasına yol açmıştır.

Burada إِنَّ ve benzerleriyle başlayan cümlelerde haberin âmilinin tespiti hususunda kıyas kaynaklı tartışmaları da zikretmek gerekir.

Basralı nahiv âlimleri إِنَّ ve benzerlerini fiile kıyas ederek âmil kabul etmişlerdir. Onlar, söz konusu harflerin isimlerinin mef'ûle benzetilerek mansûb, haberlerinin ise fâile benzetilerek merfû' okuduklarını ifade etmişlerdir.⁵⁰⁰ Bu konuda Basralı dilciler arasında herhangi bir ihtilâf yoktur.⁵⁰¹

Kûfe dil ekolü temsilcileri ise bu harflerin âmil olduğu hususunda Basralılarla aynı kanaati paylaşmaktadırlar. Ancak onlar, bu harflerin isimlerini nasb ettiklerini ama haberlerini ref' etmediklerini iddia etmişlerdir.⁵⁰² Çünkü onlara

⁴⁹⁹ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 39; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 198.

⁵⁰⁰ el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-cumel fi'n-naḥv*, nşr. Fahrüddîn Kabâve (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 45; 'Ömer b. Sâbit es-Semânî (öl. 442/1050), *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, nşr. 'Abdülvehhâb Mahmûd el-Kahle (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2002), 229; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 110; İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, 1: 417; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 321.

⁵⁰¹ el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 322.

⁵⁰² İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 230; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 2: 376; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 144; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 210, *et-Tebyîn*, 333; el-Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 393; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1: 319; İbn Hişâm, *Şerhu'l-Lemḥati'l-bedriyye fi 'ilmi'l-luḡati'l-'Arabîyye*, nşr. Hâdî Nehr (Ürdün: Dâru'l-Yâzûrî, 1428/2007), 1: 194; Ebu'l-Mekârim, *el-Hazf ve't-takdîr*, 74; 'Âmil Fâil Muhammed Belhâf, "el-Ḥilâfu'n-naḥvî fi'l-edevât" (Doktora Tezi, Câmi'atu Yermûk, 1430/2009), 129.

göre bu harfler sadece bir ismin âmili olabilirler. Zira kabul ettikleri genel kurala göre asıl ile fer‘ birbirlerinin aynısı olamaz. Bu ise onların fer‘i asıldan daha zayıf kabul ettiklerini göstermektedir. Bundan dolayı Kûfeliler, ُ ve benzeri harflerin, başına geldikleri isim cümlesinin haberinin âmili olmadığını ileri sürmüşlerdir. Görüldüğü üzere Kûfeliler, Basralılar gibi bu harflerin fiile kıyas edildiklerini kabul etmekle beraber fer‘in amelini asıl ile aynı seviyede görmemişlerdir. Peki bu durumda onlara göre haberi merfû‘ kılan şey nedir? Bu soruya cevaben onlar, haberin daha önceki durumu gereği merfû‘ olduğunu zikretmişlerdir.⁵⁰³

Basralılar kıyas işleminde Kûfeliler gibi fer‘in asıl gibi değerlendirilmemesi gerektiğini kabul etmekle beraber, bu harflerin isimlerine ve haberlerine âmil olmalarını kıyas edildikleri fiillere benzerliğinin kuvvetli oluşuna bağlamışlardır. Ayrıca onlara göre bu harflerin -fiillerin aksine- isimlerini nasb haberlerini ref etmeleri makîsun aleyhten farklı olduklarını yani asıl gibi âmil olmadıklarını göstermektedir.⁵⁰⁴

B. Mef‘ûlün Bih ve Mef‘ûlün Me‘ahın Âmili

Söz konusu âmillerin belirlenmesinde kıyas önemli bir etkiye sahiptir. Hatta Basra ve Kûfe ekollerinde bu konudaki farklı görüşlerin doğmasına sebep olmuştur.

1. Mef‘ûlün Bihin Âmili

Dilciler arasında mef‘ûlün bihin âmili hususunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Başta Basralılar⁵⁰⁵ olmak üzere nahiv âlimlerinin birçoğuna göre mef‘ûlün bihi nasb eden âmil sadece baştaki fiil⁵⁰⁶ ya da şibh-i fiildir.⁵⁰⁷ Kûfeliler ise bu konuda ekol içinde farklı düşüncelere sahiptirler. Bazıları fiil ve fâilin her ikisinin mef‘ûlün âmili olduğunu iddia ederken⁵⁰⁸ bir kısmı ise sadece fâilin âmil

⁵⁰³ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 144; el-‘Ukberî, *et-Tebyîn*, 335; er-Radî, *Şerhu’r-Radî*, 1: 332; es-Suyûtî, *Hem‘u’l-hevâmi*, 1: 431.

⁵⁰⁴ Basralıların görüşleri için bk. İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi’n-nahv*, 1: 230; İbnu’l-Verrâk, *‘İlelu’n-nahv*, 334 vd.; es-Semânîni, *el-Fevâid ve’l-kavâ’id*, 230; el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, 110.

⁵⁰⁵ el-‘Ukberî, *et-Tebyîn*, 263; ez-Zebîdî, *İ’tilâfu’n-nuşra*, 34; el-Ezherî, *Şerhu’t-Taşrih*, 1: 463; es-Suyûtî, *Hem‘u’l-hevâmi*, 2: 5; Ebû ‘Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. ‘Alî b. Tûlûn ed-Dimaşkî (öl. 953/1546), *Şerhu İbn Tûlûn ‘alâ Elfiyeti’bn Mâlik*, nşr. ‘Abdulhamîd Hâsım Muhammed el-Feyyâz (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1423/2002), 1: 349.

⁵⁰⁶ el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, 68.

⁵⁰⁷ es-Suyûtî, *Hem‘u’l-hevâmi*, 2: 5.

⁵⁰⁸ İbnu’l-Verrâk, *‘İlelu’n-nahv*, 377; el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, 68, *el-İnşâf*, 1: 66; el-‘Ukberî, *et-Tebyîn*, 263; ez-Zebîdî, *İ’tilâfu’n-nuşra*, 34; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 1: 349; Kûfeliler

olduğu görüşünü benimsemiştir. Bazıları ise mef'ûlün âmilini “mef'ûliyyet manası” olarak belirlemiştir.⁵⁰⁹

Mef'ûlün âmilinin fiil ve fâil olduğunu iddia eden bazı Kûfeliler, fiil ve fâili tek bir kelime gibi düşünmüşlerdir. Onlara göre mef'ûlün bih, asıl olarak lâfzen veya takdîren kesinlikle fiil ve fâilden sonra gelmektedir. Bu durum ise onların tek bir kelime gibi düşünülmesinin gerekli olduğunu gösterir. Çünkü Kûfelilere göre fiille fâilin tek bir kelime olarak ele alınmasını gerektirecek birtakım emâreler vardır. Örneğin ef'âl-u hamsede i'râb alameti fâilden sonra bulunmaktadır. Bu da onun tek bir kelime gibi düşünülmesini gerekli kılar. Aynı durum حَبَدًا kelimesinde de görülmektedir. Aslında burada ١٣ isimdir ve önceki kelimeyle beraber fiil olarak değerlendirilmiştir.⁵¹⁰ Diğer taraftan كُنْتُ kelimesinin كُنْتُ şeklinde ism-i mensûbu yapılmaktadır. Onlar bütün bunları görüşlerini destekleyen deliller olarak serdetmişlerdir.⁵¹¹ Ayrıca Kûfeliler, bazı Basralıların haberin âmili hususundaki görüşlerine atıf yapmışlardır. Yukarıda temas ettiğimiz gibi bazı Basralı nahivcilere göre ibtidâ ve mübtedâ birlikte haberin âmilidir. Bu ise Kûfelilere göre onların tek kelime olarak düşünüldüğünü göstermektedir.⁵¹² Ayrıca onlara göre mef'ûl ve haberin cümlede âmillerinden sonra yer bulmaları aynı konumda olduklarına işaret eder.⁵¹³ Diğer taraftan Kûfeliler mef'ûlün bihin fiil ve fâilin her ikisi sebebiyle mansûb oluşunu, şartın cevabının fiil ve ١٣ ile meczûm oluşuna kıyas etmişlerdir. Zikredilen durumlar onlara göre fiil ve fâilin mef'ûlün âmili olmakla bire bir uyumaktadır.⁵¹⁴

Ancak Basralılar, Kûfelilerin bu görüşlerine karşı çıkmışlardır. Onlara göre fiil zaten tek başına iki ma'mûlün âmili olabilmektedir. Çünkü fiillerde asıl olan âmil olmaktır. İsim ise amel konusunda fer' kabul edilmiştir. Bundan dolayı fâilin burada âmil olması söz konusu değildir. Zira Basralılarca onun âmil olması için

arasında da Basralı dil alimleri ile aynı fikri taşıyanlar bulunmaktadır. bk. es-Suyûtî, *Hem'û'l-hevâmi*, 2: 5.

⁵⁰⁹ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 66; İbn 'Usfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, 1: 103-104; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 1: 463.

⁵¹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 186; ez-Zeccâci, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 110.

⁵¹¹ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 66-67.

⁵¹² el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 264.

⁵¹³ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 67.

⁵¹⁴ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 264.

harfe veya fiile benzerliği gerekmektedir. Burada ise böyle bir durum mevcut değildir.⁵¹⁵

2. Mef'ûlün Me'ahın Âmili

Nahiv âlimleri mef'ûlün me'ahın âmili hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Sîbeveyh'e göre mef'ûlün me'ahın âmili baştaki fiildir. Bu mef'ûlün başında bulunan و harfi Sîbeveyh'e göre مَعَ anlamındadır. Örneğin اسْتَوَى الْمَاءُ وَالْحَشْبَةَ جاء البزْدُ والطَّيَالِسَةَ “At izi it izine karıştı.” ve “Soğuk, kaftanla beraber geldi.” cümlelerinde görüldüğü üzere mef'ûlün başındaki و harfi yerine مَعَ kullanılınca cümlelerde anlam bakımından bir değişikliğin olmadığı görülmektedir.⁵¹⁶

es-Sîrâfî (öl. 368/979), yukarıda ifade edilen görüşü kıyas bağlamında açıklamıştır. Ona göre و'in مَعَ yerinde kullanılması, إِلا harfinin غَيْرِ kelimesi yerinde kullanılmasına benzer. Her iki durumda cümlelerdeki manalar değişmese de i'râb yönünden bir farklılık meydana gelmektedir. Çünkü مَعَ ve غَيْرِ kelimeleri her zaman âmil olmalarına rağmen و ve إِلا harfîrler ve başlarına geldikleri kelimenin âmili değildirler.⁵¹⁷

es-Sîrâfî'nin yukarıdaki ifadelerinden Sîbeveyh'in bu konudaki görüşünü kıyasen açıklamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Zira es-Sîrâfî mef'ûlün me'ahın başında bulunan مَعَ anlamındaki و harfini, istisnâ cümlesindeki غَيْرِ anlamındaki إِلا'ya benzetmiş ve istisnâ cümlesinde olduğu gibi âmilin fiil olduğu hükmüne ulaşmıştır.

Diğer taraftan Basralı dilciler Kûfeli muhataplarının bu duruma itiraz edeceklerini bildiklerinden olsa gerek lâzım bir fiilin nasıl mef'ûl aldığına açıklamaya çalışmışlardır. Çünkü kıyas gereği lâzım fiiller mef'ûl almazlar. Bu tezatı gören Basralı dilciler buradaki و'in, lâzım bir fiili müte'addî yapan harflere benzediğine dikkat çekmişlerdir. Bu yüzden mef'ûlün me'ahın başındaki و'ı lâzım bir fiili müte'addî yapan durumlara kıyas etmişlerdir. Bilindiği gibi lâzım bir fiil, if'âl ve tef'îl babına taşınarak veya mef'ûlün başına ب harf-i cerri getirilerek müte'addî yapılmaktadır. Basralılara göre aynı durum mef'ûlün me'ahın başındaki

⁵¹⁵ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 67 vd.; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 264 vd.; İbn 'Ufûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, 1: 104; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 1: 463.

⁵¹⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 356.

⁵¹⁷ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2: 195.

و için de geçerlidir. Çünkü diğer ekler gibi bu harf de fiile kuvvet kazandırmaktadır. Görüldüğü üzere و ile lâzım bir fiili müte'addî yapan diğer harfler, fiile kuvvet kazandırma noktasında benzerlik göstermektedir. Fiil lâzım da olsa yapılan bu kıyas ile و sayesinde mef'ûlüne âmil olabilmektedir.⁵¹⁸

Kûfe dil ekolü temsilcileri ise mef'ûlün me'ahın âmilinin fiil olmadığı yönünde görüş bildirmişlerdir. Onlar, lâzım fiillerin mef'ûl alamayacakları konusunda ısrarcıdır. Çünkü onlara göre lâzım fiillerin mef'ûle ihtiyaçları yoktur. Ayrıca onlara göre zikredilen örnekte mef'ûlün me'ah konumundaki kelime anlam bakımından öncesiyle uyum içerisinde değildir. Örneğin استَوَى الماء ve استَوَتْ الخَشَبَةُ şeklinde bir ayırımda ikincisi yani الخَشَبَةُ ilkine uyum sağlamamaktadır. Onlara göre anlam bakımından bu uygunsuzluk mef'ûlün me'ahın mansûb olmasını gerektirmiştir.⁵¹⁹

C. Müstesnânın Âmili

Kûfe dil ekolü temsilcileri mansûb müstesnânın âmilinin tespiti hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Bir kısmına göre örneğin قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا “Topluluk, Zeyd hariç kalktı.” cümlesinde إِلَّا, müstesnânın âmilidir.⁵²⁰ Çünkü onlara göre yukarıdaki cümlede fiil müte'addî değildir. Bundan dolayı o, herhangi bir ismi, mef'ûl olarak alamaz. Diğer taraftan الْقَوْمُ إِخْوَانُكَ إِلَّا زَيْدًا “Bu topluluk, Zeyd hariç senin kardeşlerindir.” cümlesinde fiil yoktur. Bu örnek ise müstesnânın âmilinin fiil olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla onlara göre müstesnâyı nasb eden إِلَّا'dır. Ancak bu harf onlara göre mahzûf bir fiilin -أَسْتَنْبِي- yerine kullanılmıştır.⁵²¹

el-Ferrâ'ya nispet edilen görüşe göre ise إِنَّ kelimesi إِنَّ ve لَ' dan oluşmuştur. Sonra إِنَّ tahfife uğramış ve لَ' ya idğam edilmiştir. Müstesnânın mansûb olması

⁵¹⁸ Basralıların bu görüşleri için bk. el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 200 vd., *Esrâru'l-'Arabiyye*, 132; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 279, *et-Tebyîn*, 380-381; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-nuşra*, 36; es-Semânîni'ye göre fiilin kuvvet kazanabilmesi için getirilebilecek en uygun harf و'dır. Çünkü o iştirâk ve ictimâ manası içermektedir. bk. es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 297.

⁵¹⁹ Konu ile ilgili tartışmalar için bk. el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 200 vd.; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 381; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 176.

⁵²⁰ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 212; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 144; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 188.

⁵²¹ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 212; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 187.

durumunda âmîl اِنَّ, merfû' olması durumunda ise âmîl لا olmaktadır.⁵²² el-Ferrâ bu görüşünü kıyasla delillendirmeye çalışmıştır. Ona göre اِنَّ ve لا'nın birleşiminden oluşan bu kelime, amel bakımından حَتَّى'ya benzemektedir. Zira حَتَّى bazen اِلَى te'vîliyle kendinden sonra gelen kelimeyi mecrûr kılar. Bazen de و atfı harfî olarak önceki kelimeye tabi olur. Nitekim, *“Topluluğu Zeyd'e varıncaya kadar dövdüm.”* cümlesinde اِلَى; *“Zeyd'e varıncaya kadar topluluğu dövdüm.”* cümlesinde ise atfı anlamında kullanılmıştır. el-Ferrâ'ya göre aynı durum اِلَّا kelimesinde de görülmektedir.⁵²³

Bu konuda Basralı nahivciler arasında da farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁵²⁴ Basralıların bir kısmına göre müstesnânın âmîli baştaki fiildir. Onlara göre fiil her ne kadar lâzım da olsa اِلَّا ile geçişlilik kazanmıştır. Onlar, bu durumu lâzım bir fiilin harf-i cerle müte'addî yapılmasına kıyas etmişlerdir. Ancak burada اِلَّا'nın harf-i cerden farklı olduğu görülmektedir. Çünkü harf-i cer amel etmektedir. Bu tezâtı gören Basralılar اِلَّا'nın hem ismin hem de muzâri fiilin başına geldiğinden dolayı amel etmediğini söyleyerek, onun amel etmemesinin fiilin geçişli olmasına zarar vermeyeceğini iddia etmişlerdir.⁵²⁵ el-Müberra ise müstesnânın mahzûf bir fiil ile nasb edildiğini söylemiştir. Ona göre اِلَّا mahzûf fiilin yerine kullanılmıştır.⁵²⁶

D. 'Ukûd (Onluk) Sayıların Temyîzinin Âmîli

Basralı nahivciler onluk sayıların temyîzinin âmîlini kıyas yoluyla tespit etmişlerdir. Nahivcilere göre örneğin, *“Yirmi dirhemim var.”* cümlesindeki temyîzin âmîli عِشْرُونَ kelimesidir. Çünkü عِشْرُونَ kelimesi bazı nahivcilere göre hem lâfız hem de isti'mâl yönünden ism-i fâile benzemektedir.⁵²⁷

⁵²² el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 400; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 187; İbn 'Ufûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, 2: 385.

⁵²³ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 212-213; el-Kisâi'ye göre müstesnâ, اِلَّا'dan sonra gelen mukadder bir اِنَّ ile nasb edilmiştir. el-Kisâi'ye göre اِنَّ قَامَ الْقَوْمُ اِلَّا زَيْدًا. cümlesi *“Topluluk kalktı ancak Zeyd kalkmadı.”* şeklinde düşünülmüştür. bk. es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 188. el-Enbârî el-Kisâi'nin bu görüşünü el-Ferrâ'ya nispet ettiğini zikreder. el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 212; Ayrıca el-Kisâi'nin müstesnâyı mef'ûle ve temyîze kıyas ettiği de ifade edilmiştir. bk. el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 400.

⁵²⁴ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 2: 60.

⁵²⁵ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 213.

⁵²⁶ el-Müberra, *el-Muktedab*, 4: 389; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 3: 60; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 399.

⁵²⁷ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 2: 130; es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 305; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 297.

Zira her ikisi de vâv ve nûn almakta ve izâfet halinde ن harfi düşmektedir. Diğer taraftan her iki kelime de kendisinden sonra gelen isme etki etmekte ve ma‘nen ona ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla عَشْرُونَ kelimesinin temyîze olan ihtiyacı ve bu yönden ism-i fâile benzerliği, aralarında bir diğer illet kabul edilmiştir. Bundan dolayı ism-i fâilin âmil olması hükmü bu sayılara da uygulanmıştır.⁵²⁸

Basralı dilcilerden bir kısmı ise onluk sayıları, مِنْ أَفْضَلُ kalıbındaki ism-i tafdüle kıyas etmişlerdir. Onlara göre sayılar, ism-i fâilden ziyade ism-i tafdüle benzemektedir. Zira ism-i tafdülden sonra gelen kelime nekre şeklinde kullanılmaktadır. Ancak ism-i fâilden sonra mâ‘rife bir kelime gelebilmektedir. Bundan dolayı ikinci kıyasın ilkinde oranla daha doğru olduğu zikredilmiştir.⁵²⁹

E. Tenâzu‘ Bahsinde Kıyas

“Birden fazla âmilin tek öğede amel etmesi” şeklinde tanımlanan tenâzu‘ bahsinde iki âmilden sonra gelen isimde hangisinin amel etmesi gerektiği hususunda nahiv âlimleri arasında farklı görüşler mevcuttur.⁵³⁰ Aslında her iki fiilin de ayrı ayrı amel edebildiğini zikreden nahivciler, hangisinin amelde öncelikli olduğunu tesbit ederken kıyasa başvurmuşlardır.

Basralılar ikinci, Kûfeliler ise birinci fiilin amel etmede önceliğe sahip olduğunu iddia etmişlerdir.⁵³¹ Her iki ekol de kendi görüşünü destekleyen kullanımları delil olarak ortaya koymuşlardır.⁵³²

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Basralı dilciler tenâzu‘ konusunda isme yakın olan fiilin ona âmil olmasını daha doğru bulmuşlardır. Örneğin ضَرَبْتُ وَضَرَبَنِي cümlesinde olduğu gibi زيد “Zeyd’i dövdüm o da beni dövdü.” cümlesinde olduğu gibi زيد kelimesi ikinci

⁵²⁸ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 297; Bazı nahiv âlimleri mürekkebe sayıların aslen tenvinli olması sebebiyle onlarla ukûd sayıları arasında bir benzerlik görmüşler ve ukûd sayıları için verilen hükmü mürekkebe sayılara taşımışlardır. Dolayısıyla onlar da kıyasen âmil kabul edilmiştir.

⁵²⁹ es-Suyûtî, *Hem ‘u’l-hevâmi*, 2: 263.

⁵³⁰ Tenâzu‘ nun tanımı ve türleri için bk. ‘Abbâs Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 2: 175 vd.; Abdurrahman Özdemir, “Arapça’da İki veya Daha Fazla Yüklemin Bir Öğeyi Sahiplenme Mücadelesi: Tenâzu‘”, *Dinî Araştırmalar* 8/22 (2005): 297-312; Bu kavram ilk dönem nahiv eserlerinde görülmemektedir. Konu farklı isimler altında incelenmiştir. bk. Yusuf Akçakoca, “Arap Dilinde Tenâzu‘”, *İlahiyat Tedkikleri Dergisi* 45 (2016): 261-287.

⁵³¹ İbn Hişâm, *Metnu Şuzûri’zeheb* (Mısır: Mustafâ el-Bâbi’l-Halebî, 1357/1938), 29; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 1: 496; Enes Erdim, “Basra ve Kûfe Arap Dili Ekollerinin Âmiller Özelinde İhtilafları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011); 93.

⁵³² Farklı örnekler için bk. el-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 71 vd.; el-‘Ukberî, *et-Tebyîn*, 253 vd.

ضَرَبْتُ زَيْدًا وَضَرَبْتَنِي زَيْدًا. Aslında bu cümle, ضَرَبْتُ fiili tarafından ref' edilmiştir. Aslında bu cümle, ضَرَبْتُ زَيْدًا وَضَرَبْتَنِي زَيْدًا. şeklinde. Cümledeki mef'ûlün anlaşılmasında bir sorun olmadığı için hazfedilmiştir.⁵³³ Basralılar kıyas gereği bu kullanımın daha uygun olduğunu iddia etmişlerdir. Çünkü onlara göre ma'mûlün âmîle yakınlığı onun âmîl olmasını gerektirmiştir. Hatta daha güçlü bir âmîl olsa bile yakın âmîlin ameli daha doğru bulunmuştur. “Hem onu hem de Zeyd'i gücendirdim.” خَشَّتُ بِصَدْرِهِ وَصَدِرَ زَيْدًا. örneğinde görüldüğü gibi fiil amel bakımından daha güçlü iken صَدِرَ kelimesi harfi cerli kelimeye atfedilmiştir. Halbuki bu örnekte fiil âmîl olarak kabul edilseydi, bu kelimenin صَدِرَ şeklinde mansûb olması gerekecekti. Ancak burada fiile göre daha zayıf ama ma'mûle yakın olan âmîle amel ettirilmiştir.⁵³⁴

Kûfeli dilciler ise tenâzu' cümlesindeki ilk fiilin âmîl olmasını daha doğru bulmuş⁵³⁵ ve görüşlerini kıyasen ortaya koymaya çalışmışlardır. Zira onlar, bu durumu, isim cümlesinin başına gelen bazı fiillere kıyas etmişlerdir. Örneğin ظَنَّ ve كَانَ fiilleri, “Zeyd'i ayakta sandım.” ظَنَنْتُ زَيْدًا قَائِمًا. ve “Zeyd ağlıyordu.” كَانَ زَيْدٌ بَاكِيًا. cümlelerinde görüldüğü gibi cümlenin başında bulduklarında amel etmek durumundadırlar. Fakat ظَنَّ fiilinin ortada veya sonda gelmesi durumunda ameli iptal edilebilir. Aynı durum, bazılarına göre ortada bulunduğu Kَان için de geçerlidir. Bu sebeple Kûfelilere göre birinci fiilin âmîl olması kıyasen daha doğrudur. Diğer taraftan Kûfelilere göre ikinci fiilin amel etmesi durumunda birinci âmîlin ma'mûlü zamir şeklinde takdir edilmelidir. Ancak kıyas gereği zamirler daha

⁵³³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 123; el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 112; ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 111; es-Sîrâfî, *Şerḥu Kitâbi Sîbeveyh*, 1: 364 vd.; Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-İzâḥ*, 65; İbn Ya'îş, *Şerḥu'l-Mufaşşal*, 1: 180; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 429; el-Murâdî, *Tevdîhu'l-meḳâşid ve'l-meşâlik*, nşr. 'Abdurrahmân 'Alî Süleymân (el-Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1422/2001), 2: 636; İbn 'Akîl, *Şerḥu İbn 'Akîl*, 1: 497; Ebû Zeyd 'Abdurrahmân b. 'Ali b. Sâlih el-Mekkûdî (öl. 807/1405), *Şerḥu'l-Mekkûdî 'alâ elfiyeti'bn Mâlik*, nşr. Fâtıma Râşid er-Râcîhî (Kuveyt: Câmî'atu Kuveyt, 1413/1993), 1: 310; İbn Tûlûn, *Şerḥu İbn Tûlûn*, 1: 360; Şevki Dayf Sîbeveyh'in tenâzu' bahsindeki tartışmalarını âmîl nazariyesinin zirvesi olarak gördüğünü ifade etmektedir. bk. Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 66.

⁵³⁴ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 254; Basralı dilciler bu konuda görüşlerini destekleyecek daha başka kalıplar da kullanmışlardır. Örneğin جُحْرُ ضَبِّ خَرَبٍ “Harap bir keler yuvası” terkinde جُحْرُ kelimesi yakınında bulunan ضَبِّ kelimesinin râbını almıştır. Halbuki bu kelime جُحْرُ kelimesinin sıfatıdır ve merfû' gelmesi gerekmektedir. Ancak Araplar gramercilerin cerr-i civâr dedikleri bu kullanımı tercih etmişlerdir. Basralılar bu örnek üzerinden tenâzu' konusunda haklı olduklarını iddia etmektedirler. bk. el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 77; İbn Ya'îş, *Şerḥu'l-Mufaşşal*, 1: 184.

⁵³⁵ ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 111; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 429; el-Murâdî, *Tevdîhu'l-meḳâşid*, 2: 636; el-Mekkûdî, *Şerḥu'l-Mekkûdî*, 1: 310; İbn Tûlûn, *Şerḥu İbn Tûlûn*, 1: 360; Kûfeli dilcilerden el-Ferrâ ve el-Kisâî'nin görüşleri için bk. es-Sîrâfî, *Şerḥu Kitâbi Sîbeveyh*, 1: 363 vd.; İbn Ya'îş, *Şerḥu'l-Mufaşşal*, 1: 180; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 430.

önce geçen bir kelimenin yerinde kullanılırlar. Bundan dolayı böyle bir cümlede ikinci fiilin ameli durumunda kıyasa aykırı bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu da “*el-İzmâr kable 'z-zikr*” denilen ve Kûfelilerin kabul etmediği bir duruma sebep olmaktadır.⁵³⁶

Her iki ekol de aynı konu üzerinde farklı makîsun aleyhler kullanarak kıyasa gitmiş ve farklı sonuçlar elde etmişlerdir. Ancak dikkat edilirse bu konu üzerinde yapılan kıyaslar cümlede anlam bakımından bir farklılığa yol açmamış, sadece nazarî bir tartışma olarak doğruyu arama çabası şeklinde nahiv tarihinde yerini almıştır.

II. KELİME TÜRLERİNİ BELİRLEMEDE KIYASIN ROLÜ

İlk dönem nahivcilerinin isim, fiil, harf olarak belirledikleri kelime türleri⁵³⁷ farklı görüşlerin tenkidine uğrasa da bu taksimat nahiv kitaplarında hâlâ genel kabul görmektedir. Bununla birlikte gramer âlimleri bazen inceledikleri bir kelimenin türünün ne olduğu hususunda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Örneğin bazıları bir kelimeyi isim olarak değerlendirirken diğerleri onu fiil kabul etmiştir. Bazıları bir kelimenin harf olduğunu iddia ederken bir kısmı onun isim olduğunu söylemiştir. Gramercilerin bu konuda farklı görüşlere sahip olmalarında kıyasın rolü olduğunda şüphe yoktur. Aşağıda kelime türlerinin tespiti konusunda kıyasla varılan sonuçlar şu şekildedir:

⁵³⁶ el-‘Alevî, *el-Minhâc*, 1: 429; Yukarıdaki bilgiler Kûfeliler için doğru olmakla beraber, tenâzu‘ konusunda aralarında tam bir ittifak sağlanmış değildir. Örneğin جاء وُقِعِدَ الرَّيْدَانِ gibi cümlelerde fâilin (الريدان) âmili hususunda el-Kisâi, el-Ferrâ’dan farklı düşünmektedir. el-Kisâi’ye göre birinci fiilin fâili hafzedilmiştir. Bundan dolayı الريدان kelimesi ikinci fiilin fâilidir. el-Ferrâ ise الريدان kelimesinin her iki fiilin de fâili olduğunu kabul etmektedir. bk. ‘Îmâduddîn Ebu’l-Fidâ İsmâ‘îl b. el-Efdal el-Eyyûbî (öl. 732/1332), *Kitâbu’l-kunnâş fi fenneyi’n-nahv ve’s-şarf*, nşr. Riyâd b. Hasen el-Hevvâm (Beyrut: Mektebetü’l-‘Asriyye, 1425/2004), 136-137; Ebû Talha Sadruddîn b. ‘Abdillâh b. ‘Abdilkâdir b. ‘Abdillâh el-İstanbûlî el-Hanefî es-Selefi (öl. 1349/1930), “el-Mûfi fi’n-nahvi’l-Kûfi”, nşr. Muhammed Behce el-Baytâr, *Mecelletu Mecme’i’l-Luğati’l-‘Arabiyye* 24/4 (1368/1949): 565. İbn Madâ’ tartışma konusu meseleyi âmîl nazariyesinin bir çıkmazı olarak sunmuştur. bk. İbn Madâ’, *er-Redd ‘ale’n-nuhât*, 85-93; İbn Madâ’nın âmîl nazariyesine yönelik eleştirileri için bk. Ali Bulut, “İbn Madâ’nın Arap Dilindeki Âmîl Nazariyesine Yönelik Eleştirileri”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 6/23 (2006): 61-74.

⁵³⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 40; ez-Zeccâci, *el-Cumel fi’n-nahv*, s. 1; el-‘Ukberî, *Mesâilu hilâfiyye fi’n-nahv*, nşr. ‘Abdulfettâh Selîm (el-Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 1429/2008), 118.

A. نَعْمَ ve نَسَّ Kelimelerinde Kıyas

Basralı nahivcilerin çoğuna göre نَعْمَ ve نَسَّ kelimeleri mâzi fiildir.⁵³⁸ Onlar, bu iki kelimenin yapısını incelemiş ve diğer mâzi fiillerle benzerliklerini dikkate alarak bu karara varmışlardır. Örneğin Basralılara göre نَعْمًا رَجُلَيْنِ cümlesinde görüldüğü üzere نَعْمَ kelimesi diğer fiillerde olduğu gibi tesniye elifi almıştır.⁵³⁹ Aynı zamanda bu kelimelere müenneslik “tâ”sı bitişmektedir.⁵⁴⁰ Öte yandan bu iki kelime diğer mâzi fiiller gibi fetha üzere mebnîdirler.⁵⁴¹ Onlara göre eğer bu iki kelime isim olsaydı bir illetten dolayı onların mebnî olmaları gerekirdi. Çünkü bazı isimler harfe benzerlikleri sebebiyle mebnî olmuşlardır. Diğer taraftan Basralılar bu kelimeleri, aralarında benzerlik bulunmadığından ve harflerin aksine bizatihi bir mana ifade ettiklerinden harf kabul etmemişlerdir.⁵⁴² Yapılan izahlar çoğu nahivciye göre bu kelimelerin fiil olduğunu göstermektedir.⁵⁴³ Çünkü illet olabilecek vasıflar teker teker incelenmiş (sebr ve taksîm yoluyla) ve bu kelimelerin fiil oldukları ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁴

⁵³⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 179; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3: 9; ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naĥv*, 108; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 81, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 76; İbn Habbâz, *Tevcihu'l-luma*, 388; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 229; Cemâluddîn Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelusî (öl. 672/1273), *Şerhu't-Teshîl*, *Teshîlu'l-fevâid ve tekmilu'l-meĥâsid*, nşr. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ, Târik Fethî es-Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1430/2009), 2: 338; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 3: 17; el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî'ye nispet edilen ve Fahrüddîn Kabâve tarafından tahkik edilen eserde bu kelimelerin harf olduğu yazılmıştır. bk. el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-cumel fi'n-naĥv*, 70; ez-Zeccâcî'nin da bu iki kelimeyi harf olarak kabul ettiği nakledilmiştir. bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 6: 20; Ancak Basralıların çoğuna göre kendilerinden sonra mansûb bir nekre ve merfû bir ma'rife gelen kelimeler mâzi fiil olarak değerlendirilmiştir. bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasen b. Şukayr en-Nahvî el-Baĥdâdî (öl. 317/929), *el-Muĥallâ vucûhu'n-naşb*, nşr. Fâiz Fâris (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1987), 44; el-Kisâî de bu konuda Basralılara katıldığı kaydedilmiştir. bk. İbnu's-Şecerî Hibetullâh b. 'Alî b. Muhammed b. Hamza el-Hasenî el-'Alevî (öl. 542/1148), *el-Emâlî*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1413)1992), 2: 404; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 81; İbn Mâlik, *Şerhu 'Umdeti'l-hâfiz ve 'uddeti'l-lâfiz*, nşr. 'Adnân 'Abdurrahmân ed-Dûrî (Baĥdat: Matba'âtü'l-'Ânî, 1397/1977), 2: 780; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 2: 1108; İbn Hişâm, *Evĥâhu'l-mesâlik ilâ Elfiyeti'bn Mâlik*, nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, t.y.), 3: 270; eş-Şâtibî, *el-Meĥâsidu's-şâfiyye*, 4: 507; İbrâhim Hâmid 'Abdusselâm el-İsnâvî, *Ârau'l-Ferrâ ve şeyhuhu el-Kisâî fi Şerhi 'Umdeti'l-hâfiz li'bn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1426/2005), 137.

⁵³⁹ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 86; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2: 338.

⁵⁴⁰ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naĥv*, 405; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 86-87; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2: 338.

⁵⁴¹ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-Muĥaddimeti'n-naĥviyye*, 2: 343.

⁵⁴² el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 275.

⁵⁴³ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 76; es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Şabbân*, 3: 41.

⁵⁴⁴ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 275; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 373.

Yukarıda zikredilen delillere göre nahivciler burada isti'mâlî kıyası kullanmışlardır. Çünkü daha çok mâzi fiilin vezin yapısına uygunluk dikkate alınarak kıyasa gidildiği görülmektedir.

Başta el-Ferrâ olmak üzere Kûfeli dilcilerin çoğu ise bu kelimelerin isim olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁴⁵ Çünkü onlara göre bu kelimeler isimlere benzemektedirler. Bilindiği gibi isimleri fiillerden ayıran bir özellik de onların harf-i cer alabilmeleridir.⁵⁴⁶ İsimlerde olduğu gibi bu kelimelerden önce harf-i cer gelebilmektedir.⁵⁴⁷ Kûfeliler bu duruma, fasih Araplardan⁵⁴⁸ nakledilen نَعْمَ السَّيْرُ عَلَى "Kötü bir eşek üzerinde yolculuk ne güzel!" ifadesini örnek vermişlerdir. Bu ve benzeri rivâyetler, Kûfelilere göre bu kelimelerin isim olduğunun delilidir.⁵⁴⁹ Ayrıca onlara göre bu kelimelerin يَا نَعْمَ الْمَوْلَىٰ وَيَا نَعْمَ النَّصِيرِ gibi münâdâ olarak yaygın bir kullanıma sahip olmaları da onların isim olduğunu göstermektedir.⁵⁵⁰ Diğer taraftan Arapça açısından doğru kabul edilmeyen نَعْمَ الرَّجُلُ أَمْسٍ. cümlesinde görüldüğü gibi bu kelimelerin zaman bildiren kelimelerle bir arada kullanılmamaları onların isim olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca نَعِيمٍ şeklinde olduğu gibi bazen نَعِيمٍ الرَّجُلُ زَيْدٌ. kelimesi kullanılmaktadır. Onlara göre Arapçada bu vezinde bir fiil görülmüş değildir.⁵⁵¹ Kûfelilerin bu konuda diğer bir delilleri de bu kelimelerin başlarına te'kîd lâmının gelebilmesidir. Çünkü Kûfelilerce mâzi fiiller إِنَّ'nin haberi olduklarında kendilerinden önce te'kîd lâmının kullanılması uygun değildir. Halbuki, إِنَّ زَيْدًا لِنَعْمِ

⁵⁴⁵ İbnu's-Şecerî, *Emâlî*, 2: 404; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 81; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 274; Sadru'l-Efâdil el-Kâsım b. el-Hüseyn el-Hârizmî (öl. 617/1220), *Şerhu'l-Mufaşşal fi şan'ati'l-i'râb el-mevsûm bi't-tahmîr*, nşr. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, 1410/1990), 3: 313; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 229; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelusî, (öl. 745/1344), *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab*, nşr. Receb 'Osmân Muhammed, Ramazân 'Abduttevvâb (el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1998), 4: 2041; İbrâhîm es-Sâmîrrâî, *el-Medârisu'n-naħviyye* (Ammân: Dâru'l-Fikr, 1407/1987), 92; el-İstanbûlî, "el-Mûfi fi'n-naħvi'l-Kûfi", 4: 516. el-Ferrâ'nın görüşü için bk. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 268, 2: 141; İbn 'Ufûr, *el-Muḳarrib*, nşr. Ahmed 'Abdussettâr el-Cevârî, 'Abdullâh el-Cubûrî (by., 1392/1972), 1: 65.

⁵⁴⁶ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 16; 'Abbâs Hasan, *en-Naħvu'l-vâfi*, 2: 401 vd.

⁵⁴⁷ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 76; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 276; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 229.

⁵⁴⁸ İbnu's-Şecerî, *el-Emâlî*, 2: 405.

⁵⁴⁹ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 77; Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Sibâ' ed-Dimaşkı es-Sâyîğ (öl. 720/1320), *el-Lemḩa fi şerhi'l-Mulḩa*, nşr. İbrâhîm b. Sâlim es-Sâ'irî (Medîne: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1424/2003), 1: 411.

⁵⁵⁰ İbnu's-Şecerî, *el-Emâlî*, 2: 405.

⁵⁵¹ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 77-78, *el-İnşâf*, 1: 81 vd.

الرَّجُلُ وَعَمْرًا لَيْسَ الْعَلَامُ! “Gerçekten Zeyd ne güzel bir adam, ‘Amr ise ne kötü bir çocuk.” cümlesinde görüldüğü üzere bu kelimelere te’kîd lââmı gelmiştir. Bu durum ise bu kelimelerin isim olduğunu göstermektedir.⁵⁵²

Zikredilen kelimelerin türünü tespitinde farklı görüş beyan eden nahivciler kıyası etkin bir şekilde kullanmışlardır. Basralılar fiili makîsun aleyh olarak, ona ait özelliklerin bu kelimeler için de geçerli olduğunu söylemişlerdir. Kûfeliler ise isme ait özelliklerin bu kelimelerde bulunduğunu dile getirmiş ve isimleri makîsun aleyh almışlardır.

B. حَاشَا Kelimesinde Kıyas

Nahiv âlimleri حَاشَا kelimesinin türü konusunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Onlar, görüşlerinde semâ’ı dikkate almakla beraber kıyası da kullanmışlardır. Bir grup nahivci حَاشَا kelimesinin harf olduğunu iddia ederken bazıları fiil olduğunu söylemiştir.⁵⁵³

Başta Sîbeveyh olmak üzere Basralıların çoğuna göre حَاشَا kelimesi istisnâ manasında harf-i cerdir.⁵⁵⁴ Sîbeveyh, bazı Arapların diğer bir istisnâ edatı olan حَاشَا’yı حَاشَا gibi kullandıklarını açıklarken حَاشَا’nın harf oluşuna vurgu yapmakta ve bu iki kelime arasındaki farka dikkat çekmektedir. Ona göre حَاشَا’nın ما ile kullanılması durumunda bu kelimenin fiil olduğu kesindir. Çünkü ما sîla cümlesine ihtiyaç duyması sebebiyle kendisinden sonra gelen kelimenin fiil olması gerekmektedir. Sîbeveyh’e göre bu durum حَاشَا’nın harf olduğunu göstermektedir. Çünkü o, mezkûr kelimenin ما ile kullanılmadığına dikkat çekmektedir.⁵⁵⁵ Bununla

⁵⁵² el-‘Ukberî, *Mesâilu hîlâfiyye*, 120; el-Kisâî’ye göre ise mâzî fiillerin başlarına ذُ takdir edilerek te’kîd lââmı getirilebilir. bk. İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1: 445 vd.; Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. ‘Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî ed-Demâmînî (öl. 828/1425), *Şerhu’d-Demâmînî ‘alâ Muğni’l-lebîb*, neşr. Ahmed Ğazve ‘Înâye, (Beyrut: Müessesetü’t-Târîhi’l-Arabî, 1428/2007), 2: 147.

⁵⁵³ el-Enbârî, *Esrâru’l-Arabiyye*, 148-149; el-‘Ukberî, *et-Tebyîn*, 410-411; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 2: 205. Bazı nahivciler zikredilen kelimenin Arapçada hem harf hem de fiil olarak kullanıldığını söylemiştir. bk. el-‘Ukberî, *et-Tebyîn*, 410-411; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 2: 205; Sayıları az da olsa bazı nahivciler Yûsuf Sûresinin otuz birinci âyetinde حَاشَا ifadesinin yerine حَاشَا اللهُ şeklindeki bir kıraati esas alarak bu kelimenin isim olduğunu iddia etmişlerdir. bk. İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1: 242-243

⁵⁵⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 368; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3: 99; el-Enbârî, *Esrâru’l-Arabiyye*, 148; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1: 243; ‘Alî Câsim Süleymân, *Mevsû’atu me’âni’l-hurûfi’l-Arabiyye* (Ürdün, Dâru Usâme, 1424/2003), 94.

⁵⁵⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 368.

beraber حَاشَا kelimesinin nefy yönünden لَا'ya benzerliğinin Sîbeveyh'in görüşünde etkili olduğu söylenmiştir.⁵⁵⁶

Sîbeveyh'in حَاشَا kelimesinin türünün tespitinde izlediği yol tam bir şebeh kıyas örneğidir. Ancak o, benzerliği harf üzerinden değil de fiil üzerinden ortaya koymuştur. Yani Sîbeveyh öncelikle bu kelimenin fiil olmadığını tespit etmiş ve daha sonra harf olduğunu zikretmiştir.

Sîbeveyh'in görüşünü kabul eden bir kısım Basralılara göre حَاشَا kelimesi fiil olsaydı رَامَانِي, عَاطَانِي kelimelerinde görüldüğü gibi حَاشَانِي şeklinde kullanılabilirdi. Fakat bu kelime حَاشَاي şeklinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla onlara göre kıyasen bu kelimenin harf olduğu kesindir. Diğer taraftan onlar, bu kelimenin fiil kabul edilmesi durumunda fâilinin olması gerektiğini söylemişlerdir. Halbuki onlara göre bu kelimenin fâili yoktur.⁵⁵⁷

Kûfeli nahivcilerin çoğuna göre ise حَاشَا kelimesi fiildir.⁵⁵⁸ Onlara göre bu kelime حَاشَيْتُهُ şeklinde kullanılmaktadır. Aynı zamanda حَاشَ لِلَّهِ şeklinde gelen bir kıraatte⁵⁵⁹ bu kelimedeki hazif gerçekleşmiştir.⁵⁶⁰ Kûfelilere göre hazfin isim ve fiillere mahsus olması bu kelimenin kesinlikle harf olmadığını gösterir.⁵⁶¹ Ayrıca onların Araplardan nakledilen kullanımlara kıyasla bu görüşe vardıkları da ifade edilmiştir. Örneğin onlar, اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي وَلِمَنْ سَمِعَ حَاشَا الشَّيْطَانَ “Allahım şeytan dışında beni ve seni işitenleri bağışla.” cümlesinde bu kelimenin fiil olarak kullanıldığını söylemişlerdir.⁵⁶² Bunun yanında Kûfelilere göre bu kelimenin harf-i cerrin mute'allakı olması onun fiil olduğunu göstermektedir.⁵⁶³

⁵⁵⁶ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 8: 84.

⁵⁵⁷ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 410-411; el-Ferrâ, حَاشَا kelimesini fâili olmayan fiil olarak değerlendirir. bk. es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3: 99; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 205; Ayrıca el-Ferrâ bu kelimenin çoğu kez harf-i cer olarak kullanıldığını kabul eder. bk. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1: 243; el-Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 560; İbn Mâlik'e göre el-Ferrâ iki görüşü de benimsemiştir. bk. İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2: 226.

⁵⁵⁸ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 148; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 410; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 212; el-Müberriid'in bu konuda iki görüşü olduğu söylenmiştir. bk. es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3: 99; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1: 242.

⁵⁵⁹ Yûsuf 12/31; Rivâyet edilen âyetin kıraatler arasında konumu için bk. 'Abdullatîf el-Hatîb, *Mu'cemu'l-kırâât*, 4: 243 vd.

⁵⁶⁰ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 412-413; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1: 242.

⁵⁶¹ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 149; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 206; es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 2: 256.

⁵⁶² İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 206; Ahmed b. 'Abdi'n-Nûr el-Mâlekî (öl. 703/1303), *Rasfu'l-mebânî fi şerhi Hurûfi'l-me'ânî*, nşr. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimâşk: Matba'âtu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, t.y.), 179.

⁵⁶³ حَاشَى اللَّهِ ifadesindeki harf-i cerrin mute'allakı fiildir. bk. el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 149.

C. رَبُّ Kelimesinde Kıyas

رَبُّ kelimesinin türü konusunda nahivciler arasında farklı görüşler vardır. Basralı dilciler bu kelimenin harf olduğunu iddia ederken, Kûfeliler isim olduğu üzerinde görüş beyan etmişlerdir.⁵⁶⁴

Basralı nahivciler araştırmalarında رَبُّ kelimesinin harflerle aynı özellikte olduğunu görmüşlerdir. Onlara göre bu kelime mana bakımından harflere benzemektedir. Basralılar, harfler gibi bu kelimenin de cümlede bir anlam ifade edebilmesi için kendisinden sonra gelen kelimeye ihtiyaç duyduğunu belirtmişlerdir. Yani söz konusu kelime harflerde olduğu gibi kendisinden sonra gelen kelimeyle anlam kazanmaktadır.⁵⁶⁵ Örneğin مِنْ بَعْدَادِ. رَبُّ harf-i cerri, “Bağdat’tan çıktım” ifadesinde ibtidâ-i gâye ifade etmekte ve kendisinden sonra gelen kelimeyle anlam kazanmaktadır. Aynı şekilde رَبُّ رَجُلٍ يَقُولُ. “Bazı adamlar söylüyor.” cümlesinde de رَبُّ kelimesi anlamını kendisinden sonra gelen kelimeyle kazanmaktadır. Basralılara göre bu benzerlik onun harf olduğunu göstermektedir.⁵⁶⁶ Diğer taraftan bu kelimedden sonra her zaman -izâfetten kaynaklanmayan- mecrûr bir isim gelmektedir. Bu da onun harf olduğunun delili kabul edilmiştir.⁵⁶⁷

Kûfe dil ekolü temsilcileri ise Basralıların görüşlerini kabul etmeyerek söz konusu kelimenin isim olduğunu söylemişlerdir. Çünkü onlara göre bu kelime kıyasen isim olmalıdır. Örneğin رَبُّ كَمْ kelimesinin anlam olarak tam tersini⁵⁶⁸ ifade etmektedir. Zira كَمْ adet ve teksîr ifade ederken, رَبُّ ise adet ve taklîl ifade etmektedir. Onlar, aralarındaki mana bakımından zıt benzerliği kıyasa konu yapmış ve كَمْ kelimesinin isim olmasından hareketle رَبُّ’nin de isim olduğu sonucuna

⁵⁶⁴ er-Rummânî, *Kitâbu me’âni’l-hurûf*, nşr. ‘Abdulfettâh İsmâ’îl Şelebî (Beyrut: Dâru’ş-Şurûk, 1401/1981), 106; el-Enbârî, *Mensûru’l-fevâid*, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Dâru’r-Râid, 1410/1990), 71, *el-İnşâf*, 2: 676; el-‘Ukberî, *Mesâilu hîlâfiyye*, 110, *el-Lubâb*, 1: 363; es-Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi*, 2: 346; el-Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 438-439; Kaynaklarda el-Ahfeş’in Kûfelilerle aynı görüşte olduğu zikredilir. bk. İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 3: 43; es-Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi*, 2: 350; ‘Abdullâh el-Kürdî el-Beytûşî (öl. 1211/1797), *Kifâyetu’l-me’âni fi hurûfi’l-me’âni*, nşr. Şefî‘ Burhânî (Dimaşk: Dâru İkrâ’, 1426/2005), 161.

⁵⁶⁵ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 363; el-Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 438.

⁵⁶⁶ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 8: 51.

⁵⁶⁷ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 363.

⁵⁶⁸ Basralılar da bu durumu kabul etmektedir. bk. Ebû ‘Alî el-Fârisî, *et-Ta’lîka ‘alâ Kitâbi Sibeveyh*, nşr. ‘Avz b. Hamed el-Kavzî (Mısır: Mektebetü’l-İskenderiyye, 1996/1416), 1: 300.

ulaşmışlardır.⁵⁶⁹ Diğer taraftan Kûfelilere göre زُب kelimesinin cümlede sadâret hakkına sahip olması onun harf olmadığına delildir. Çünkü onlara göre harf-i cerler isimlerle fiilleri birleştirdikleri için cümlenin ortasında olurlar.⁵⁷⁰ Ayrıca harf-i cerler nekre ve ma‘rife bir kelimedede amel etmekteyken, زُب kelimesi ise sadece nekre bir kelimedede amel etmektedir.⁵⁷¹ Hatta onlara göre زُب sadece mevsûf nekrede amel eder.⁵⁷² Yine onlar زُب kelimesinin bazen زُب şeklinde geldiğini söyleyerek onda hazfin bulunduğunu ifade etmişlerdir. Zira onlara göre harflerde hazif olmaz.⁵⁷³ Bütün bunlar Kûfelilerin bu kelimeyi isim olarak değerlendirmesine sebep olmuştur.

Görüldüğü üzere زُب kelimesinin türünün tesbiti konusunda farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bir grup söz konusu kelime ile harf arasındaki benzerlikleri kıyasa konu yapmış ve onun harf olduğu sonucuna ulaşmıştır. Diğer bir grup nahivci ise bu kelimenin isme benzer yönlerini dikkate almış ve onun isim olduğunu zikretmiştir. Burada üzerinde durmamız gereken diğer bir konu ise aynı illetin nahivciler tarafından farklı sonuçlar doğuracak şekilde kullanılmasıdır. Örneğin bazıları زُب kelimesinde sadâret hakkını onun isme benzerliği olarak sunarken, diğerleri bu durumu onun harfe benzerliği olarak ele almaktadır. Çünkü nefy harflerinin de sadâret hakkı vardır.⁵⁷⁴

Nahivcilerin aynı kelimeyi farklı yönleriyle ele almaları ve bu yönden kıyasa gitmeleri, diğer görüşün kıyas-ı me‘a‘l-fârik (illet uyumsuzluğu) olarak değerlendirildiğinin bir göstergesidir. Kûfelilerin زُب‘yi كَم‘e kıyas ederek isim olduğunu iddia etmelerini buna örnek olarak verebiliriz. Buna itiraz eden Basralılar, böyle bir durumun doğru olmadığını örneklerle izah etmeye çalışırlar. Örneğin onlar, كَم‘in başına harf-i cer getirilebileceğini zikrederler. Onlara göre bu kelime isim olmalıdır. Bu sebeple بِكُمْ رَجُلٌ مَرَزَتْ! “Nice adamlara uğradın.” cümlesinde bu

⁵⁶⁹ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 364; Kûfeliler burada daha önce açıkladığımız edven kıyasını kullanmışlardır.

⁵⁷⁰ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 686, *Esrâru‘l-‘Arabiyye*, 184; زُب‘nin kullanımını için bk. el-Mâlekî, *Raşfu‘l-mebânî*, 191; ‘Abbâs Hasan, *en-Nahvu‘l-vâfî*, 2: 482-483.

⁵⁷¹ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 686, *Esrâru‘l-‘Arabiyye*, 184.

⁵⁷² Nahivcilere göre bu kelimededen sonra bir sıfat gelmek zorundadır. bk. İbnu‘ş-Şecerî, *Emâlî*, 3: 46.

⁵⁷³ el-Enbârî, *Esrâru‘l-‘Arabiyye*, 184.

⁵⁷⁴ زُب kelimesinin nefy harflerine benzerliği için bk. el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 367; es-Suyûtî, *Hem‘u‘l-hevâmi‘*, 2: 350.

durumun görüldüğünü ifade etmişlerdir. Buna karşılık زُبُّ' den önce harf-i cerrin gelemeyeceğini söyleyerek -isim zikretmeden- Kûfelilerin kıyasının gerçeği yansıtmadığını iddia etmektedirler.⁵⁷⁵

D. مَا أَفْعَلَهُ Kalıbında Kıyas

Nahiv ulemâsı مَا أَفْعَلَهُ kalıbında gördüğümüz أَفْعَلَ kelimesinin türü üzerinde farklı görüşler beyan etmişlerdir.⁵⁷⁶

Basra dil ekolü temsilcilerine göre bu kelime ittifakla mâzî fiildir.⁵⁷⁷ el-Kisâî de bu konuda Basralılarla aynı görüştedir.⁵⁷⁸ Kûfelilerin çoğu ise bu kelimenin isim olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁷⁹

Basralılar görüşlerini bu kelimenin fiile benzerliğine dayandırmışlardır. Ayrıca onlar, Araplardan مَا أَفْعَلَ kalıbında gelen birtakım rivâyetlerde أَفْعَلَ'nin isim olarak kullanılmasını lehçe olarak ele almışlardır.⁵⁸⁰ Basralılara göre nûn-i vikâye, fiillerde olduğu gibi bu kelimedede de zamirle beraber kullanılabilir.⁵⁸¹ Örneğin normal bir fiile ي zamiri bitişince fiili kesreden koruyan bir ن getirilir. أَكْرَمَنِي gibi fiillerde görülen bu durum مَا أَحْسَنَنِي عِنْدَكَ “Sana göre ben ne kadar da iyiyim!” ifadesinde görülmektedir. Onlara göre bu kelime eğer isim olmuş olsaydı غُلَامِي kelimesinde görüldüğü üzere nûn-i vikâyeyi almaması gerekirdi. Bu ise أَفْعَلَ'nin fiil olduğunu göstermektedir.⁵⁸² Ayrıca bu ekole göre bazı isimlerin sonuna nûn-i vikâye geldiği şeklindeki rivâyetler bu kelimeyi fiil olmaktan çıkarmayacaktır. Çünkü onlar bu rivâyetlerin şaz olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁸³ Basralılara göre bu kelimenin fiil olduğunun bir diğer delili de onun normal fiiller gibi ma‘rife ve nekreyi nasb edebilmesidir. Aksi takdirde ism-i tafdîl örneğindeki

⁵⁷⁵ el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 3: 57; İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufaṣṣal*, 8: 51.

⁵⁷⁶ Bu başlık altında مَا أَفْعَلَ kalıbı da tartışılmıştır. Her iki tartışma da aynı konu etrafında şekillendiği için burada sadece مَا أَفْعَلَ kalıbı ele alınacaktır.

⁵⁷⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4: 218; el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 4: 173; İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 98-99; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 4: 476; ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 99; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 87; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2: 362; el-Ezherî, *Şerhu't-Taṣriḥ*, 2: 59.

⁵⁷⁸ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 104; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 2: 1091; es-Selsîlî, *Şifâu'l-'alîl*, 2: 599.

⁵⁷⁹ İbnu'l-Haṣṣâb, *el-Murtecel*, 147; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 104; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 198, *et-Tebyîn*, 285; İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufaṣṣal*, 7: 256.

⁵⁸⁰ Sîbeveyh eserinde bu konuyla ilgili müstakil bir başlık açmıştır. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4: 218.

⁵⁸¹ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 101.

⁵⁸² Basralıların bu kıyası için bk. el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 106; *Esrâru'l-'Arabîyye*, 87-88; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 286; İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufaṣṣal*, 7: 256; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 3: 36.

⁵⁸³ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 107.

gibi sadece nekre bir kelimeyi nasb edecekti. Örneğin, زَيْدٌ أَكْبَرُ مِنْكَ سِنًا. “Zeyd yaşça senden büyüktür.” ifadesinde أَكْبَرُ kelimesi سِنًا şeklinde nekreyi nasb ederken bu kelimenin سِنًا şeklinde kullanılması uygun görülmemiştir. Bu durum onlara göre mezkûr kelimenin fiil olduğunu göstermektedir.⁵⁸⁴ Öte yandan bu kelimenin mâzi fiiller gibi fetha üzere mebnî olması Basralıların dikkatinden kaçmamıştır. Çünkü onlara göre bu kelime isim olsaydı merfû‘ gelmesi gerekirdi.⁵⁸⁵ Bunun yanında Basralılar cümlenin dizilişine baktıklarında söz konusu kalıpla fiil arasında harfi harfine bir benzerlik bulunduğunu zikrederler. Örneğin, زَيْدٌ ضَرَبَ عَمْرًا. “Zeyd Amr’ı dövdü.” ile مَا أَحْسَنَ زَيْدًا! “Zeyd ne kadar iyidir.” cümlesi gramer bakımından tam bir benzerlik ifade etmektedir. Onlara göre kelimelerin sıralanışına bakıldığında أَحْسَنُ kelimesinin ضَرَبَ gibi fiil ve mebnî olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵⁸⁶

Kûfeliler söz konusu kelimenin câmid olması sebebiyle isim olduğuna hükmetmişlerdir.⁵⁸⁷ Ancak Kûfelilerin bu görüşleri Basralılar tarafından eleştirilmiştir. Zira onlara göre عَسَى ve لَيْسَ’nin fiil olduğu ittifakla⁵⁸⁸ kabul edilmesine rağmen bunlar mutasarrif değillerdir. Dolayısıyla Basralılara göre bir kelimenin câmid/gayr-i mutasarrif olması onun fiil olmamasını gerektirmez. Diğer taraftan onlara göre ta‘accub istikbâle delalet eden bir lâfızla kullanılmayacağı için mâzi fiil olarak kullanılmaktadır.⁵⁸⁹ Ayrıca Basralılara göre bu kelimenin gayr-i mutasarrif olmasının sebebi لَيْتَ ve لَعَلَّ gibi harflere anlam bakımından benzerliğidir.⁵⁹⁰

Kûfe dil ekolü temsilcilerinin bir diğer delili de bu kelimenin Araplar tarafından ism-i tasgîr formunda rivâyet edilmesidir.⁵⁹¹ Onlara göre bu ifadeler أَعْلَلُ’nin isim olduğunu göstermektedir. Ancak Basralılar rivayet edilen ism-i

⁵⁸⁴ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 108, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, 88; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 7: 257.

⁵⁸⁵ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 111; el-‘Ukberî, *et-Tebyîn*, 288; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 7: 257; es-Suyûtî, *Hem‘u’l-hevâmi‘*, 3: 36.

⁵⁸⁶ el-Ezherî, *Şerhu’t-Taşrih*, 2: 59.

⁵⁸⁷ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 104; el-‘Ukberî, *et-Tebyîn*, 290; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 7: 255.

⁵⁸⁸ عَسَى’nin ittifakla fiil olduğu ifadesi bu kelimenin mutasarrif olarak kullanılması şartına bağlanmıştır. bk. el-Ezherî, *Şerhu’t-Taşrih*, 1: 298; Ebu’l-Mekârim, *el-Hazf ve’t-takdir*, 80; Her ne kadar Basralılar لَيْسَ konusunda bir ittifaktan bahsetmiş olsa da kendi ekollerinden bile bu kelimenin harf olduğunu iddia edenler vardır.

⁵⁸⁹ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 112-113; *Esrâru’l-‘Arabiyye*, 89; el-‘Ukberî, *et-Tebyîn*, 290; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 7: 257.

⁵⁹⁰ er-Radî, *Şerhu’r-Radî*, 2: 1088.

⁵⁹¹ Bu rivâyetler için bk. el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 104 vd.

tasgîrin aslında mastara yapıldığını zikretmişlerdir. Öte yandan Basralılar arasında ta'accub kalıbının mübâlağa yönünden ism-i tafdüle benzerliğinden dolayı fiilden ism-i tasgîr yapıldığını söyleyenler de bulunmaktadır.⁵⁹² Ayrıca onlara göre bu rivâyetler şazdır.⁵⁹³ Bununla birlikte bazı Basralılara göre bu fiillerden ism-i tasgîr yapılması onların isim olduklarını göstermez. Zira bu fiillerin ism-i tasgîri şebeh kıyası yoluyla olabilmektedir.⁵⁹⁴

Kûfelilerin bu kelimenin isim olduğuna dair bir diğer delilleri ise kelimeye i'lâlin gerçekleşmemesidir. Zira onlara göre bu kelime fiil olsaydı قَامَ بَاعَ'de görüldüğü gibi و ve ي'nın elife kalbolması gerekirdi. Hâlbuki مَا أَقْوَمَهُ örneğinde görüldüğü gibi fiillere has olan durum burada gerçekleşmemiştir.⁵⁹⁵ Ancak Basralılar dilde bu tarz kullanımların söz konusu olduğunu söyleyerek Kûfelilerin yukarıdaki görüşlerine itiraz etmişlerdir.⁵⁹⁶

Her iki tarafın görüşlerine bakıldığında kıyasın meselenin çözümünde büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Ancak burada dikkati çeken bir başka yön ise şebeh kıyasının çok rahat bir şekilde kullanılması ve buna itirazın farklı bir şebeh kıyasla yapılmasıdır. Kanaatimize göre nahiv âlimleri yapılar ve kalıplar arasındaki benzetmeler uzak da olsa görüşlerini desteklemek için kıyas alanını oldukça genişleterek, en ufak bir benzerliği kıyasa konu yapmaktan kaçınmamışlardır.⁵⁹⁷

⁵⁹² Tartışmalar için bk. İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naħv*, 100; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 113 vd., *Esrâru'l-'Arabîyye*, 89 vd.

⁵⁹³ er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 2: 1096.

⁵⁹⁴ Bu fiillerin ism-i tafdüle benzerliği sebebiyle ism-i tasgîri yapıldığı zikredilmiştir. bk. İbn Ebi'r-Rabî' 'Ubeydullâh b. Ahmed b. 'Abdillâh el-Kuraşî el-İşbîlî es-Sebtî (öl. 688/1289), *el-Basîfî fi şerhi Cumeli'z-Zeccâcî*, nşr. 'Ayyâd b. 'Îd (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1407/1986), 1: 180; el-Âlûsî, *Hâşiyetu Şerhi'l-Kaṭr fi 'ilmi'n-naħv*, nşr. Fuâd Nâsır (Midyat: Mektebetü Nuri's-Sabâh, 1432/2011), 649.

⁵⁹⁵ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 105; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 290, *el-Lubâb*, 1: 198; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 256.

⁵⁹⁶ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 117.

⁵⁹⁷ Konu hakkında daha geniş bilgi için bk. İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naħv*, 98 vd.; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 104 vd., *Esrâru'l-'Arabîyye*, 87 vd.; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 285 vd., *el-Lubâb*, 1: 197 vd.; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 254 vd.; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 2: 1087 vd.; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 2: 57 vd.; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 3: 36 vd.

E. İsim Fiillerde Kıyas

Daha önce ifade edildiği gibi ilk dönem nahivcileri kelimeleri isim, fiil ve harf olmak üzere üç gruba ayırmışlardır. Nahivciler bir kelimenin isim, fiil veya harf olduğu tespit edebilmek için bunlara ait birtakım özellikler belirlemişlerdir. Ancak yukarıda da görüldüğü üzere kelimenin kendi içerisinde farklı türlere benzerliği o kelimenin çeşidini belirlemede ihtilâfa yol açmıştır. Arapça gramerinde isim fiil olarak adlandırılan kelimelerin isim mi yoksa fiil mi olduğu konusunda gerek Basra gerekse Kûfe dil ekolünde böyle bir tartışma yaşanmıştır. Kanaatimizce bu ihtilâfın kaynağı bu çalışmanın konusunu teşkil eden kıyastır. Çünkü nahivciler her kelime türü için birtakım özellikler ortaya koymuşlar ve herhangi birinin türünü tespit etmek istediklerinde onları bu özellikleri taşıyan diğer kelimelere kıyas etmişlerdir.

Basralıların büyük çoğunluğuna göre هَلُمَّ، هَيْهَاتَ، ضَهْ، أَفْ vb. gibi isim fiiller, isimdir.⁵⁹⁸ Çünkü onlara göre bu kelimeler isme ait özellikler taşımaktadırlar. Tenvini kabul etmeleri,⁵⁹⁹ fâil veya mef'ûl konumunda bulunmaları onların isim olduğunu göstermektedir.⁶⁰⁰ Diğer taraftan onlara göre bu kelimelerin fiillere özgü merfû' muttasıl zamirleri almaması onların isim olduğunun bir başka delilidir.⁶⁰¹

Yukarıda zikredilen durum isti'mâlî kıyasın en bariz örneklerinden bir tanesidir. Zira nahivciler daha önce her bir kelime türü için ortaya koydukları özellikleri kullanarak kıyas yoluyla teker teker her bir Arapça kelimenin türünü ortaya koymaya çalışmışlardır. Burada da Basralı nahivcilerin birçoğu kıyasa başvurmuşlardır.

Kûfe ekolü temsilcilerinin çoğuna göre ise bu kelimeler fiildir.⁶⁰² Çünkü onlar isim fiillerin normal fiiller gibi zaman ve hudûs (iş-oluş) bildirdiğini zikretmişlerdir.⁶⁰³

⁵⁹⁸ el-Murâdî, *Tevdîhu'l-meķâsid*, 4: 1159.

⁵⁹⁹ el-Murâdî, *Tevdîhu'l-meķâsid*, 4: 1159.

⁶⁰⁰ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 4: 39 vd.

⁶⁰¹ eş-Şâtîbî, *el-Meķâsidu's-şâfiye*, 5: 495.

⁶⁰² el-Murâdî, *Tevdîhu'l-meķâsid*, 4: 1159; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 2: 281; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 2: 957; es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Şabbân*, 3: 303.

⁶⁰³ es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 3: 82; Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, "Uddetu's-sâlik ilâ tahkîki Evdahî'l-mesâlik", *Evdahu'l-mesâlik* içinde (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, t.y.), 4: 82.

Her iki ekolün aynı kelime üzerinde farklı sonuçlara varmaları illet olarak kabul ettikleri vasıfta farklılık sebebiyledir.

F. كَان ve Benzerlerinde Kıyas

Arap gramerinde genel olarak كَان ve benzerleri olarak bilinen kelimelerin türü hakkında iki görüş ortaya atılmıştır. Aralarında Basralıların⁶⁰⁴ da bulunduğu bazı nahivciler⁶⁰⁵ bu kelimelerin harf olduklarını iddia ederlerken,⁶⁰⁶ nahivcilerin büyük bir çoğunluğu bunları nâkıs fiil kabul etmişlerdir.⁶⁰⁷ Onlara göre bu kelimeler, lâfız olarak fiile benzemekle beraber hudûse delâlet etmemelerinden dolayı tam fiil olarak kabul edilmese de⁶⁰⁸ tam fiiller gibi sonlarına merfû' muttasıl zamir ve müenneslik tâsı bitişmesi sebebiyle fiil olarak kabul edilmelidir.⁶⁰⁹ Görüldüğü gibi bu kelimelerin fiillerle aynı özelliği taşıması kıyasen onların fiil olarak adlandırılmasına sebep olmuştur. Bu görüşe katılmayanlar ise kendi kıyasları sonucunda bunların harf olduğunu iddia etmektedirler. Zira onlara göre bu kelimeler mastara delâlet etmemeleri sebebiyle harflere benzemektedir. Ancak onlar, bu kelimelerin lâfız olarak fiillere benzerliklerini de inkâr etmemişlerdir.⁶¹⁰

Nahivcilerin büyük bir kısmı كَان haricinde كَان ve benzeri kelimeleri fiil kabul etmiştir. كَان ise Kûfelilerin tamamı⁶¹¹ ve bir grup Basralı nahivci tarafından harf olarak telakki edilmiştir.⁶¹² Bunlar dışında kalan nahivciler ise onu fiil olarak değerlendirmişlerdir.⁶¹³

⁶⁰⁴ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 164.

⁶⁰⁵ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 100.

⁶⁰⁶ ez-Zeccâcî eserinde bunları isimlerini ref', haberlerini nasb eden harfler olarak zikretmiştir. bk. ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 41; ez-Zeccâcî'nin bu kelimeleri harf olarak değerlendirmesinin sebepleri için bk. Hammûd b. 'Atîk Râdî, "Şerḥu Cumeli'z-Zeccâcî li Ebî İshâk İbrâhîm b. Ahmed el-Ġâfikî (öl. 716/1316)" (Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, 1416/1996), 45 vd.

⁶⁰⁷ İbn Ya'îş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal*, 7: 167-168.

⁶⁰⁸ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 82.

⁶⁰⁹ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 345; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 100; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 164.

⁶¹⁰ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 164; İbn Ya'îş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal*, 7: 167.

⁶¹¹ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-lâmât*, nşr. Mâzin el-Mübârek (Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1405/1985), 34.

⁶¹² İbnu'l-Haşşâb, *el-Murtecel*, 126; İbn 'Uşfûr, *Şerḥu Cumeli'z-Zeccâcî*, 1: 368; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-ḍarab*, 3: 1146; Esmâ' Ebû Bekir Muhammed, *Mu'cemu'l-ef'âli'l-câmide* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), 85.

⁶¹³ Fâdil Sâlih es-Sâmîrrâî, *Me'âni'n-naḥv* (el-Kahire: Şeriketü'l-'Âtik, 1423/2003), 1: 228.

Başlarında Ebû 'Alî el-Fârisî'nin bulunduğu dilcilere göre لَيْسَ kelimesi fiil değildir. Zira bunda fiilde bulunan hudûs ve zaman delâleti yoktur. Onlara göre لَيْسَ'nin her ne kadar fiile benzer yönleri bulunsa da o, كَانَ ve benzerleri gibi değerlendirilmemelidir. Çünkü onlara göre bu kelime nefy-i hâl ifade etmekte, isim cümlesinin başına gelmekte ve amelinin لَإِ ile bozulması konularında مَا'ya benzer.⁶¹⁴ Ayrıca bazı nahivciler bu kelimenin gayr-i mutasarrif olmasını harf olduğunun delili saymışlardır.⁶¹⁵ Diğer taraftan bunlara göre bu kelimeye merfû' muttasıl zamirlerin gelmesi onun fiil olduğunu göstermez. Çünkü Arapçada fiil olmadığı halde bu zamirleri alan kelimeler de bulunmaktadır.⁶¹⁶

لَيْسَ'nin fiil olduğunu söyleyenler ise bu kelimenin diğer fiiller gibi muttasıl zamirleri⁶¹⁷ ve müenneslik tâsî almasını delil olarak sunmuşlardır. Aynı zamanda bu kelime onlara göre çekimli olmayan ve fiile ait özellikler taşıyan عَسَى'ya benzemektedir.⁶¹⁸

G. كَيْدًا Kelimesinde Kıyas

Şart edatlarından biri kabul edilen كَيْدًا kelimesinin türü nahivciler arasında farklı görüşlere konu olmuştur. Bir kısmı bu kelimenin isim olduğunu kabul ederken, diğer bir kısmı harf olduğunu ifade etmektedir. Daha çok Basra dil ekolü içerisinde meydana gelen tartışmanın kıyas eksenli olduğu müşâhede edilmektedir.

كَيْدًا kelimesi كَيْدٌ ve مَا'dan oluşmaktadır. Geçmiş zaman zarfı olan كَيْدٌ'e مَا bitiştiğinde cezm eden kelimelerden biri olur.⁶¹⁹ Sîbeveyh'e göre bu kelime كَيْدٌ ve مَا'dan mürekkep bir harftir.⁶²⁰ O, bu ikisinin tek harf gibi değerlendirilmesi gerektiğini savunur.⁶²¹ Sîbeveyh'in bu görüşünün temeli kıyasa dayanmaktadır. Çünkü كَيْدٌ ve مَا'dan müteşekkil bu kelime anlam bakımından değiştiği gibi isti'mâlen de değişim göstermiştir. Zira gelecek zamanı ifade eden bir kelimenin önünde bulunmayan ve cezm edatı olmayan كَيْدٌ ile مَا bitiştikten sonra farklı bir kullanım alanı

⁶¹⁴ Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-Mesâilu'l-Halebiyyât*, nşr. Hasan Hindâvi (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1407/1987), 210-211-222; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 165.

⁶¹⁵ İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, 1: 362.

⁶¹⁶ Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-Mesâilu'l-Halebiyyât*, 211; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 165.

⁶¹⁷ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1: 297-298; İbnu'l-Haşşâb, *el-Murtecel*, 126.

⁶¹⁸ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 308-309.

⁶¹⁹ es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 453.

⁶²⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 64.

⁶²¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 64.

bulmuştur. Bu ise onun اِنْ harfine benzerliğine bağlanmıştır. Yani اِنْ kelimesi اِنْ'e kıyas edilmiş ve onun gibi amel ederek mana bakımından ona benzemiştir.⁶²² Ayrıca mürekkebe bir kelimenin öncesi ve sonrası, kelime türünün değişmesi açısından farklılık arz edebilmektedir. Örneğin اِنْ kelimesi mürekkebe olmadan önce اِنْ şeklinde fiil olarak kullanılmaktaydı. Mürekkebe olunca tek kelime olarak düşünölmüş ve isim olarak değerlendirilmiştir.⁶²³ اِنْ kelimesi için de aynı durum söz konusudur.⁶²⁴

İbnu's-Serrâc ve Ebû 'Alî el-Fârisî'nin söz konusu kelimeyi zaman zarfı olarak kabul ettikleri zikredilmiştir.⁶²⁵ Onlara göre de kelime اِنْ ve اِنْ'dan oluşmaktadır. اِنْ kelimesine اِنْ getirilerek şart ifade ettiği ve bu sayede muzâri fiili cezmettiği ifade edilmiştir.⁶²⁶ Ayrıca söz konusu nahivcilerin bu görüşlerinde kıyasın etkili olduğu zikredilmiştir. Bu kelimenin اِنْ مَكَان ve اِنْ حِين anlamında kullanılması aralarında ortak illet kabul edilmiştir.⁶²⁷

III. MU'REB VE MEBNİLİĞİN TESPİTİNDE KIYASIN ROLÜ

Nahiv âlimleri Arap dili incelemelerinde bazı kelimelerin mebnî, bazılarının ise mu'reb olduğunu görmüşlerdir. Bu durumu asıl ve fer' açısından değerlendiren Basra ve Kûfeli nahivcilerin tamamı harflerde mebnîliğin asıl olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.⁶²⁸ Basra dil eköü temsilcilerinin isimlerde asıl olanın

⁶²² es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 3: 258-259; İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naħv*, 592; eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 6: 113.

⁶²³ es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 453.

⁶²⁴ eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 6:113.

⁶²⁵ İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiye*, nşr. 'Abdu'l-Mun'im Ahmed Harîrî (Mekke: Dâru'l-Me'mûn, 1406/1986), 3: 1622; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-darab*, 4: 1862; İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb fi ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*, nşr. Muhammed Ebû Fadl 'Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2001), 179, *Muğni'l-lebîb*, 1: 178; Söz konusu kelimenin isim olduğu hususunda el-Müberrid'in de aynı kanaati paylaştığı hatta bu konuda iki ayrı görüşünün olduğu nakledilmiştir. Mehâ Binti Musfir b. Sa'id el-Gâmidî, "Te'addudu ra'yi'n-naħvî fi'l-meseleti'l-vâhîde hatta'l-karni's-şâlişi'l-hicri" (Doktora Tezi, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1433/2012), 199. Bununla birlikte el-Müberrid'in mezkûr kelimeyi harf olarak değerlendirdiğini müşâhede ettik. bk. el-Müberrid, *el-Muktedab*, 2: 45.

⁶²⁶ es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 453.

⁶²⁷ eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 6: 114.

⁶²⁸ ez-Zeccâcî, *el-İzâh fi ileli'n-naħv*, 84-85; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 2: 74; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1: 43; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 34; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 1: 62.

mu‘reblük⁶²⁹ fiillerde ise mebnîlik olduğuna kanaat getirmelerine karşılık Kûfeliler hem isimlerde hem de fiillerde asıl olanın mu‘reblük olduğunu ifade etmişlerdir.⁶³⁰

Yukarıdaki ifadelerde bütün nahivcilere göre isimlerde mu‘reb olmanın asıl kabul edildiği görülmektedir. Bunun yanında dilcilerin kelimeleri bu şekilde sınıflandırmasının birtakım sebeplerinin de burada zikredilmesi gerekir. Basralı dilciler isimlerde farklılaşan manaları -ki bunlar fâiliyyet, mef‘ûliyyet ve izâfet durumu- bu kelime türü için mu‘reblük şeklinde yorumlamışlardır. Dolayısıyla mu‘reb olan bu kelime türü, farklı manaları bu şekilde gösterecek ve aralarındaki mana karışıklığını giderecektir. Basralılara göre adı geçen anlamlar fiillerde ve harflerde yoktur. Bundan dolayı Basralılar fiillerin ve harflerin mebnî olduğunu söylemişlerdir. Diğer taraftan fiillerin bu ekole göre mu‘reb olarak değerlendirilmesi durumunda onları mu‘reb kılan bir âmilin bulunması gerekecektir. Fakat bakıldığında fiiller isimlere âmil olmaktadır. Harfler ise isimlerde var olan manaları içermediğinden mebnî olmuşlardır.⁶³¹

Kûfeliler ise isimlere fiilleri de ilave ederek iki kelime türünün de mu‘reb olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre isimlerde i‘râbın bulunma sebebi fiillerde de vardır. İsimlerde bulunan farklı manalar fiillerde de bulunmaktadır. Örneğin *لَ تَشْرَبُ تَأْكُلُ السَّمَكِ وَتَشْرَبُ اللَّبَنَ*. cümlesinde *تَشْرَبُ* kelimesi farklı i‘râblarla çeşitli anlamlar içermektedir. Bu kelime cizm, nasb ve ref‘ ile okunursa farklı anlamlara gelecektir.⁶³² Kûfeliler bu ve benzeri örneklerle fiillerde de isimler gibi asıl olanın mu‘reblük olduğunu savunmaktadırlar.⁶³³

İki ekol arasında bu konuda kıyas kaynaklı farklı görüşler ileri sürülmesi sebebiyle isim ve fiillerde mu‘reb ve mebnîlik üzerinde durulacaktır.

⁶²⁹ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî ‘ileli’n-naħv*, 84; ‘Alî b. Süleymân el-Haydar el-Yemenî (öl. 599/1203), *Keşfu’l-müşkil fî’n-naħv*, nşr. Hâdî ‘Atiyye (Bağdat: Matba‘atu’l-İrşâd, 1404/1984), 2: 182; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 1: 39-40; el-Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî*, 1: 33; el-İstanbûlî, “el-Mûfî fî’n-naħvi’l-Kûfî”, nşr. Muhammed Behce el-Baytâr, *Mecelletu Mecme‘i’l-Luğati’l-‘Arabîyye* 24/3 (1368/1949): 424.

⁶³⁰ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî ‘ileli’n-naħv*, 85; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 1: 39-40; el-Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî*, 1: 33; el-Esedî, *Neş‘etu’n-naħv*, 49; Terzî, *Fî uşûli’l-luğa*, 178; Hamdî Mahmûd Hamdî el-Cibâlî, *el-Hilâfu’n-naħviyyi’l-Kûfî* (Amman: Dâru’l-Me‘mûn, 1434/2013), 151.

⁶³¹ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî ‘ileli’n-naħv*, 84.

⁶³² Cümlelerin anlamı sırasıyla şu şekildedir: “Balık yeme, süt içme.”, “Balık yerken süt içme.”, “Balık yeme, ancak süt içebilirsin.”.

⁶³³ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 2: 21; es-Suyûtî, *Hem‘u’l-hevâmi‘*, 1: 57.

A. İsimlerde Mu‘reblik ve Mebnîlik

Farklı görüşler⁶³⁴ olmakla birlikte bazı isimlerin mebnî oluşu harflere benzerliğinden kaynaklanmaktadır.⁶³⁵ Basralı ve Kûfeli nahivciler isimle harf arasında farklı yönlerden benzerlikleri illet kabul etmişlerdir. Çünkü onlara göre isim ile harf arasındaki benzerlikler ismi harfe yaklaştırmış, mu‘reb olması gereken isim bu benzerlik sebebiyle mebnî olmuştur.⁶³⁶ Örneğin vaz‘ yönünden bazı isimler harflere benzemektedir. Nahivciler, bir veya iki harften oluşan ت ve تا gibi zamirlerin vaz‘î yönden harflere benzerliğini kıyas için illet kabul etmiş ve bunların harfler gibi mebnî olduklarını söylemişlerdir. Diğer taraftan ma‘nevî benzerlik de bazı isimlerin mebnî olmasını gerektirecek illet kabul edilmiştir. Nahivciler ma‘nevî benzerliği iki yönden ele almışlardır.

Birincisi var olan bir harfe benzerliktir. Örneğin مَتَّى kelimesi istifhâm olarak kullanıldığında istifhâm hemzesine yani harfe; şart olarak kullanıldığında ise şart harfi انْإِ’e benzemektedir. İsmi istifhâm ve şart manası taşıması zikredilen harflerde olduğu gibi onun mebnî olmasına sebep olmuştur.

İkincisi ise var olmayan ancak olması gereken bir harfe benzetildiğinden mebnî kabul edilmiş isimlerdir. Örneğin هُنَا işaret ismi mukadder bir harfe

⁶³⁴ Nahivcilerin çoğu isimlerdeki mebnîliği harflere benzeyişlerine hasretse de bu konuda farklı illetlerin varlığına işaret eden dilciler de mevcuttur. Örneğin isimlerdeki mebnîlik sebeplerinin farklı olduğunu söyleyen bir grup nahivciye göre bazı isimler mebnî fiillere benzemektedir. Örneğin نَزَال ismi ve نَزَال ismi fiillerine mana bakımından benzemektedir. Aralarındaki bu illet bunları kıyasa götürmüştür. Aralarında İbn Hâcib’in de bulunduğu bir kısım nahivciler ise bazı isimlerde mebnî oluşun illetini “ademu terkîb” (kelimelerin cümle dışında olmaları hâli) olarak belirlemişlerdir. Zira onlara göre isimler cümleye dahil olmadan önce mebnîlik halindeydiler. Bazıları, isimlerin mebnî oluşunu isimlerde munsarif olmayı engelleyen üç sebebin varlığına bağlamış ve bunlardan herhangi ikisi bir kelimedede bulunması durumunda o kelimenin mebnî olduğuna hükmetmişlerdir. Ancak Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd gibi çağdaş gramercilerinden bu görüşü tenkid edenler de vardır. Ona göre ilk görüş doğru olsaydı örneğin muzâri fiile mana bakımından benzeyen أَفْ kelimesinin mu‘reb olması gerekirdi. İkinci görüşü bizatihi zâhiren yanlış kabul eden Muhammed Muhyiddîn üçüncü görüşün doğru olmayışını أَذْرَبِيَّانْ kelimesi üzerinden değerlendirir. Ona göre bu kelime, onda munsarif olmayı engelleyen beş özellik bulunduğu halde mu‘rebtir. Yukarıda ifade edilen görüşlerin detayları için bk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd, “Minhatu’l-celîl bi’taḥkîki Şerḥi İbn ‘Aḳîl” *Şerḥu İbn ‘Aḳîl ‘alâ Elfiyeti’bn Mâlik* içinde (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 1433/2012), 1: 32 vd.; Bu konuda el-Müberra, mebnî bir ismin tenvin almamasını fiile benzerliğine bağlamakta aynı zamanda ismin harfe benzerliğinden dolayı mebnî kıldığını kaydetmektedir. bk. el-Müberra, *el-Muḳtedab*, 3:171.

⁶³⁵ el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, 26.

⁶³⁶ el-Eşmûnî, *Şerḥu’l-Eşmûnî*, 1: 29; Terzî, *Fî usûli’l-luġa*, 179.

benzetilmiştir. Lâfız olarak belirlenmemiş ancak ma‘nen var olan harf manasını içerdiğinden كُنَّا kelimesi mebnî kabul edilmiştir.⁶³⁷

Bazen nahivciler ismi, isti‘ mâlî yönden de harfe benzetmişlerdir. İsim fiillerin mebnî olmasının gerekçesi bu şekilde açıklanmıştır.⁶³⁸ Örneğin isim fiil olan كُنَّا kelimesi kesre üzere mebnîdir. Nahivcilere göre bu kelime, harfler gibi amel edebilmekte yani âmil olabilmekte ancak ma‘mûl olmamaktadır. İşte isim fiillerin bu yönüyle harfe benzerliği mebnî olmalarına sebep olmuştur. Ayrıca ismin cümlede bir mana ifade edebilmesi için başka bir kelimeye ihtiyaç duyması, onu harflere benzer kılan başka bir özelliktir. Örneğin ism-i mevsûlün sılaya ihtiyaç duyması harfe benzemiştir. Dolayısıyla kıyasa tabi tutularak, harf hakkında verilen mebnîlik hükmü ism-i mevsûle de uygulanmıştır.⁶³⁹ İsm-in harfe benzerliği yanında bazı isimlerin (isim fiil) emir fiillere kıyas edilerek mebnî oldukları da kabul edilmiştir.⁶⁴⁰

Yukarıda genel çerçevesi çizilen bu konuda kıyasın rolünün daha iyi tespit edilebilmesi açısından bazı isimler üzerinde durulacaktır.

1. Zamirlerde Kıyas

Nahiv ulemâsı zamirlerin mebnî olduğu konusunda herhangi bir ihtilâfa düşmemiştir.⁶⁴¹ Ancak onlar, zamirlerin hangi yönden harfe benzediği hususunda farklı illetler tespit etmişlerdir. Örneğin zamirlerin harfler gibi başka bir kelimeye ihtiyaç duymasından dolayı mebnî kılındığı zikredilmiştir. Zira harflerin bir mana ifade etmesi için başka bir kelimeye ihtiyaç duyduğu bilinmektedir.⁶⁴² Aynı şekilde

⁶³⁷ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 488; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 1: 32 vd.; İsimlerin mebnî olmasını gerektiren benzerlikler için bk. İbn ‘Uşfûr, *Şerhu Cumeli ‘z-Zeccâcî*, 1: 33 vd.; İbnu’n-Nâzım Ebî ‘Abdillâh Bedriddîn Muhammed b. Cemâliddîn b. Mâlik (öl. 686/1287), *Şerhu İbni’n-Nâzım ‘alâ Elfiyeti ‘bn Mâlik*, nşr. Muhammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1420/2000), 12 vd.; İbn Hişâm, *Evdâhu ‘l-mesâlik*, 1: 29 vd.; Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed Ebî Bekr b. Eyyûb b. Kayyîm el-Cevziyye (öl. 767/1366), *İrşâdu’s-sâlik ilâ halli Elfiyeti ‘bn Mâlik*, nşr. Muhammed b. ‘İvad b. Muhammed (by., Edvâu’s-Selef, 1419/1998), 1: 87 vd.; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 1: 58 vd.

⁶³⁸ el-Eşmûnî, *Şerhu ‘l-Eşmûnî*, 1: 30; Bu benzerliği “niyâbeten şebeh” şeklinde isimlendirenler de vardır. bk. ‘Abdullâh b. Sâlih el-Fevzân, *Delîlu’s-sâlik ilâ Elfiyeti ‘bn Mâlik* (er-Riyad: Dâru’l-Müslim, 1416/1995), 1: 40.

⁶³⁹ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 1: 35 vd.

⁶⁴⁰ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu Cumeli ‘z-Zeccâcî*, 2: 375.

⁶⁴¹ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 3: 106; İbn Ya‘îş, *Şerhu ‘l-Mufaşşal*, 3: 154; Ebu’l-Fidâ, *Kitâbu ‘l-kunnâş*, 240; ‘Abbâs Hasan, *en-Nahvu ‘l-vâfi*, 1: 199.

⁶⁴² es-Semânî, *el-Fevâid ve ‘l-kavâ ‘id*, 397.

zamirlerin zâhir bir ismin yerine kullanılışı, bir kelimeye ihtiyaç duyması şeklinde yorumlanmış ve harf ile aralarında ortak bir illet kabul edilmiştir. Ayrıca aralarında daha önce belirtildiği üzere vaz' ediliş (yapı) yönünden benzerlik vardır.⁶⁴³ Dolayısıyla iki kelime türü arasında var olan illet birliği kıyasen harflerdeki mebnîlik hükmünün zamirlere uygulanmasını gerekli kılmıştır.

Görüldüğü gibi bir ismin farklı yönlerden harfe benzetilmesi makîs için verilen hükümde bir değişikliğe sebep olmamıştır. Farklı görüşler de olsa illetin bulunmasıyla harfe benzeyen ismin mebnî olduğu hükme bağlanmıştır.

2. مَنْ ve أَيِّ Kelimelerinde Kıyas

İsm-i mevsûl dışında şart, istifhâm gibi farklı şekillerde kullanılan مَنْ kelimesinin mebnî oluşunda kıyasın rol oynadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Çünkü bu kelime soru ismi olarak kullanıldığında istifhâm harflerinin nâibi kabul edilir.⁶⁴⁴ Yani مَنْ istifhâm olarak kullanıldığında أَ ve هَلْ gibi istifhâm manası içerir.⁶⁴⁵ Bununla birlikte yapılan kıyas sadece mana yönüne münhasır değildir. Kullanım yönü de kıyasa esas teşkil etmiştir. Örneğin “مَنْ ضَرَبَكَ؟” “*Seni kim dövdü?*” ifadesindeki مَنْ'in konumuyla “أَزَيْدٌ ضَرَبَكَ؟” “*Seni Zeyd mi dövdü?*” cümlesindeki زَيْد'in konumu aynıdır. Söz konusu kelimeler mansûb ve mecrûr sorularda da aynı konumda birleşirler.⁶⁴⁶ Öte yandan bu kelime şart ismi olarak اِنْ harfi manasında kullanıldığından ona benzemekte ve onun gibi mebnî sayılmaktadır.⁶⁴⁷ Bahsi geçen kelime ism-i mevsûl olarak kullanıldığında ise sılıya ihtiyaç duymaktadır. Bu ise söz konusu kelimenin harflere benzerliği sebebiyle mebnî olduğunu göstermektedir.⁶⁴⁸

Basralı ve Kûfeli nahivciler, أَيِّ ism-i mevsûlünün sıla cümlesindeki âid zamirinin zikredilmesi durumunda mu'reb olduğunu ittifakla kabul etmişlerdir. Fakat onlar, أَيِّ kelimesinin لَأَضْرِبَنَّ أَيُّهُمْ أَفْضَلُ “*Onların en iyisini döveceğim.*”

⁶⁴³ er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 2: 112.

⁶⁴⁴ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 576.

⁶⁴⁵ el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 3: 172; İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 576.

⁶⁴⁶ el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 3: 172.

⁶⁴⁷ el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 3: 172; Bu kelime umûm ifade etmesi yönüyle اِنْ harfiyle benzerlik arz eder. bk. el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 2: 53.

⁶⁴⁸ el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 3: 172; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 281; Bir grup nahivci ism-i mevsûllerin bazı mebnî isimlere benzerliğini illet kabul etmiştir. Ancak bu konuda herhangi bir örnek verilmemiştir. bk. İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 576; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 26.

cümlesinde görüldüğü gibi âidinin hazfedilmesi durumunda nasıl değerlendirileceği hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁶⁴⁹

Başta Sîbeveyh olmak üzere Basralıların çoğuna göre sıladaki âidin hazfedilmesi durumunda أَيّ kelimesi damme üzere mebnîdir.⁶⁵⁰ Bu kelimenin durumu, dilciler tarafından farklı yönlerden ele alınmıştır. Bazılarına göre أَيّ kelimesi âidi hazfedildiğinde قَبْل ve بَعْد kelimelerine benzemektedir. Zira söz konusu bu iki kelime, nahivcilere göre izâfetten kesilince damme üzere mebnî olmaktadır. Aynı durumun burada أَيّ kelimesi için de geçerli olduğu görülmektedir. Zira o da sıladaki âidin hazfi durumunda zikredilen iki kelimeye benzemektedir.⁶⁵¹

Meseleyi farklı açıdan değerlendiren bir grup nahivci ise أَيّ kelimesinin mebnî oluşunu مَنْ ve مَا'ya benzeterek izah etmeye çalışır. Çünkü bu kelimeler arasında kullanım benzerliği bulunmaktadır. Zira bu kelimelerin herbiri şart, istifhâm ve ism-i mevsûl olarak kullanılabilir. Dolayısıyla onlara göre kıyas gereği⁶⁵² her halukârda أَيّ dahil bu kelimelerin mebnî kullanılmaları gerekmektedir. Ancak onlara göre أَيّ kelimesi, بَعْض kelimesinin benzeri ve كَلْ kelimesinin zıddı olması hasebiyle farklı bir kıyas işlemine tabi tutulmuş ve mebnî olması gereken bu kelime mu'reb olmuştur. Fakat sıra cümlesindeki âid zamirinin hazfedilmesi durumunda cümlede bir noksanlık meydana geleceği için bu kelimenin mebnîlik hükmünü tekrar aldığı iddia edilmiştir. Bundan dolayı أَيّ kelimesinin aslına rücû ettiğİ ve mebnî olduğu söylenmiştir.⁶⁵³

Basralı nahivcilerin görüşlerine bakıldığında aynı konu üzerinde farklı kıyas örnekleri sergiledikleri müşâhede edilmektedir. Örneğin Basralılar daha önce ifade

⁶⁴⁹ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 583; Daha önce ism-i mevsûllerin harflere benzerliği nedeniyle mebnî olduklarını zikretmiştik. İsm-i mevsûllerin sılaya ihtiyaç duyması harflere benzetilmiştir. Çünkü her iki kelime türü de mana kazanmak için başka bir unsura ihtiyaç duymaktadır. bk. es-Sebtî, *el-Basîf*, 1: 281.

⁶⁵⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 420; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3: 169; İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-nahv*, 573; Basra ekolünün önemli isimlerinden el-Halîl b. Ahmed, Yûnus b. Habîb ve el-Cermî gibi âlimlerin bu konudaki görüşleri Sîbeveyh'ten farklıdır. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 419 vd.; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3: 162 vd.; İbnu'l-Hâcib Ebû 'Amr Cemâluddîn 'Osmân b. 'Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (öl. 646/1249), *Kitâbu emâlî İbnu'l-Hâcib*, nşr. Sâlih Süleymân Kudâre (Beyrut: Daru'l-Cîl, t.y.), 1: 147 vd.; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 197; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 1: 155 vd.

⁶⁵¹ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-nahv*, 573-574; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-nuşra*, 67.

⁶⁵² Harf manası içerdiklerinden dolayı bunara kıyas işlemi uygulanmış ve mebnî kabul edilmişlerdir. bk. el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 2: 123-124.

⁶⁵³ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 585-586.

edildiği gibi isimlerde asıl olanın mu‘reblik olduğunu kabul etmektedirler. Buradan bakıldığında bütün isimlerin mu‘reb olması gerekmektedir. Ancak bazı isimlerin mebnî olduğu görülmüştür. Bunların ise harfe benzerliği fark edilmiş bundan dolayı mebnî oldukları söylenmiştir. Yani isimle harf arasında kıyasa gidilmiştir. Bu kıyas ism-i mevsûllerde de uygulanmıştır. Çünkü onlar da harfe benzemektedir. Ancak ism-i mevsûl olan أَيُّ kelimesi üzerinde ikinci bir kıyas işlemi daha uygulanarak أَيُّ kelimesi mu‘reb olmuştur. Hâlbuki isim olduğundan dolayı أَيُّ kelimesinin herhangi bir kıyasa gerek duymadan mu‘reb olması gerekmektedir. Ayrıca nahivciler أَيُّ ism-i mevsûlünün zikredilen durumda mebnî olduğunu izah ederken “*aslına rüçû etti*” ifadesini kullanmışlardır. Bu ise kanaatimize göre kıyas işleminde asılların değişebileceği düşüncesine yol açmaktadır. O zaman “*İsimlerde asıl olan mu‘reb olmaktır.*” şeklindeki genel bir yargı alt sınıflandırmada farklı şekilde izah edilmektedir. Bu da “*İsmi mevsûllerde kıyas gereği asıl olan mebnî olmaktır.*” şeklinde bir yargının zihinlerde yer aldığını göstermektedir.

Kûfeliler ise أَيُّ kelimesinin mu‘reb olduğunu kabul etmektedirler.⁶⁵⁴ Onlar bu konudaki görüşlerini, ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَشَدُّ عَلَيْهِمُ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا, “*Sonra her bir topluluktan Rahman’a en isyankâr olanları mutlaka çekip çıkaracağız.*”⁶⁵⁵ âyetindeki أَيُّ kelimesinin أَيُّ şeklinde okunan bir kıraate dayandırmışlardır. Onlara göre kıraatte bu kelimenin mansûb okunması kelimenin mebnî olmadığını göstermektedir.⁶⁵⁶ Ancak bazı Basralı nahivciler şâz olduğu ileri sürerek bu rivayeti kıyasa konu yapmamışlardır.⁶⁵⁷ Diğer taraftan Kûfeliler, Basralıların أَيُّ kelimesini قَبْل ve بَعْد kelimesine kıyasen mebnî olduğuna dair açıklamalarını da kabul etmemişlerdir.⁶⁵⁸

⁶⁵⁴ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3: 165.

⁶⁵⁵ Meryem 19/69.

⁶⁵⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 419-420; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 584; Zikredilen kıraat için bk. ‘Abdullatîf el-Hatîb, *Mu‘cemu’l-kırâât*, 5: 383.

⁶⁵⁷ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 586.

⁶⁵⁸ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 585; İki ekol arasındaki tartışmalar için bk. el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 2: 123-124; Kûfelilerden el-Ferrâ’nın görüşü için bk. el-Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1: 47 vd.

3. Zarflarda Kıyas

Arapçada bazı zarflar mebnî kabul edilmiştir. Bu durum gerek Basra gerekse Kûfeli nahivciler tarafından kıyasen izah edilmeye çalışılmıştır. Zarflarda kıyasın etkisini gösterme açısından birkaç örnek verilecektir.

a. أَمْسُ Kelimesinde Kıyas

Kıyasa konu olan mebnî isimlerden bir tanesi de أَمْسُ kelimesidir. Bu kelime ism-i tasgîr, cemi, izâfet durumunda ve harf-i tarifli olduğunda mu‘reb,⁶⁵⁹ bu durumların dışında ise mebnî kabul edilmektedir. Ancak Basralı nahivciler bu kelimenin neden mebnî olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁶⁶⁰ Bazıları lâm-ı târif anlamı içerdiğinden dolayı harfe benzediğini ve bundan dolayı kıyasen mebnî olduğunu zikretmiştir. Bu görüşe göre أَمْسُ kelimesinin aslı الْأَمْسُ şeklindedir.⁶⁶¹ Ayrıca bu kelimenin bizâtihi bir güne hasredilmemesinden dolayı mebnî olduğu da iddia edilmiştir.⁶⁶² Sonuçta bu kelimenin mebnî oluşu hususunda kıyasın önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

b. قَبْلُ ve بَعْدُ Kelimelerinde Kıyas

Gerek Basralı gerekse Kûfeli nahiv âlimleri, قَبْلُ ve بَعْدُ kelimelerinin izâfetten kesilmesi durumunda mebnî olduğunu belirtmişler⁶⁶³ ve bu durumu kıyas çerçevesinde değerlendirerek farklı açıklamalar getirmişlerdir. Bazıları bu kelimeleri mebnî isimlere,⁶⁶⁴ bazıları ise harflere benzeterak kıyas sonucu mebnî olduklarını söylemişlerdir.⁶⁶⁵

Adı geçen kelimeler Arapçada yerine göre hem zaman zarfı hem de mekân zarfı olarak kullanılmaktadır.⁶⁶⁶ Nahivciler bunların izâfetli kullanımlarını asıl

⁶⁵⁹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu Cumeli’z-Zeccâci*, 2: 561; Söz konusu kelime, Temim kabilesi tarafından her halükârda mu‘reb sayılmıştır. Hicazlılar ise bu kelimeyi kesr üzere mebnî kabul etmektedirler. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 314; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 4: 170 vd.

⁶⁶⁰ el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 173; el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, 26; İbn ‘Uşfûr, *Şerhu Cumeli’z-Zeccâci*, 2: 561 vd.

⁶⁶¹ el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, 27; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 4: 170; es-Suyûtî, *el-Metâli’u’s-se‘ide fi şerhi’l-Feride*, nşr. Nebhân Yâsîn Hüseyin (Bağdat: Dâru’r-Risâle, 1397/1977), 428.

⁶⁶² el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 173.

⁶⁶³ el-Ferrâ, *Me‘âni’l-‘Qur‘ân*, 2: 319; el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 174.

⁶⁶⁴ el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, 26-27.

⁶⁶⁵ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 2: 82.

⁶⁶⁶ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 2: 81.

kabul etmişlerdir. Zira bu kelimelerin izâfet durumunda tam olarak anlamlarının ortaya çıktığı belirtilmiştir. Çünkü bunlar izâfe edildiği kelimeyle anlam kazanmaktadırlar. Diğer taraftan nahivcilere göre izâfet terkinde muzâf ve muzâfun ileyh tek kelime kabul edilmiştir.⁶⁶⁷ Kanaatimize göre mana bakımından birbirlerini tamamlamaları, nahivcilerin bunları tek bir kelime gibi değerlendirmelerine sebep olmuştur. İzâfet durumuyla müfred durumları arasında farklılık olduğu için gayr-i mütemekkin⁶⁶⁸ kabul edilen bu kelimelerin izâfetten kesilmesi durumunda mebnî olmaları, müfred ‘alem halindeki münâdâyâ kıyas edilmiştir. Çünkü münâdâ olan kelimeler nekre veya izâfet halinde mu‘reb, müfred ve ma‘rife olarak kullanıldıklarında ise mebnîdir. Nahivciler, aynı durumun قَبْل ve بَعْد kelimelerinde de olduğunu görmüşlerdir. Zira bu kelimeler de izâfet durumunda mu‘rebtirler. Ma‘nen izâfet halinde, lâfzen ise izâfetten kesildikleri zaman mebnî olmaktadır. Bunu gören nahivciler kıyasa giderek قَبْل ve بَعْد kelimelerinin damme üzere mebnî olduğunu söylemişlerdir.⁶⁶⁹ Bazı nahivciler ise bu kelimelerin “lâm” manası içerdiklerini zikretmişlerdir. Çünkü bu kelimelerin izâfet halinde bulunmaları kendilerine özgü bir durum sayılmıştır. Bu yönüyle izâfet lâmina yani harfe benzerlikleri kıyasa konu yapılmıştır.⁶⁷⁰ Bu kelimeler aynı zamanda cevap harflerine de kıyas edilmişlerdir. Onlar gibi kendisinden sonra gelecek bir manaya ihtiyaç duymaları, harflere kıyasen mebnî olmalarını gerektirmiştir.⁶⁷¹

c. الآن Kelimesinde Kıyas

Basralı ve Kûfeli dilciler الآن kelimesinin mebnî olduğunu ittifakla kabul etmişlerdir.⁶⁷² Ancak onlar, söz konusu lâfzın hangi kelimeye kıyasla mebnî olduğu hususunda farklı görüşler beyan etmişlerdir.

Bazı Basralı dilcilere göre الآن kelimesi mana bakımından ism-i işârete benzemektedir. Nitekim, الآن هَذَا الْوَقْتُ, الآن أَنْتَ الْآنَ تَفْعَلُ. Bu

⁶⁶⁷ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1: 67; İbn Ya‘îş, *Şerhu 'l-Mufaşşal*, 4: 135.

⁶⁶⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 317.

⁶⁶⁹ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1: 67 vd.; el-Enbârî, *Esrâru 'l-'Arabiyye*, 26-27; İbn Ya‘îş, *Şerhu 'l-Mufaşşal*, 4: 135 vd.

⁶⁷⁰ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 2: 82.

⁶⁷¹ el-Eşmûnî, *Şerhu 'l-Eşmûnî*, 3: 466.

⁶⁷² el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 424.

benzerliği gören Basralı nahivcilerin çoğu الآن kelimesinin ism-i işrete kıyas edilerek mebnî olduğunu kabul etmiştir.⁶⁷³

el-Müberrid isimlerin asıl olarak nekre olduğu görüşündedir. Ona göre isimler daha sonra izâfet veya harf-i trifle ma' rife yapılabilir. الآن kelimesi ise el-Müberrid'in kabul ettiği kuralın dışında ma' rife olarak vaz' edilmiştir. Bundan dolayı ona göre mezkûr kelime mebnî olmuştur. es-Sîrâfi'ye göre الآن kelimesindeki bu durum harflere benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü ona göre harflerin de ilk vaz' edildikleri şekilde bulunmaları gerekir.⁶⁷⁴

Eb 'Al el-Fârîsî'ye göre ise bu kelimenin başındaki "elif-lâm" harf-i trifdir ve daha sonra eklenmiştir. Dolayısıyla الآن harf manası içerdiğinden dolayı mebnî olmuştur.⁶⁷⁵

Kûfeli dlcilerden el-Ferrâ'ya göre الآن kelimesi bu haliyle harftir. Ona göre kelimenin aslı اوان'dır. Değişikliğe uğrayarak آن olmuş sonra kendisine harf-i târif gelmiştir. Bu değişimden sonra lfz ve mana bakımından sıfat olmuştur. el-Ferrâ bu durumun farklı kelimelerde de olduğunu zikretmektedir. Örneğin ona göre الذي kelimesi de aynı durumdadır. الآن kelimesi de الذي'de olduğu gibi başına elif-lâm gelmeden önceki durumu üzere mebnî olmuştur. O, أمس kelimesini de bu duruma örnek vermiştir. Bu kelimenin elif-lâm aldıktan sonra da kesre üzerine الأمس şeklinde mebnî olduğunu söylemiştir. Bütün bunlar el-Ferrâ'ya göre bu kelimelerin önceki halleri üzere mebnî klndiğini göstermektedir. O, ayrıca الآن kelimesinin fiil olma ihtimaline de temas eder. Ona göre bu kelime آن-ييين şeklinde mâzi bir fiil de olabilir. Daha sonra harf-i târif almış ve fiil olmaktan çıkmış ve isim olmuştur. Fakat fiil halindeki mebnîliği devam etmiştir. Zira ona göre bu Arapçada görülebilen bir durumdur. Örneğin o, bu konuda, قَالَ وَكَثْرَةُ السُّؤَالِ، نَهَى رَسُولُ اللَّهِ عَنْ قِيلٍ وَ قَالَ وَكَثْرَةُ السُّؤَالِ، "Allah Resulu dedikodu yapmayı ve çok soru sormayı yasakladı."⁶⁷⁶ hadisini şâhid olarak sunmaktadır. Hadiste de grldğu gibi başına harf-i cer gelen mâzi fiil isim olarak kullanılmış ancak önceki mebnîlik durumu devam etmiştir.⁶⁷⁷

⁶⁷³ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-lmt*, 55-56.

⁶⁷⁴ es-Sîrâfi, *řerđu Kitâbi Sîbeveyh*, 1: 101.

⁶⁷⁵ el-Enbârî, *el-İnşf*, 2: 425 vd.; el-Müberrid'in de buna benzer görüşünün olduğu zikredilmiştir. bk. es-Sîrâfi, *řerđu Kitâbi Sîbeveyh*, 1: 100-101.

⁶⁷⁶ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Kelâm", 20.

⁶⁷⁷ el-Ferrâ, *Me'âni'l-şur'n*, 1: 467 vd.; es-Sîrâfi, *řerđu Kitâbi Sîbeveyh*, 1: 101; el-Kisâi de bazı hususlarda el-Ferrâ gibi düşünmektedir. bk. ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-lmt*, 56.

el-Ferrâ dışındaki Kûfeliler ise bu kelimenin evvelinde bulunan harf-i târifin الذي manasına geldiğini ve bu kullanımın yaygın olduğunu söylemişlerdir.⁶⁷⁸

el-Müberrid ve Ebû 'Alî el-Fârisî'nin bu konudaki görüşlerine bakıldığında mezkûr kelimenin evvelinde bulunan "el'f-lâm" konusunda farklı düşündükleri görülmektedir. el-Müberrid bu harflerin kelimenin vaz' durumunda bulunduğu için mebnî olduğunu söylerken diğeri bunların sonradan eklenmesi sebebiyle mebnî olduğunu zikretmektedir. Bu durum nahivcilerin zihinlerinde var olan mebnîlik hükmüne ulaşmak için kıyası kullandıklarını göstermektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi nahivcilere göre aslın dışında kullanılan bir kelimedede illet bulunmak zorundadır.

el-Ferrâ'nın bu konudaki açıklamalarına göre farklı kıyaslamalar yaptığı görülmektedir. O, ilk olarak الّآ kelimesinin harfe benzerliğini ele alarak kıyasen mebnî olduğu sonuca varmış, daha sonra farklı ihtimaller üzerinde durarak meseleyi çözüme kavuşturmak istemiştir. Mâzi fiilin mebnî olmasıyla bu kelime arasında bir bağ kurmuş ve bu konuda bir hadisi şahid olarak göstermiştir.

4. İsm-i İşâretlerde Kıyas

Basralı ve Kûfeli nahiv âlimleri, harflere benzerliği sebebiyle ism-i işâretlerin mebnî olduğunu ifade etmişlerdir. İşâreti bir mana olarak ele alan nahivciler dilde bu mana için bir harfin vaz' edilmediğine, fakat zihinlerde böyle bir mananın var olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre ism-i işâretler, vaz' edilmeyen işâret harfi manası içerdiklerinden dolayı mebnî kılınmıştır.⁶⁷⁹

Aslında ism-i işâretlerin var olmayan bir harfe kıyas edilmesinin sebebi nahivcilerin isimler için daha önceden verdikleri mu'reblik hükmüdür. Bu hükme binâen nahiv âlimleri mu'reb olmadığını gördükleri isimleri bir yönden farklı kelimelere benzetmek suretiyle koymuş olduğu kurallara aykırı davranmak istememişlerdir. Bundan dolayı kendilerini, mebnî isimlere herhangi bir sebep

⁶⁷⁸ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 424.

⁶⁷⁹ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 488; İbn Mâlik'in de bu konuda Basra ve Kûfeliler gibi düşündüğü anlaşılmaktadır. Örneğin İbn Mâlik'e göre nahivciler ism-i işâretin iftikâr ve vaz' yönünden harflere benzediğini zikretmişlerdir. İftikâr yönünden ism-i işâretler, ism-i mevsûller gibi kendilerini açıklayacak bir şeye ihtiyaç duyarlar. Zira nahivciler bu kelimelerin işâret ettikleri ismin açıklanması gerektiği ihtiyacına vurgu yapmışlardır. Ayrıca işâret ismi اُ ve يٰ gibi vaz'î yönden harflere benzerliği mebnî oluşuna illet sayılmıştır. İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1: 244.

bulmak zorunda hissetmişlerdir. Çünkü bunlara göre asla aykırı olan bir kelimenin zorunlu olarak bir illetinin bulunması gerekir.⁶⁸⁰

Diğer taraftan bazı Basralı nahivciler ism-i işâretleri zamirlere benzetmiştir. Onlara göre zamirlerde olduğu gibi ism-i işâretlerle var olana hitap edilmektedir. Zamirlerle ism-i işâretler arasındaki kullanım benzerliği kıyas için illet kabul edilmiş, zamirlerdeki mebnîlik hükmü ism-i işâretlere taşınmıştır.⁶⁸¹

5. Kinâye Lâfızlarında Kıyas

Arap dilinde كَمَّ، كَدَا، كَيْتَ، ذَيْتَ gibi kinâyeler kıyasen mebnî isimlerden kabul edilmiştir. Burada bir örnek olarak çok kullanılan كَمَّ kelimesi üzerinde durulacaktır.⁶⁸²

Bilindiği üzere كَمَّ-i istifhâmiyye ve haberiyye isim kabul edilmektedir.⁶⁸³ İsimlerde mu‘reb olmak asıl olmasına rağmen كَمَّ'in sükûn üzere mebnî olduğu görülmektedir. Nahivciler bu kelimenin harfe benzer yönlerini tespit etmeye çalışmışlar, ulaştıkları benzerlikleri illet kabul edip, harfe kıyasen mebnî olduğu sonucuna varmışlardır. Onlara göre كَمَّ ister istifhâmiyye olsun ister haberiyye olsun harfe benzemektedir. Örneğin o, istifhâmiyye olarak kabul edildiğinde istifhâm harflerine (هَلْ ve أ) benzemektedir. Ayrıca kıyasa konu olan her iki kelime de sadru kelâm istemektedir.⁶⁸⁴ Bunun yanı sıra bazı gramer âlimlerine göre كَمَّ-i haberiyye de زُبُّ'ye benzerliğinden⁶⁸⁵ dolayı mebnî olmuştur.⁶⁸⁶ Çünkü كَمَّ-i haberiyye de زُبُّ gibi nekre bir kelimenin başına gelmektedir. Aynı zamanda bu sadru kelâm da ister. Bu kelimenin başına harf-i cerrin gelmesi ise onun cümle başında gelmesini

⁶⁸⁰ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 488.

⁶⁸¹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 3: 226.

⁶⁸² Kinâyelerin Arapçada mebnî kullanılmaları için bk. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 4: 202 vd.

⁶⁸³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 159, 163; el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 55, 57; ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 134; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2: 483; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 4: 203; İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî*, 2: 141.

⁶⁸⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 163; ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 134; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 153; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 314; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 4: 203; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh fi Şerhi'l-Mufaşşal*, nşr. Mûsâ Bennây el-'Alîlî (Bağdat: Vizâretu'l-Evkâf, 1402/1982), 1: 523; es-Selsîlî, *Şifâu'l-'alîl*, 2: 581.

⁶⁸⁵ Bu, زُبُّ'yi harf olarak kabul edenlerin görüşüdür.

⁶⁸⁶ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 548; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 153; İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî*, 2: 141; كَمَّ'in زُبُّ'ye kıyas edilmesi sadece mebnî oluşuyla sınırlı değildir. Nahivciler aynı zamanda amel bakımından aralarında kıyas yapmışlardır. bk. el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 59; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 4: 206.

engellememektedir. Çünkü بِكُمْ رَجُلٍ مَرزُتٌ. “Nice adamlara uğradım.” cümlesinde görüldüğü gibi ب harf-i cerri asıl itibariyle müte‘allâkı olan fiilden sonra gelmelidir.⁶⁸⁷ كَمْ-i haberiyyenin زُبُّ’ye anlam bakımından zıt oluşu da kıyas için illet kabul edilmiştir. زُبُّ taklîl, كَمْ teksîr için kullanılmıştır. Aralarındaki mana bakımından zıtlık benzerlik olarak kabul edilmiş ve زُبُّ harf olması itibariyle كَمْ ona kıyas edilerek mebnî kılınmıştır.⁶⁸⁸ Sonuçta nahivciler كَمْ’in mebnî kılınışını harf olan زُبُّ ve soru manasını içermesi sebebiyle de istifhâm harfine benzeterek كَمْ’in kıyas yoluyla mebnî olduğunu açıklamaya çalışmışlardır.⁶⁸⁹

6. İsim Fiillerde Kıyas

Basralı nahiv âlimleri⁶⁹⁰ diğer mebnî isimlerde olduğu gibi isim fiilleri mebnî kılan illetin tespitine yönelik incelemeler yapmışlar ve onların kıyas sonucu mebnî olduğuna kanaat getirmişlerdir. Aslında bu kelimelerin isim veya fiil olduğu nahivciler arasında tartışma konusudur. Ancak gerek Basralılar gerekse Kûfeliler açısından bu kelimeler asıllarının dışında kullanılmışlardır. Çünkü Basralılara göre bunlar isimdir ve mu‘reb olması gerekirken aslın dışında mebnî kullanılmışlardır. Bu kelimeleri fiil kabul eden Kûfelilere göre ise fiiller de mu‘rebtirler. Bu yüzden her iki ekol açısından bu kelimeler kıyas sebebiyle mebnî olmuşlardır.

Nahivciler isim fiilleri vaz‘ ve zaman yönünden incelemişler ve her birini kendi içinde farklı kategorilerde ele almışlardır. Buna göre vaz‘ yönünden isim fiiller:

1. Mürtecel yani doğrudan isim fiil olarak vaz‘ edilenler (örneğin هَيْهَاتَ kelimesi بَعْدَ uzak oldu manasında bir isim fiildir).

2. Menkûl yani daha sonra isim fiil olarak kullanılmış kelimeler olmak üzere iki çeşittir. Menkûl de kendi içerisinde şöyle bir tasnife tabi tutulmuştur:

⁶⁸⁷ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 314.

⁶⁸⁸ el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabîyye*, 153; el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 314; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 4: 203.

⁶⁸⁹ İbnu’l-Verrâk, *‘İlelu’n-nahv*, 548 vd.

⁶⁹⁰ İsim fiillerin mebnî olduğu hususunda Basralılar ve daha sonra ortaya çıkan dil ekolleri arasında bir fark yoktur.

a. اَلَيْكَ (عَلَيْكَ *sarıl* manasında) ve اِلَيْكَ (اَلَيْكَ *yönel* manasında) kelimelerinde görüldüğü üzere câr ve mecrûrdan menkûl isim fiiller.

b. اَمَامَكَ (اَمَامَكَ *ilerle* manasında), وَرَائِكَ (وَرَائِكَ *geri kal* manasında) ve عِنْدَكَ (عِنْدَكَ *al* manasında) kelimelerinde görüldüğü üzere zarftan menkûl isim fiiller.

c. رُوَيْدًا (رُوَيْدًا *yavaş ol* manasında) kelimesinde görüldüğü gibi mastardan menkûl isim fiiller.

Yukarıdakilerin dışında فَعَالٍ vezninde sülâsi mücerred mutasarriif tam fiilden yapılan ve ma'dûl olarak zikredilen isim fiillere de burada değinmek gerekmektedir. Çünkü bu isim fiiller diğerlerinin aksine kıyasî olarak şartlarına haiz bütün sülâsi fiillerden elde edilebilmektedir. Diğer taraftan nahivciler isim fiilleri zamanına göre üç grupta incelemişlerdir.

1. اِفْتُرِقَ (اِفْتُرِقَ *ayrıldı* manasında) kelimesinde olduğu gibi mâzi manasında isim fiiller.

2. يَكْفِي (يَكْفِي *yeter* manasında) kelimesinde görüldüğü gibi muzâri manasında isim fiiller.

3. اَقْبَلْ (اَقْبَلْ *hadi* manasında) kelimesinde olduğu gibi emir manasında isim fiiller.⁶⁹¹

Genel olarak harflere benzerliğinden dolayı ismin mebnî olduğu kabul edilse de bu konuda farklı görüşlerin olduğunu zikretmiştik.⁶⁹² Nitekim isim fiillerin mutlak olarak mâzi ve emir fiile mana bakımından benzerliğinden yola çıkan bazı Basralı nahivciler, bu isimleri mebnî kabul etmişlerdir. Onlara göre muzâri manasında bir isim fiil olsaydı mu'reb olması gerekirdi. Dolayısıyla isim fiiller mutlak manada mâzi ve emir fiile benzerliklerinden dolayı mebnî kılınmışlardır.⁶⁹³ Buna karşı bazı nahivciler isim fiillerin harflere benzemesi sebebiyle mebnî olduğunda ısrarcıdırlar. Bu görüşte olanlara göre isim fiillerin mebnî olmasını gerektiren illet, bunların emir lâmı manası taşımalarıdır. Örneğin صة isim fiili اُسْكُتُ *sus* anlamındadır. اُسْكُتُ kelimesinin aslı ise اِسْكُتُ şeklindedir.

⁶⁹¹ Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ el-Hâşimî (öl. 1362/1943), *el-Ğavâ'idu'l-esâsiyye li'l-luğati'l-'Arabiyye* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1333/2012), 308 vd.; 'Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 4: 139 vd.; er-Râcihî, *et-Taṭbîqu'n-naḥvî* (Beyrut: Dâru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 1426/2004), 68 vd.

⁶⁹² Şebeh kıyası çeşitleri başlığı altında bu konuda bilgi verilmiştir.

⁶⁹³ er-Radî, *Şerhu'r-Rağî*, 2: 290 vd.

Dolayısıyla isim fiil harfe benzemektedir ve buna kıyasla mebnî kılınmıştır. Onlara göre mâzi ve muzâri anlamı taşıyan isim fiiller de emir manası taşıyan isim fiillere hamledilmek suretiyle mebnî olmuşlardır.⁶⁹⁴ Diğer taraftan isim fiillerin harfe benzerliği sebebiyle mebnî olduğunu iddia edenler harfin cümledeki konumuyla isim fiiller arasında ortak bir illet tespit etmişlerdir. Buna göre isim fiiller cümlede harf gibi âmil olurlar ve fâil veya mef'ûl alırlar. Bunun yanında yine harf gibi cümlede ma'mûl olmazlar. Birçok nahivciye göre aralarındaki bu isti'mâlî benzerlik kıyası gerektirmiştir. Dolayısıyla isim fiillerin mebnî olmasının gerekçesi harflere benzerliğine bağlanmıştır.⁶⁹⁵

7. Münâdâda Kıyas

Münâdâ, Arapçada farklı şekillerde kullanılmakla beraber, nahiv âlimleri arasında nidâ harfinden sonra müfred⁶⁹⁶ 'alem şeklinde gelen münâdânın mu'reb veya mebnî olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Kûfelilerin çoğuna göre müfred 'alem şeklinde gelen münâdâ mu'rebtir.⁶⁹⁷ Kûfe dil ekolü temsilcilerinden el-Ferrâ⁶⁹⁸ ve Basralılara göre ise damme üzere mebnîdir.⁶⁹⁹

el-Ferrâ'nın müfred 'alem şeklindeki münâdâyı mebnî kabul etmesinin sebebi kıyastır. Çünkü ona göre münâdânın mebnî olmasının sebebi onun *بَعْدَ* ve *قَبْلَ* kelimelerine benzerliğidir.⁷⁰⁰ el-Ferrâ'ya göre *يَا زَيْدُ* ifadesinin aslı *يَا زَيْدَاهُ* şeklindedir. Zira ona göre münâdânın nüdbede olduğu gibi iki ses arasında kullanılması gerekir. Ancak ilk sesle yetinildiğinden münâdânın sonundaki elif hafzedilmiştir.⁷⁰¹ el-Ferrâ, bu durumu *بَعْدُ* ve *قَبْلُ* kelimelerine benzetmiştir.⁷⁰² Çünkü bu iki kelimenin de

⁶⁹⁴ İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 2: 287; İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli 'z-Zeccâci*, 2: 375 vd.

⁶⁹⁵ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1: 35 vd.

⁶⁹⁶ Münâdânın müfred olması muzâf veya şibh-i muzâf olmaması demektir. Tesniye ve cemi bu manada müfreddir. bk. İbn Hişâm, *Evdâhu 'l-mesâlik*, 4: 18.

⁶⁹⁷ el-'Ukberî, *Mesâilu hilâfiyye*, 124, *et-Tebyîn*, 438; er-Radî eserinde bu görüşün sadece el-Kisâi'ye ait olduğunu söylemiştir. bk. er-Radî, *Şerhu 'r-Radî*, 1: 410.

⁶⁹⁸ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 264; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu 'n-nuşra*, 45.

⁶⁹⁹ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi 'n-naḥv*, 1: 332; ez-Zeccâci, *el-Cumel fi 'n-naḥv*, 147; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 264; el-'Ukberî, *Mesâilu hilâfiyye*, 124; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu 'n-nuşra*, 45; Muhammed b. Sâlih el-'Useymîn, *Şerhu 'l-Âcurrûmiyye* (er-Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005), 489; el-Halîl'e nispet edilen eserde münâdânın tensinsiz ve merfû' şeklinde geleceği yazılıdır. bk. el-Ferâhidî, *Kitâbu 'l-cumel fi 'n-naḥv*, 137; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 184.

⁷⁰⁰ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 264; İbn Ya'îş yapılan bu kıyası el-Ferrâ'ya nispet etmeden vermektedir. bk. İbn Ya'îş, *Şerhu 'l-Mufaşşal*, 1: 306.

⁷⁰¹ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 440; er-Radî, *Şerhu 'r-Radî*, 1: 411.

⁷⁰² el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 440.

muzâfun ileyhi hazfedildiğinde muzâf (قَبْلَ ve بَعْدَ kelimeleri) damme üzere mebnî olur. Ayrıca el-Ferrâ'ya göre bu iki kullanımda hazif gerçekleşikten sonra önceki kelimeyle aralarındaki bağlantı kesilmez. Bu benzerlikleri illet olarak kabul eden el-Ferrâ iki kullanım arasında kıyasa giderek قَبْلَ ve بَعْدَ kelimelerindeki mebnîlik hükmünü müfred 'alem münâdâya taşımış, onun damme üzere mebnî olduğunu iddia etmiştir.⁷⁰³

Basralı dilcilere göre müfred 'alem münâdâ, muhatap zamirlerine benzetilmiştir. Onlara göre يَا إِلَّاهُ, يَا أَنْتَ örneklerinde görüldüğü gibi muhataba bu şekilde hitap edilmesi gerekmektedir. Bunların yerine kullanılan müfred 'alem isimlerle bu kelimeler arasında muhâtap, ma'rifelik ve müfred olma şeklinde üç yönden benzerlik olduğu söylenmiştir.⁷⁰⁴ Basralılara göre bu benzerlikler kıyasen müfred 'alem ismin de mebnî olmasını gerekli kılmıştır.⁷⁰⁵ Ayrıca münâdâ Basralı dilcilerden el-Halîl b. Ahmed'e göre esvâta (seslere) benzemektedir.⁷⁰⁶ Sesler ise mebnî olduğundan dolayı söz konusu münâdâ mebnî sayılmıştır.⁷⁰⁷ Basralılar müfred 'alem münâdânın neden damme üzere mebnî olduğunu da izah etmişlerdir. Onlara göre bu kelime fetha üzere mebnî olması durumunda gayr-i munsarif ile kesre olması halinde ise nefis-i mütekellim yâsı ile karışabilirdi. Bu sebeplerden ötürü Basralılar, münâdânın damme üzere mebnî kılındığını ifade etmişlerdir.⁷⁰⁸

Gerek Kûfelilerin gerekse Basralıların münâdâ üzerinde yaptıkları kıyaslamalara bakıldığında makîsun aleyh'in mebnî olduğu görülmektedir. Ancak isimlerde asıl olan mu'reblik olduğundan üzerine kıyas yapılan kelime de aslında bir kıyas sonucunda mebnî kabul edilmiştir. Bu durumun, bazı nahivcilerin isimlerin mebnîliğini harflere benzerliğine bağlamalarıyla çeliştiği düşünülebilir. Ancak bu durumda illet zaten makîsun aleyh olarak kullanılan kelimenin harfle benzerliğine bağlanmaktadır. Dolayısıyla nahivciler mebnî olarak gördükleri ismi

⁷⁰³ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 264; 'Abdunnebî Muhammed Mustafa Hîbe Ca'fer, "İhtilâfu'n-nuḥât şimârûhû ve âşâruhû fi'd-dersi'n-naḥvî" (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atü Ümmi Dermân, 1431/2010), 295.

⁷⁰⁴ el-Müberriid, *el-Muktedâb*, 4: 204-205; el-'Ukberî, *Mesâilu ḥilâfiyye*, 124; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 1: 412.

⁷⁰⁵ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 265.

⁷⁰⁶ ez-Zeccâcî, *Emâli'z-Zeccâcî*, nşr. 'Abdusselâm Hârûn (Beirut: Dârul-Cil, 1407/1987), 83.

⁷⁰⁷ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 160; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 330.

⁷⁰⁸ el-'Ukberî, *Mesâilu ḥilâfiyye*, 124; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-Nuşra*, 46.

harflere benzetmek yerine aynı illete sahip olan ve kıyasen mebnî olan başka bir isme kıyas etmişlerdir.

Münâdâ konusunda üzerine durulması gereken bir mesele de bazı nahivcilerin aynı konuda makîsun aleyh ve makîsin tespitinde farklı görüşler ileri sürmeleridir. Bazı nahivciler yukarıda görüldüğü gibi münâdâyı قَبْل ve بَعْد kelimelerine benzetirken, bir grup ise münâdâyı makîsun aleyh yaparak kıyasa gitmektedir. Nakledilen dilsel verilerin hangisinin daha önce kullanıldığını tespit imkânının olmaması bize göre nahivcileri makîsun aleyhin tespitinde bu şekilde bir problemle karşı karşıya getirmiştir.

8. Umûmî Olumsuzluk Bildiren ل'ın İsminde Kıyas

Umûmî olumsuzluk bildiren ل'ın isminin mebnî veya mu'reb oluşu konusunda nahivciler tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kûfeli ve bazı Basralı nahivcilere göre ل'ın ismi mu'reb ve mansûbtur.⁷⁰⁹ Buna karşılık Basralı dilcilerin büyük bir kısmı ل'ın isminin fetha üzere mebnî olduğu konusunda ısrar etmektedirler.⁷¹⁰

Bazı Basralı dilcilere göre umûmî olumsuzluk bildiren ل'ın isminin mebnî olması harfe benzerliğinden kaynaklanmaktadır.⁷¹¹ Onlara göre örneğin لَ رَجُلٍ فِي الدَّارِ "Evde hiçbir adam yok." ifadesinin aslı لَ مِنْ رَجُلٍ فِي الدَّارِ şeklindedir. Çünkü bu ifade, هَلْ مِنْ رَجُلٍ فِي الدَّارِ "Evde herhangi bir adam var mı?" sorusunun cevabıdır.⁷¹² Burada مِ harfinin cins manasında olduğu görülür. ل' da ise tek başına bu mana yoktur. Buradan yola çıkan nahivciler ل'ın harf-i cerle bu manayı kazandığını

⁷⁰⁹ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 227; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 247; es-Sîrâfî eserinde Sîbeveyh'in Kûfeliler ile aynı kanaatte olduğunu zikretmiş, bunun yanısıra ez-Zeccâc ve kendisinin de bu görüşte olduğunu, el-Müberrid'in ise bu konuda farklı düşündüğünü kaydetmiştir. bk. es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3: 15; Sîbeveyh'in konu ile ilgili görüşleri için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 286; Mâzin 'Abdurresûl Selmân ez-Zeydî, "Naḥvu Sîbeveyh fî kutubi'n-nuḥât, dirâse, taḥkîk ve tekvîm" (Doktora tezi, el-Câmi'atü'l-Müstansiriyye, 1427/2006), 254; el-Müberrid'in görüşü için bk. el-Müberrid, *el-Muḥteḍab*, 4: 359; ez-Zeccâc'ın görüşü için bk. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 69.

⁷¹⁰ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 303; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 227; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 702; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1: 462; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-nuşra*, 51; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1: 466.

⁷¹¹ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 363.

⁷¹² es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3: 14; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 175.

zikretmişlerdir.⁷¹³ Ayrıca onu hazfedilen harf-i cer ile beraber tek bir terkîb⁷¹⁴ kabul etmişlerdir. Bu ise onlara göre onun harf manası içerdiğini göstermektedir. Fetha üzere mebnî oluşu ise fethanın en hafif hareke olması sebebiyledir.⁷¹⁵

Kûfeli dilcilerin bir kısmına göre umûmî olumsuzluk bildiren ٱ mana bakımından hem كَيْسٌ'ye hem de كَيْرٌ'ye benzemektedir. Ancak onlar, söz konusu kelimenin كَيْسٌ'ye benzerliğinin daha belirgin olduğunu göstermek için isminin mansûb okunduğunu söylemişlerdir.⁷¹⁶

Bir kısım Kûfeli dilci ise ٱ ile ٱِ arasındaki mana zıtlığına (nefy-isbât) binâen kıyaslamaya gitmişlerdir. Bu sebeple bazı Kûfeliler ٱ'nın isminin mu'reb olduğunu iddia etmişlerdir. Çünkü âmili ٱِ'ye kıyas edilmiştir.⁷¹⁷

9. Sayılarda Kıyas

Nahiv âlimlerine göre Arapçada mürekkeb olarak ifade edilen on bir ve on dokuz arasındaki sayılar mebnîdirler. Aslında söz konusu sayıların kıyasen (genel kural) mebnî olmamaları gerekmektedir. Örneğin mebnî olarak kullanılan أحد عشر kelimesi kıyas gereği واحد وعشرة şeklinde kullanılmalıydı. Çünkü genel olarak sayıların Arapçada mu'reb kullanıldığı görülmektedir. Ancak Araplar zikredilen sayıları mürekkeb olarak kullanmışlardır.⁷¹⁸

Daha önceki örneklerde asıl olarak mu'reb olması gereken birtakım isimlerin kıyas gereği mebnî oldukları görülmüştü. Fakat kıyasa sebep olacak illetin tespitinde farklı görüşler ortaya çıkmıştı. Mürekkeb sayılarda ise nahivcilerin çoğu aynı illet üzerinde durmuşlardır. Onlar, mürekkeb olan bu kelimelerin atıf harfî manası içermesini “illet” kabul etmişlerdir. Onlara göre aslında var olan atıf

⁷¹³ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 363.

⁷¹⁴ Nahivcilere göre terkîb halindeki kelimelerde asıl olan mebnî olmaktır. bk. eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 6: 257.

⁷¹⁵ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 175; el-'Ukberî, *Mesâilu hilâfiyye*, 104.

⁷¹⁶ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 302 vd.; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 365 vd.; *Mesâilu hilâfiyye*, 104 vd.; Basralılar, Kûfelilerin bu ifadelerini eleştirmişlerdir. Çünkü onlara göre Kûfelilerin görüşleri doğru olsaydı ٱ'nın isminin merfû gelmesi gerekirdi. bk. el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 365 vd.

⁷¹⁷ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-nahv*, 552; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 366. ٱ'nın isminin tenvinsiz kullanılması Kûfelilere göre ٱ'nın fer' olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak Basralılar ٱ'nın fer' olmasıyla isminin tenvinsiz gelmesi arasında bir ilişki görmemişlerdir. bk. el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 302; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 175-176.

⁷¹⁸ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-nahv*, 664; eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 6: 257.

harfinin hazfedilmesi durumunda mürekkebe olan bu kelimeler hazfedilen atıf harfi manası içerdiğinden mebnî kabul edilmiştir.⁷¹⁹

B. Fiillerde Mu‘reblik ve Mebnîlik

Gramer âlimleri nahiv araştırmalarında fiillerin mu‘reblik ve mebnîlik hallerinde bulduklarını görmüşler ve aşağıda görüleceğı üzere bu durumu kıyasen ortaya koymaya çalışmışlardır.

1. Muzâri Fiilde Kıyas

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Basralı dilciler, fiillerin asıl olarak mebnî olduğunu söylemişlerdir.⁷²⁰ Bununla beraber muzâri fiilin mu‘reb olduğunu fark eden dilciler, onu bu asıldan çıkararak illeti tespite yönelmişlerdir.⁷²¹ Kûfeli âlimler de Basralılar gibi muzâri fiilin mu‘reb olduğunu kabul etmişlerdir. Fakat onlar, bu fiilin mu‘reb oluşu konusunda Basralılardan farklı görüş beyan etmişlerdir.⁷²²

Basralı dilciler yaptıkları incelemelerde muzâri fiilin isme (ism-i fâil) birçok yönden benzediğini fark etmişler, bu benzerlikleri illet kabul ederek muzâri fiilin kıyasen mu‘reb⁷²³ olduğu sonucuna varmışlardır. Örneğin Basralı nahivciler, muzâri fiilin umûm ve husûs ifade etmede isme benzediğini görmüşlerdir. Zira isim, harf-i târif almadığında müphemdir ve umûm ifade eder. Aynı durum muzâri fiil için de geçerlidir. O da yalın haliyle hâle veya istikbâle delâlet etmektedir.⁷²⁴ Örneğin يَتَّقُوا muzâri fiili bu haliyle hâle ve istikbâle delâlet edebilir. Ancak bu kelimenin başına سَ veya سَوْ ekleri getirildiğinde manası istikbâle tahsis edilmiş olur. Bu durum رَجُلٌ örneğinde isme benzemektedir. Zira bu kelime harf-i târif

⁷¹⁹ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-nahv*, 664; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 156; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 321; Basra ve Kûfe ekolleri dışındaki nahiv âlimleri farklı illetler de tespit etmişlerdir. Örneğin bu sayıların mürekkebe olarak kullanılması bizatihi onların mebnî oluşuna illet kabul edilmiştir. Çünkü mürekkebe olan kelimeler harfler gibi mana bakımından birbirlerine ihtiyaç duyarlar. bk. eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 6: 257; Bu konuda daha farklı açıklamalar için bk. el-Murâdî, *Tevdîhu'l-mekâşid*, 4: 1326; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 468.

⁷²⁰ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1: 39.

⁷²¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 41, 227; el-Müberrid, *el-Muktedab*, 2: 1; ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-nahv*, 7; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 22; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 13; İbnu'n-Nâzım, *Şerhu İbni'n-Nâzım*, 14; el-'Useymîn, *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*, 163.

⁷²² es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1: 66.

⁷²³ Ancak fiil-i muzâri her yerde mu‘reb değildir. Nûn-u nisve ve mübaşir te'kid nûnunun ilavesiyle mebnî olmaktadır. bk. İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 3: 328; İbn Hişâm, *Evdâhu'l-mesâlik*, 1: 37-38; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 33.

⁷²⁴ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 13 vd.; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1: 66 vd.

aldığında belirli bir kişiye tahsis edilmiş olur. İşte muzâri fiil ile isim arasındaki bu benzerlik illeti ile muzâri fiilin mu‘reb olduğu ifade edilmiştir.⁷²⁵

Basralılar, muzâri fiil ile ism-i fâil arasındaki kullanım benzerliğine de dikkat çekmişlerdir. Onlar muzâri fiilin tıpkı ism-i fâil gibi nekre bir isme sıfat olmasını bir kullanım illeti olarak değerlendirmişlerdir.⁷²⁶ “Döven bir adama uğradım.” ve “Döven bir adama uğradım.” cümlelerinde görüldüğü üzere her iki kelime de nekre bir isme sıfat olmuştur. Basralılar, aralarındaki bu benzerliği illet kabul etmiş, ismin mu‘reb oluşu hükmünü bu kıyas sebebiyle muzâri fiile taşımışlardır.⁷²⁷

Diğer taraftan isimlere ait bir harfin muzâri fiilde kullanılması Basralı nahivciler tarafından illet olarak kabul edilmiştir. Örneğin te‘kid lâmi⁷²⁸ olarak isimlendirilen bu harf ism-i fâilde kullanıldığı gibi muzâri fiilinde de kullanılmaktadır. “Zeyd gerçekten ayakta duruyor.” ve “Zeyd gerçekten kalkıyor.” örneklerinde görüldüğü üzere muzâri fiil kullanım olarak isme benzemektedir.⁷²⁹

Basralılar, muzâri fiil ile ism-i fâil arasında gördükleri lâfzî benzerliği de illet kabul etmişlerdir.⁷³⁰ Örneğin ضَارِبٌ ile يَضْرِبُ arasındaki hareke bakımından benzerlik gözlerden kaçmamıştır.⁷³¹ Ayrıca muzâri fiillerin اُنَّ ile mansûb oluşu isimlerin اُنَّ ile nasb edilmesine benzetilerek muzâri fiil mu‘reb sayılmıştır.⁷³²

Kûfeli dilcilere göre ise fiil-i muzâri asıl olarak mu‘rebtir. Çünkü onlara göre isimlerde olduğu gibi fiil-i muzâride de farklı manalar bulunmaktadır. İsimlerde fâiliyyet, mef‘ûliyyet ve izâfet durumu gibi muhtelif manaların varlığı onun mu‘reb olmasını gerektiriyordu. Aynı durum Kûfelilere göre fiil-i muzâride

⁷²⁵ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 23; ‘Abdulkâdir el-Mehîrî, *Nazarât fi't-turâsi'l-luğaviyyi'l-'Arabî* (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1413/1993), 70.

⁷²⁶ Ebû ‘Alî el-Fârisî, *el-İzâh*, 308.

⁷²⁷ Örnekler için bk. el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 23; İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 14; es-Sebtî, *el-Basîf*, 1: 228.

⁷²⁸ Buna lâm-ı ibtidâ da denmektedir. bk. İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 14.

⁷²⁹ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 23; es-Sebtî, *el-Basîf*, 1: 228; Ancak bu harf, isimle benzer yönleri olmayan emir ve mâzi fiile gelmemektedir. bk. es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1: 66; Bu kelimenin kullanım alanları için bk. el-Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 131 vd.

⁷³⁰ İbn Habbâz, *Tevcihu'l-luma*, 66.

⁷³¹ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 24.

⁷³² İbn Hişâm, *Şerhu cumeli'z-Zeccâci*, nşr. ‘Alî Muhammed ‘Îsâ (Beirut: ‘Âlemu'l-Kütüb, 1405/1985), 104; Yukarıda zikredilenler dışında muzâri fiilin ism-i fâile başka benzerlik noktaları da kaydedilmiştir. bk. el-Müberrid, *el-Muktedab*, 1: 378.

de mevcuttur. Çünkü o da mâzi, hâl ve istikbâle delâlet ederek muhtelif manalar içermektedir. Dolayısıyla muzâri fiile mu'reblik hükmü verilirken isimle fiil arasında kıyasa gerek yoktur. Çünkü muzâri fiildeki mu'reblik asıldır.⁷³³

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi Basralılar isim ile fiil-i muzâri arasında lafzî, ma'nevî ve isti'mâlî benzerlikler görerek aralarında kıyasa gitmişlerdir. Kûfeliler ise muzâri fiilin asıl olarak mu'reblik hükmünde bulunduğunu söyleyerek kıyasa ihtiyaç duymamışlardır.

2. Emir (Emr-i Hâzır) Fiilde Kıyas

Nahiv âlimleri emir fiillerin mu'reb veya mebnî olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Basra ve Kûfe dil ekollerindeki bu farklı görüşlerin doğmasında kıyasın etkisinin olduğu müşâhede edilmektedir.

Basra dil ekolü temsilcilerine göre emr-i hâzır mebnîdirler.⁷³⁴ Onlara göre zaten fiiller asaleten mebnîdir.⁷³⁵ Her ne kadar emr-i hâzır asıl olarak mebnî kabul edilse de Basralı nahivciler görüşlerini açıklama ihtiyacı hissetmişlerdir. Çünkü Kûfeliler bu fiilin meczûm, dolayısıyla mu'reb olduğunu iddia etmişlerdir. el-Müberrid'e göre bir fiilin meczûm olması öncesine gelen bir âmil sebebiyledir. Ona göre emr-i hâzırda böyle bir şey söz konusu değildir. Diğer taraftan o, muzâri fiilde olduğu gibi bir fiilin ancak isme benzerliği sebebiyle mu'reb olabileceğini iddia etmiştir. Ayrıca, meczûm muzâri fiilin başındaki zâid (ي, ت, أ, ن)⁷³⁶ harfleri olmasına karşılık اِضْرِبْ gibi emir fiilinde bu harfler yoktur. el-Müberrid bütün bu gerekçeler sebebiyle, emr-i hâzırın meczûm olduğunu iddia edenlerin büyük bir hata içerisinde olduklarını belirtmektedir.⁷³⁷

el-Müberrid aslında emr-i hâzırın mu'reb olmayışını meczûm fiillere kıyas ederek açıklamıştır. Her ne kadar kendisi bunun bir kıyas işlemi olduğunu

⁷³³ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ileli'n-naḥv*, 87 vd.; es-Suyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi*, 1: 66-67; el-Mehîrî, *Naẓarât*, 71.

⁷³⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 43; el-Müberrid, *el-Muktedâb*, 2: 2, 3, 43; İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fî'n-naḥv*, 1: 50; Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-Îzâh*, 25; İbn Ya'îş, *Şerḥu'l-Mufaşşal*, 4: 46, 7: 107; Beşîr Sâlim Ferec, *el-Mu'reb ve'l-mebnî fî meşhûmi's-şurrah* (Beirut: Dâru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 1433/2012), 16; Belhâf, "el-Ḥilâfu'n-naḥvî fî'l-edevât", 200.

⁷³⁵ İbn 'Akîl, *Şerḥu İbn 'Akîl*, 1: 39-40; İbn Ya'îş, *Şerḥu'l-Mufaşşal*, 4: 46; ez-Zebîdî, *I'tilâfu'n-nuşra*, 126; el-Eşmûnî, *Şerḥu'l-Eşmûnî*, 1: 33.

⁷³⁶ Aynı zamanda bu harfler fiilin isme benzerlik yönü olarak kabul edilmiştir. bk. Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-Îzâh*, 23.

⁷³⁷ el-Müberrid, *el-Muktedâb*, 2: 129.

söylemeye de nahivde bu şekilde kıyaslara çokça rastlanmaktadır. Özellikle bir kelimenin türünü tespit ederken nahivciler bu çeşit kıyası çokça kullanmışlardır.

Bu konuda diğer Basralı nahivciler de el-Müberra gibi düşünmekte, emr-i hâzırın sükûn üzere mebnî oluşuna dikkat çekmektedirler. Zira onlara göre mebnî fiillerde asıl olan sükûn üzere olmaktır. Hatta mâzi fiillerin bazı yerlerde fetha üzere mebnî oluşunu kısmen isme benzemesine bağlamışlardır. Örneğin mâzi bir fiilin isimler gibi nekre bir kelimeye sıfat oluşu kısmi bir benzerlik olarak sunulmuştur. هَذَا رَجُلٌ ضَرَبْنَا. “Bu bizi döven bir adamdır.” ifadesinde görüldüğü gibi mâzi fiil هَذَا رَجُلٌ ضَرَبْنَا. “Bu döven bir adamdır.” cümlesindeki isim gibi nekre ismin sıfatı olmuştur. Bu kısmi benzerliğin onun hareke üzere mebnî olmasına sebep olduğu söylenmiştir.⁷³⁸

Nahivciler ilk dönem alimlerinin görüşlerinden yola çıkarak fiilleri isme benzerlikleri açısından tasnife tabi tutmuşlardır. Buna göre fiiller isme benzerlik yönünden muzâri, mâzi ve emr-i hâzır olarak üçe ayrılmıştır.

a. Muzâri fiil tam olarak isme benzer. Muzâri fiilin isme tam benzerliklerinden dolayı kıyasen mu‘reb kabul edilmiştir.

b. Mâzi fiil isme benzerliği muzâri fiil gibi tam olmadığından mu‘reb kabul edilmemiştir. Ancak isme ait bazı özelliklere sahip olduğundan dolayı mebnîliğinde farklılık arz eder.

c. Emr-i hâzır isme benzer yönü bulunmadığı için kıyas işlemine tabi tutulmamıştır. Sükûn üzere mebnîdir.⁷³⁹

Kûfe dil ekolü âlimleri ise emr-i hâzırın mu‘reb, dolayısıyla de meczûm olduğu görüşündedirler.⁷⁴⁰ Çünkü onlara göre اَفْعَلْ emr-i hâzırın aslı لِيَفْعَلْ şeklindedir. Bu durum لِيَفْعَلْ emr-i gâibinde de bulunmaktadır. Kûfeli dilcilerin emr-i hâzırın mu‘reb oluşuyla ilgili düşüncelerinde kıyas önemli bir faktördür. Buradaki kıyas bir benzerlikten ziyade emir fiillerin aslının ج harfiyle kullanıldığına dair esas aldıkları rivâyetlerdir. Makîsun aleyh olarak ele aldıkları kullanım ise bir kıraate

⁷³⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 43; el-Müberra, *el-Muktedab*, 2: 2.

⁷³⁹ es-Sîrâfi, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1: 77.

⁷⁴⁰ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 2: 17, *et-Tebyîn*, 176; el-İstanbûlî, “el-Mûfi fi’n-naḥvi’l-Kûfi”, nşr. Muhammed Behce el-Baytâr, *Mecelletu Mecme’i’l-Luğati’l-‘Arabiyye* 25/4 (1369/1950): 522.

dayanmaktadır. “فَلْتَفَرِّحُوا”⁷⁴¹ âyetindeki emir fiili فَلْتَفَرِّحُوا şeklinde de rivâyet edilmiştir.⁷⁴² Bu âyetin dışında Arap şiirinden birçok şâhit sunan Kûfeli dil âlimlerinden bazıları, emr-i hâzırın mu‘reb oluşunu nehy-i hâzıra kıyas ederek açıklamışlardır. Onlara göre kıyas benzerine hamletme şeklinde yapıldığı gibi zıddına hamletme şeklinde de yapılabilir. Bu sebeple nehiy fiili olan لَا تَفْعَلْ kalıbının mu‘reb olması kıyasen اَفْعَلْ kalıbında da mu‘reb olmasını gerektirmiştir.⁷⁴³

IV. TAKDİM VE TE’HİRDE KIYASIN ROLÜ

Arapçada bir kelime, bazen, cümlede asıl bulunması gereken bir konumdan farklı bir yerde bulunabilmektedir. Nahivcilerin kelimenin takdîmi ve te’hîri diye isimlendirdikleri bu durum bazen kıyas etrafında şekillenir. Aşağıdaki başlıklarda bu konuya yer verilecektir.

A. Haberin Takdîminde Kıyas

Haberin mübtedâya tekaddümü hususunda nahiv âlimleri arasında farklı görüşler bulunmaktadır.

Basralı dilcilere göre haberin müfred, şibh-i cümle veya isim cümlesi olması halinde öne geçmesinde bir sakınca yoktur. Örneğin. “Zeyd ayaktadır.” زَيْدٌ قَائِمٌ. cümlesinde haber mübtedânın önüne takdîm edilerek. “Ayaktadır Zeyd.” قَائِمٌ زَيْدٌ. şeklinde gelebilmektedir. Aynı durum haberin şibh-i cümle olması durumunda da geçerlidir. “Muhammed evdedir.” مُحَمَّدٌ فِي الدَّارِ. cümlesi مُحَمَّدٌ فِي الدَّارِ şeklinde gelebilmektedir. “Zeyd’in kardeşi gitmektedir.” زَيْدٌ أَخُوهُ مُنْطَلِقٌ. cümlesinde haber konumunda bulunan isim cümlesi, mübtedâya tekaddüm ederek. أَخُوهُ مُنْطَلِقٌ زَيْدٌ. şeklinde kullanılmaktadır. Ancak Basralılara göre haber, fiil cümlesi şeklinde ise

⁷⁴¹ Yûnus, 10/58. Bu rivayet kıraat-i ‘aşereden kabul edilmiştir. İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr fî kırâati’l-‘aşr*, 2: 285; el-Ferrâ eserinde bu kıraati değerlendirirken el-Kisâî’nin bu kıraati doğru bulmadığını söylemiş ve bu konuda onun görüşü doğrultusunda açıklama yapmıştır. bk. el-Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1: 469.

⁷⁴² el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 427 vd.

⁷⁴³ el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, 221; Bazı Kûfeli dilciler emir fiillerin meczûm oluşunu hazif ile izah etmişlerdir. Onlara göre yukarıda da ifade edilen ج harfinin hazfî, mu‘tel fiillerin meczûm oluşundaki و, ي ve ا’in hazfedilmesine kıyas edilmiştir. bk. el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 427-430; İbnu’l-Enbârî ise eserinde emir lâminin hazfîyle alâkalı birçok örnek sunmaktadır. Bu örnekler için bk. Ebû Bekr Muhammed b. El-Kâsım b. Beşşâr el-Enbârî (öl. 328/940), *Kitâbu’l-izâh el-vaqf ve’l-ibtidâ*, nşr. Muhyiddîn ‘Abdurrahmân Ramazan (Dimaşk; Matbu‘âtu Mecme‘i’l-Luğati’l-‘Arabiyye, 1391/1971), 222 vd.

mübtedâya tekaddüm edemez. Çünkü onlara göre fiil mübtedâdan daha kuvvetlidir. Bundan dolayı fiil, öne geçmesi durumunda mübtedâyı ref eder. Örneğin, عَلِيٌّ جَاءَ. cümlesinde haberin öne geçmesi durumunda, mübtedâ durumunda olan عَلِيٌّ kelimesi fâil konumunda bulunacaktır. Basralılar bundan dolayı haberin fiil cümlesi olması durumunda öne geçmesini doğru bulmamışlardır.⁷⁴⁴

Bazı Basralılar haberi fiile benzeterek konuyu kıyasen açıklamaya çalışmışlardır. Her iki öge de cümlede müsned durumundadır. Fiilin cümlede takdîm veya te'hîr edilmesi hükmü bunlara göre habere uygulanmıştır. Ayrıca Basralılar arasında haberi mef'ûle kıyas edenler de vardır. Onlara göre mef'ûl fiiline takdîm edilebiliyorsa haber de mübtedânın önüne geçebilir. Öte yandan haber, طَنْتُ أَحْمَدَ قَائِمًا. "Ahmed'in ayakta olduğunu zannettim." örneğinde görüldüğü üzere mef'ûl olabilmektedir. Bu da haber ile mef'ûl arasında bir benzerlik olduğunu göstermektedir.⁷⁴⁵ Bununla beraber aslı mübtedânın haberi olan كَانَ'nin haberi, كَانَ قَائِمًا زَيْدًا. "Ayaktaydı Zeyd." cümlesinde görüldüğü ismine takdîm edilmiştir. Aynı durum إِنَّ'nin haberi için de geçerlidir. Bu yüzden onlara göre haberin tekaddümünde bir sakınca yoktur.⁷⁴⁶

Kûfelilere göre haber ister müfred ister cümle olsun mübtedâdan önce gelemez.⁷⁴⁷ Bununla beraber bazı durumlarda haberin öne geçmesine cevâz verdikleri söylene de⁷⁴⁸ istisnasız olarak haberin mübtedâyâ tekaddümüne cevaz vermedikleri bilgisi daha doğru kabul edilmiştir.⁷⁴⁹ Zira onlara göre zamirler zâhir bir ismin önünde kullanılmaz. Kûfeliler birçok görüşlerinde bu ana kuralı (kıyas) temel almışlardır. Örneğin, قَائِمٌ زَيْدٌ cümlesindeki gibi haberin öne geçmesi durumunda habere ait zamir yani هُوَ, zâhir ismi olan زَيْدٌ kelimesine tekaddüm etmiş olacaktır. Aynı durum isim cümlesinde de görülmektedir. Örneğin yukarıdaki أَخُوهُ مُنْطَلِقٌ زَيْدٌ cümlesinde zamir, zâhir isminin önce gelmiştir. Bu şekilde bir kullanım

⁷⁴⁴ ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naħv*, 37; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 295.

⁷⁴⁵ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 142.

⁷⁴⁶ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 246; Ebû Muhammed Sa'îd b. el-Mübârek b. ed-Dehân en-Naħvî (öl. 569/1173), *Kitâbu'l-fuṣûl fi'l-'Arabîyye*, nşr. Fâiz Fâris (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1988), 16.

⁷⁴⁷ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 56; es-Sâmîrî, *el-Medârisu'n-naħviyye*, 67.

⁷⁴⁸ el-Murâdî, *Tevdîhu'l-meḳâsid*, 1: 482; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1: 213.

⁷⁴⁹ 'Abdulhamîd, "Minḫatu'l-celîl", 1: 213.

ana kurala yani kıyasa aykırılık arz ettiğinden haberin mübtedâya takdîm edilmesi Kûfelilerce kabul edilmemiştir.⁷⁵⁰

B. Nâkıs Fiillerin Haberinde Kıyas

Nahiv âlimleri arasında nâkıs fiillerin haberlerinin isimlerine tekaddümü konusunda herhangi bir ihtilâf söz konusu değildir. Çünkü normal fiillerde mef'ûl fâilin önüne geçebildiği gibi, burada da aynı durum söz konusudur.⁷⁵¹ Nâkıs fiillerin haberlerinin kendilerine tekaddümü hususunda ise özellikle مَازَال (benzerleriyle beraber) ve لَيْسَ gibi kelimelerde Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında farklı görüşler mevcuttur.⁷⁵²

1. مَازَال'ın Haberinde Kıyas

مَازَال ve benzerlerinin haberlerinin fiile takdîm edilmesinde iki ekol arasındaki tartışmanın ana sebebi kıyasa dayanmaktadır. Basra ekolü temsilcilerine göre مَازَال ve benzerlerinin haberleri kıyasen fiile tekaddüm edemezler.⁷⁵³ Bu konuda Kûfe dil ekolü temsilcilerinden el-Ferrâ'nın da Basralıların görüşünde olduğu zikredilmiştir.⁷⁵⁴ Çünkü Basralılara göre bu fiillerin başlarında bulunan ما'lar nefy harfidir. Nefy harfleri ise istifhâm harfleri gibi sadâret isterler yani onların cümlelerin başında bulunmaları gerekir. Bundan dolayı قَائِمًا مَازَالًا زَيْدًا. cümlesinde görüldüğü gibi haberlerinin kendilerine tekaddümü sahih kabul edilmemiştir.⁷⁵⁵ Diğer taraftan bu durum مَادَامَ'ye de kıyas edilmiştir.⁷⁵⁶ Orada da haberin tekaddümü câiz değildir. Çünkü buradaki ما, harf-i mevsûldür. Harf-i

⁷⁵⁰ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 56, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 57.

⁷⁵¹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 203; İbn Kayyîm, *İrşâdu's-sâlik*, 1: 193; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 347; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 1: 205.

⁷⁵² el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 104 vd.

⁷⁵³ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 1: 299; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 167; İbn Habbâz, *Tevcihu'l-luma'*, 139; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 204; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 310; Burada tekaddümün câiz olmaması ما harfiyle ilgilidir. لا, لم ve لَنْ harflerinin bu kelimelerin başlarına gelmesi tekaddüme engel olmaz. Sebepleri için bk. eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 2: 161.

⁷⁵⁴ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 126; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 167; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 204; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1: 373.

⁷⁵⁵ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 129; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 303; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 204; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-nuşra*, 122; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1: 373; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 352.

⁷⁵⁶ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 303.

mevsûl, sılaya ihtiyaç duyar, sıla ise harf-i mevsûlun önüne geçemez.⁷⁵⁷ مَا زَالَ aynı zamanda sadâret isteyen şart ve nidâ harflerine de kıyas edilmiştir.⁷⁵⁸

Kûfe dil ekolü temsilcilerinin çoğunluğu ise مَا زَالَ ve benzerlerinin haberlerinin kendilerine tekaddümünü sahih kabul etmişlerdir.⁷⁵⁹ Onlara göre مَا زَالَ ve benzerleri كَانَ'ye kıyas edilmiştir. كَانَ'nin haberinin kendisine tekaddümü câiz olduğuna göre kıyasen bu hüküm مَا زَالَ için de geçerlidir. Ayrıca onlar bu fiillerin başlarına gelen مَا harfinin olumsuzluk harfi olduğunu ve زَالَ fiili ile beraber kelimenin olumlu manaya dönüştüğünü söyleyerek onun كَانَ'ye benzediğini iddia etmişlerdir.⁷⁶⁰ Kûfelilerin bir kısmına göre bu benzerlik إِلا ile kurulan cümlelerde de kendini göstermektedir. Buna göre مَا زَالَ زَيْدٌ إِلا كَرِيْمًا. doğru bir cümle değildir. Aynı durum كَانَ كَرِيْمًا إِلا كَرِيْمًا. için de geçerlidir. Çünkü onlara göre bu cümle de doğru değildir.⁷⁶¹ Zira onlar إِلا'nın مَا مَرَزْتُ إِلا بِرَيْدٍ. “Sadece Zeyd'e uğradım.” cümlesindeki gibi öncesinde bulunan nefyi ortadan kaldırmak için kullanıldığını kabul etmektedirler. Onlara göre eğer cümle olumlu ise onu yeniden müsbet yapacak bir ifadeye ihtiyaç yoktur.⁷⁶² Görüldüğü üzere Kûfeliler مَا زَالَ ile كَانَ arasında kıyasa giderek كَانَ hakkında verilen hükmü مَا زَالَ'ye hamletmişlerdir.

2. نَيْسٌ'nin Haberinde Kıyas

Nahiv âlimleri nâkıs fiiller arasında zikredilen نَيْسٌ'nin haberinin kendisine tekaddümü hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. el-Müberrid⁷⁶³ ve bazı nahivciler⁷⁶⁴ dışında birçok Basralı nahivci نَيْسٌ'nin haberinin kendisine tekaddümünü câiz görürken, Kûfe dil ekolü temsilcileri aksini düşünmüşlerdir.⁷⁶⁵

⁷⁵⁷ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 1: 300; İbn Hişâm, *Şerhu Kaṭri'n-nedâ ve belli's-şadâ*, nşr. Berekât Yûsuf Hibbûr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1428/2007), 174-175; Yukarıda zikredilen مَا, hem mastariyye hem zarfiyyedir. bk. İbn Hişâm, *Şerhu Kaṭri'n-nedâ*, 170.

⁷⁵⁸ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 167.

⁷⁵⁹ İbn Habbâz, *Tevcihu'l-luma'*, 139; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-nuşra*, 122; es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Şabbân*, 1: 344.

⁷⁶⁰ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 126; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 304; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-nuşra*, 122; es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Şabbân*, 1: 344.

⁷⁶¹ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 304.

⁷⁶² el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 126-127.

⁷⁶³ el-Müberrid, *el-Muktedâb*, 4: 194.

⁷⁶⁴ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 207; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1: 333.

⁷⁶⁵ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 130; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 315; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1: 333; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 311; İbn Hişâm, *Şerhu Kaṭri'n-nedâ*, 174-175; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-nuşra*, 123; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1: 373.

Basralılara göre *“أَلَا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسٌ مَّضْرُوفًا عَنْهُمْ. ”* *“İyi bilin ki azap onlara geleceği gün kendilerinden bir daha uzaklaştırılacak değil.”*⁷⁶⁶ âyetinde de görüldüğü üzere *لَيْسٌ* kelimesi *لَيْسٌ*'nin haberi tarafından nasbedilmiştir. Yani *لَيْسٌ*'nin haberinin ma'mûlü öne geçmiştir. Bu ise *لَيْسٌ*'nin haberinin öne geçebileceğini gösterir. Çünkü onlara göre ma'mûl âmîle tabidir.⁷⁶⁷ Ayrıca onlara göre bu kelime diğer gayr-i mutasarrif fiillerin aksine ma'rife, nekre, zâhir ve gizli zamirde mutasarrif fiiller gibi amel edebilmektedir. Bundan dolayı *عَسَى*, *بِئْسَ*, *نِعْمَ* ve ta'accub fiillerin aksine *لَيْسٌ*'nin haberinin fiilinin önüne geçmesi câizdir. Çünkü bu kelime zikredilen kelimelerden daha güçlüdür. Dolayısıyla onlara göre bu kelime kıyas edildiği fiiller gibi amel edebilmelidir.⁷⁶⁸

Kûfe dil ekolü müntesipleri ve bazı Basralı nahivcilere göre *لَيْسٌ*'nin haberi kendisinden önce gelmemelidir. Zira bazı Basralılara göre o, mutasarrif değildir.⁷⁶⁹ Bu sebeple onlar, *لَيْسٌ*'yi yukarıda zikredilen gayr-i mutasarrif fiillere benzetmişler, onlarda olduğu gibi ma'mûlünün kendisinden önce gelmesine cevaz vermemişlerdir.⁷⁷⁰

Bunların dışında *لَيْسٌ*'yi mana bakımından nefy harfi *مَا*'ya benzetenler de vardır.⁷⁷¹ Onlara göre de bu kelime mutasarrif olmadığından haberinin öne geçmemesi gerekir.⁷⁷² Diğer taraftan *لَيْسٌ*'yi harf kabul eden Kûfeli dilcilerden bir kısmı *لَيْسٌ*'nin *لَيْتٌ*'ye lâfzî ve isti'mâlî benzerliğine dikkat çekmişler, aralarında kıyasa giderek haberinin kendisine tekaddümüne cevaz vermemişlerdir.⁷⁷³

3. *لَيْسٌ*'ye Benzeyen *مَا* Kelimesinde Kıyas

Bir kelimenin takdîm ve te'hîrinde kıyasın etkisi konusunda verilebilecek bir diğer örnek ise *لَيْسٌ*'ye benzeyen *مَا*'nın haberinin ma'mûlünün öne geçmesi

⁷⁶⁶ Hud 11/8.

⁷⁶⁷ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 316; İbnu'n-Nâzım, *Şerhu İbni'n-Nâzım*, 97; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1: 258.

⁷⁶⁸ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1:131; Bu konuda daha geniş bilgi için bk. es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 1: 413.

⁷⁶⁹ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 105; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1: 333; eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 2: 171.

⁷⁷⁰ es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1: 373.

⁷⁷¹ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1: 355.

⁷⁷² el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 130 vd.

⁷⁷³ İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî*, 1: 369.

D. İsim Fiillerde Kıyas

İsim fiillerin ma' mûllerinin kendilerine tekaddümü hususunda da nahivciler farklı görüşler beyan etmişlerdir.

Basra dil ekolü temsilcilerine göre isim fiillerin ma' mûllerinin âmillerine (kendilerine) takdîmi câiz değildir.⁷⁹⁰ Çünkü isim fiiller mana bakımından fiile benzerlikleri sebebiyle amel etmişlerdir. Dolayısıyla Basralılar, bunların normal bir fiil gibi ma' mûllerinin öne geçmelerini kıyasen doğru kabul etmemişlerdir. Çünkü isim fiiller, amel bakımından fer' oldukları için⁷⁹¹ makîsun aleyhleri olan fiiller gibi cümlede -takdîm ve te'hîr şeklinde- farklı bir tasarruflarda bulunamazlar.⁷⁹² Kûfe dil ekolüne mensup olmakla beraber el-Ferrâ da bu konuda Basralılarla aynı görüştedir. Ayrıca ona göre isim fiiller ma' mûllerinin öne geçmesi durumunda başka bir âmilin ma' mûlü olarak değerlendirilmelidir.⁷⁹³

Başta el-Kisâî olmak üzere Kûfe dil ekolü temsilcilerinden bir kısmına göre ise isim fiillerin ma' mûllerinin âmillerine takdîmi câizdir.⁷⁹⁴ Onlara göre isim fiiller, fiillerin yerlerine kâim olmuşlardır. Örneğin, *إِلْزَمَ زَيْدًا. عَلَيْكَ زَيْدًا.* demek ifadesinin karşılığıdır. İşte bundan dolayı onlara göre isim fiillerin ma' mûllerinin öne geçmesi câizdir.⁷⁹⁵ Görülen o ki Kûfeliler isim fiilleri kuvvet bakımından fiille eşdeğerde tutmuşlardır. Diğer taraftan birçoğuna göre isim fiiller, fiil olarak kabul edilmektedir.⁷⁹⁶ Ayrıca onlar ma' mûllerinin kendilerine tekaddümüne dair Kur'an-ı Kerim'den de bir şahid getirmektedirler. Bunlara göre Nisâ sûresinin yirmi

⁷⁹⁰ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 120; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-darab*, 5: 2311; İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, 212, *Evdahu'l-mesâlik*, 4: 88; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 2: 291.

⁷⁹¹ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 185; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 2: 291.

⁷⁹² es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 3: 82.

⁷⁹³ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, 1: 260.

⁷⁹⁴ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 184; Bu görüşün Kûfe dil ekolüne nispet edilmesi konusunda farklı mülahazalar mevcuttur. Bazı müellifler bunu sadece el-Kisâî'ye nispet etmektedir. bk. İbnu'n-Nâzım, *Şerhu İbni'n-Nâzım*, 437; İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 4: 88; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 2: 291; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 3: 82. Buna karşılık el-Enbârî ve bazı müellifler bunu bazı Kûfelilere nispet etmektedir. bk. el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 184; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-darab*, 5: 2311. Kanaatimizce el-Ferrâ'nın Nisâ sûresinin 24. âyetini açıklarken bu görüşü bir kısım nahivcilere atfetmesi sebebiyle müellifler bu ifadeyi Kûfe dil ekolüne hamletmişlerdir. bk. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, 1: 260.

⁷⁹⁵ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 184.

⁷⁹⁶ el-Murâdî, *Tevdîhu'l-meâşid*, 4: 1159; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 2: 281; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 2: 957; es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 3: 303.

dördüncü âyetinde geçen كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ ifadesinde isim fiilin ma'mûlû öne geçmiştir.⁷⁹⁷

E. İstisnâda Kıyas

Nahiv âlimleri istisnâ edatı إِلَّا'nın cümlenin evvelinde bulunup bulunmaması konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁷⁹⁸ Bu görüşlerinin oluşmasında kıyasın büyük bir etkisinin olduğu müşâhede edilmektedir.

Basralı dil âlimleri إِلَّا'nın müstesnâ ile beraber cümlenin başında bulunmaması gerektiğini savunmuşlardır.⁷⁹⁹ Çünkü onlar müstesnâ ile bedel arasında bir benzerlik görmüşler,⁸⁰⁰ sonra kıyas yoluyla bedeldeki hükmü istisnâya taşımışlardır. Onlara göre مَا قَامَ أَحَدٌ إِلَّا زَيْدًا ve مَا قَامَ أَحَدٌ إِلَّا زَيْدًا. “Zeyd'in dışında kimse kalkmadı.” cümlelerinde görüldüğü gibi burada bedelle müstesnâ aynı manayı ifade etmektedir. Onlara göre bedelin cümlede önde bulunması câiz olmadığından kıyas gereği müstesnâ da إِلَّا ile beraber kelâmın evvelinde bulunmamalıdır. Diğer taraftan إِلَّا, ma'iyet (beraberlik) vâvına benzetilmiştir.⁸⁰¹ Çünkü her ikisi de fiil ile daha sonra gelen kelime arasında bir bağ kurmakta ve fiili anlam bakımından güçlendirmektedir. Bunlara göre قُمْتُ وَزَيْدًا. “Ben ve Zeyd kalktık.” cümlesi، وَزَيْدًا، şeklinde kullanılamayacağından, beraberlik vâvına benzeyen إِلَّا'nın da kelâmın evvelinde bulunması câiz olmamalıdır.

Nahivciler، ma-i nâfiye ile istisnâ arasında bir benzerliğe de dikkat çekmişlerdir. Bilindiği gibi nefy harfinden sonra gelen ma'mûlûn önde olması âmilinin amelini engeller. Aynı şekilde istisnâ harfi ve müstesnânın âmilinden önce gelmesi de istisnâya engel bir durumdur. Bundan dolayı Basralılara göre إِلَّا زَيْدًا قَامَ الْقَوْمِ ve الْقَوْمِ، İLA' ZAYIDA QAMA AL-QAWM. “Ben ve Zeyd kalktık.” cümleleri Arapça açısından doğru bir kullanım değildir.⁸⁰²

⁷⁹⁷ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 260; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 120; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 3: 82.

⁷⁹⁸ Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfî (öl. 684/1285), *el-İstignâ fî ahkâmî'l-istisnâ*, nşr. Tâhâ Muhsin (Bağdat: Matba'atü'l-İrşâd, 1402/1982), 213.

⁷⁹⁹ el-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 222; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 406; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 1: 727; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-darab*, 3: 1517; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 70; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-nuşra*, 175.

⁸⁰⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâiş*, 2: 158; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 406; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 70; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 194.

⁸⁰¹ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 406; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 70; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 194.

⁸⁰² el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 406.

İstisnâ harfi ile atıf ل'ı arasında bir benzerliğin olduğunu söyleyenler de Basralıların haklılığına işaret etmektedir. Nitekim قَامَ الْقَوْمُ لَا زَيْدٌ “Zeyd hariç herkes kalktı.” örneğindeki gibi istisnâ harfiyle aralarında kullanım benzerliği bulunmaktadır. Onlara göre atıf harfinin cümlede evvelinde bulunmaması sebebiyle mezkûr harfin de kıyasen aynı kullanıma sahip olması gerekmektedir.⁸⁰³

Kûfe dil ekolü temsilcilerinden bir kısmına göre ise ل'ın müstesnâ ile beraber kelâmın evvelinde bulunmasında bir sakınca yoktur.⁸⁰⁴ Çünkü Arap dilinde böyle kullanımlar bulunmaktadır.⁸⁰⁵ Ayrıca müstesnâ, müstesnâ minhten önce gelebilmektedir.⁸⁰⁶ Örneğin, مَا لِي إِلَّا أَبَاكَ صَدِيقٌ. “Benim babandan başka arkadaşım yoktur.” cümlesinde görüldüğü gibi müstesnâ, müstesnâ minhten (صديق) önce kullanılmıştır. Bundan dolayı onlara göre ل' ile beraber müstesnânın takdîminde bir sakınca yoktur.⁸⁰⁷

F. Hâlde Kıyas

Hâlin âmiline takdîmi hususunda nahiv âlimleri farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Basra dil ekolü temsilcilerinin büyük bir kısmına göre hâl, âmilinin mutasarrıf fiil veya fiil makamında bulunan bir kelime olması durumunda önüne geçebilir. Böyle bir cümlede sahibu'l-hâlin zâhir bir isim veya zamir olması, hükmü değiştirmemektedir.⁸⁰⁸ Örneğin, جَاءَ زَيْدٌ ضَاحِكًا. “Zeyd gülerek geldi.” cümlesinde ضَاحِكًا şeklinde bulunan hâl, âmilinin önüne geçerek جَاءَ زَيْدٌ şeklinde

⁸⁰³ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 311; İbn 'Usfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, 2: 396; Ebû Hayyân, *İrtisâfu'd-ğarab*, 3: 1518; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 194.

⁸⁰⁴ el-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 222; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 1: 727; Ebû Hayyân, *İrtisâfu'd-ğarab*, 3: 1517; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-nuşra*, 175; el-Enbârî'ye göre bu işin başında el-Kisâi bulunmaktadır. el-İstanbûlî, “el-Mûfi fi'n-naḥvi'l-Kûfi”, nşr. Muhammed Behce el-Baytâr, *Mecelletu Mecme'i'l-Luğati'l-Arabiyye* 25/3 (1369/1950): 406.

⁸⁰⁵ Örnekler için bk. el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 407 vd.; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-nuşra*, 175; Ahmed b. el-Emîn eş-Şenkîti (öl. 1331/1912), *ed-Dureru'l-levâmi 'alâ Hem'i'l-hevâmi 'şerhi Cem'i'l-cevâmi* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 1: 490 vd.

⁸⁰⁶ Konu tartışmalı olmakla beraber Basra dil ekolü temsilcilerinin büyük bir kısmına göre de müstesnâ, müstesnâ minhten önce gelebilir. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 352; el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4: 398; ez-Zeccâci, *el-Cumeli fi'n-naḥv*, 234; el-Cürcânî, *Kitâbu'l-mukteḍid*, 2: 704; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 193 vd.; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşriḥ*, 1: 549; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 191.

⁸⁰⁷ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 408 vd.

⁸⁰⁸ el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 36; İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 2: 240; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 383, *el-Lubâb*, 1: 288-289; eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiyye*, 3: 471; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-nuşra*, 37; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşriḥ*, 1: 594.

kullanılabilir.⁸⁰⁹ Basralılar bu görüşlerine kıyasen⁸¹⁰ ulaşmışlardır. Çünkü onlara göre hâl, cümledeki konumu itibariyle mef'ûle benzemektedir.⁸¹¹ Basralılar hâl ile mef'ûlün cümlede mansûb konumda bulunmaları ve cümlenin aslî bir unsuru olarak kabul edilmemelerini aralarında kıyasa götüren illet kabul etmişlerdir. Onlara göre bu konuda makîsun aleyh olan mef'ûl, âmilinin mutasarrif bir fiil olması durumunda öne geçebilmektedir. Örneğin, “عَمْرًا ضَرَبَ زَيْدٌ.” “Yalnızca Amr'ı Zeyd dövdü.” cümlesinde mef'ûl âmilinin önüne geçmiştir. Bu yüzden onlar, aynı illetlere sahip hâlin de âmilinin mutasarrif olması durumunda öne geçebileceğini iddia etmişlerdir.⁸¹²

el-Ferrâ ve el-Kisâî'ye göre sahibu'l hâlin zâhir bir isim olması durumunda âmili olan fiilin önüne geçmesi câiz değildir.⁸¹³ Çünkü böyle bir durumda hâlde bulunan zamir zâhir bir ismin önüne geçecektir. ضَاكًا جَاءَ زَيْدٌ. örneğinde bulunan hâlin zamiri olan ve زَيْدٌ'e dönen هُوَ, ismine tekaddüm ettiğinden Kûfelilere göre böyle bir kullanım câiz değildir.⁸¹⁴

G. Temyîzde Kıyas

Temyîzin âmiline takdîmi hususunda nahiv âlimleri arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Başta Sîbeveyh olmak üzere Basralı nahivcilerin çoğuna göre temyîz, âmiline tekaddüm edemez. Burada âmilinin mutasarrif olup olmaması arasında herhangi bir fark yoktur.⁸¹⁵ Sîbeveyh, bu konuyu sıfat-ı müşebbehenin amelinden daha zayıf görmektedir. Çünkü ona göre temyîzin âmili ma'rife bir mef'ûl alamamasından dolayı daha zayıftır. Sıfat-ı müşebbehenin mef'ûlüne

⁸⁰⁹ Örnek için bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2: 158.

⁸¹⁰ Basralılar, kıyasın yanında hâlin âmilinin önünde kullanıldığına dair örnek de vermişlerdir. Nitekim شَتَّى تَوَوَّبَ الْحَلْبَةَ “Yarış alanında bulunanlar farklı farklı dönüyorlar.” cümlesinde hâl âmilinin önünde kullanılmıştır. bk. el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 203; eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 3: 472; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 1: 594.

⁸¹¹ İbn Habbâz, *Tevcihu'l-luma*, 203.

⁸¹² el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 203; Basralılardan el-Ahfeş ve el-Cermî ise bu konuda farklı düşünmektedir. bk. el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 1: 594.

⁸¹³ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-nahv*, 2: 240; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 203, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 138; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 237; el-Cibâlî, *el-Hilâfu'n-naḥviyyi'l-Kûfi*, 469; el-'Ukberî bunu sadece el-Ferrâ'ya nispet etmektedir. bk. el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 289.

⁸¹⁴ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 203; eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 3: 790; ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-nuşra*, 37.

⁸¹⁵ el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 394, *Mesâilu ḥilâfiyye*, 109; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 103; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 268.

bakıldığında, âmiline takdîm edilmediği görülmektedir. Sîbeveyh bu durumu fark ettiğinden sıfat-ı müşebbeheden daha zayıf saydığı bir âmilin ma'mûlünün de kendisinden önce gelmesine cevaz vermemektedir.⁸¹⁶ Diğer taraftan ona göre اِمْتَلَأْتُ ماءً. “Suya kandım.” تَقَفَّأْتُ شَحْمًا. “Kilo aldım.” cümlelerinde temyîzlerin yerine Sîbeveyh'e göre اِمْتَلَأْتُ şeklinde zamir getirilemez. Çünkü ona göre fiil nesne almayan lâzım bir fiildir. Bu sebeple o, temyîzinin âmilinin önüne geçmesini doğru kabul etmemiştir.⁸¹⁷ Diğer taraftan Sîbeveyh'in bu düşüncesinin altında temyîzin mana bakımından fâile benzerliği yatmaktadır. Çünkü fâil öne geçtiği andan itibaren mübtedâ olmakta ve onunla fiil arasında âmil ma'mûl ilişkisi kalmamaktadır. Aynı durum ona göre temyîzde de söz konusudur.⁸¹⁸

Ebû 'Ali el-Fârisî ve ez-Zeccâc, Sîbeveyh'in yukarıdaki görüşüne katılmakla beraber temyîzi sıfata kıyas etmişlerdir. Onlara göre sıfat mevsûfun bir özelliğini açıkladığı gibi temyîz de kendisinden önceki kelimeyi açıklamaktadır. Onlar sıfat ile temyîz arasındaki bu ma'nevî benzerliği kıyasa konu yapmış ve sıfatın mevsûfunun önüne geçmemesi hükmünü temyîze taşımışlardır.⁸¹⁹

el-Müberrid ise bu konuda Sîbeveyh'ten farklı düşünmektedir. Ona göre temyîzin tekaddüm edebilmesi için âmilinin mutasarrif bir fiil olması gerekir. شَحْمًا عَرَفًا تَصَيَّبْتُ. ve تَقَفَّأْتُ “Yalnızca terledim.” örneklerinde görüldüğü gibi temyîzin âmiline takdîm edilmesinde bir sakınca yoktur. el-Müberrid, bu görüşüne kıyasen ulaşmıştır. O, temyîzi hâl benzetmiştir. Zira hâl, âmili mutasarrif bir fiil olduğu sürece ona tekaddüm edebilmektedir. Ona göre kıyasen temyîzin de âmiline tekaddümünde bir sorun yoktur. Ayrıca el-Müberrid'e göre Sîbeveyh'in bu konudaki kıyası hatalıdır.⁸²⁰ Zira ona göre hâl ile temyîz arasında illet daha belirgindir. Çünkü her ikisinin de âmili camid ve mutasarrif olabilmektedir. el-Müberrid bu durumu illet kabul etmiş, hâl konusunda câiz olan bir hükmü, kıyas

⁸¹⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 266; es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 305; Sâlih Muhammed Ebû Sînî, “el-Kıyâsu'n-naḥvî fî Kitâbi Sîbeveyh” (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu Yermûk, 1410/1989), 387.

⁸¹⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 266.

⁸¹⁸ es-Sîrâfî, *Şerḥu Kitâbi Sîbeveyh*, 2: 77 vd.; İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 537; es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 307 vd.; İbn Bâbeşâz, *Şerḥu'l-Muḥaddimeti'n-naḥviyye*, 2: 260; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 141; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 395; Bu durum نَعْم ve sayıların temyîzi için de söylenmiştir. bk. el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 300.

⁸¹⁹ İbn 'Ufûr, *Şerḥu Cumeli'z-Zeccâci*, 2: 427.

⁸²⁰ el-Müberrid, *el-Muḥtedâb*, 3: 36.

yoluyla temyîz bahsine taşımıştır.⁸²¹ Kûfe dil ekolü temsilcileri de bu konuda el-Müberra ve ona tabi olan Basralılar gibi temyîzin âmiline tekaddümünü caiz görmüşlerdir.⁸²²

H. Şart Edatlarında Kıyas

Arapçada bazı şart edatlarından sonra meczûm iki fiil-i muzâri cümlesi gelmektedir. Ekoller arasında bunları cezmeden âmil konusunda farklı görüşler olduğu gibi bu fiillerin ma'mûllerinin şart edatına tekaddümü konusunda da ihtilâf söz konusudur.

Basralı nahivcilere göre ister şart isterse cevap fiillerinin ma'mûlleri olsun şart edatına tekaddüm edemez. Onlar şart edatlarını sadâret hakları olduğu için istifhâm harflerine benzetmişlerdir. Onlara göre زَيْدًا أَضْرَبْتُ؟ cümlesi doğru bir kullanım değildir. Çünkü istifhâm ve kullanım olarak ona benzeyen kelimelerden sonra gelen âmil, bu edatlardan önce gelen ma'mûlünde amel edemez. Dolayısıyla yukarıdaki cümle ancak زَيْدٌ أَضْرَبْتُ؟ şeklinde gelebilmektedir. Bu durum Basralılara göre şart harfinde de bulunmaktadır. Aralarındaki bu benzerliği gören Basralı nahivciler istifhâm harflerine kıyasen şart edatının önünde böyle bir kullanımı câiz görmemişlerdir.⁸²³

Kûfe dil ekolü temsilcilerine göre meczûm durumundaki ceza fiilinin mef'ûlü yani ma'mûlü, şart edatına tekaddüm edebilir.⁸²⁴ Örneğin, زَيْدًا إِنَّ تَضْرِبَ cümlesinde زَيْدًا kelimesi, şart edatına takdîm edilmiştir. Aslında onlara göre cümle, أَضْرِبُ إِنَّ تَضْرِبَ şeklinde kurulmalıydı. Yani cevap fiili merfû' olmalıydı. Fakat Kûfelilerce cevap cümlesi

⁸²¹ es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 2: 78; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 142; el-Mâzinî ve el-Cermî el-Müberra gibi düşünmektedir. el-Mâzinî'nin görüşü için bk. İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 537; Ebu'l-Berekât 'Ömer b. İbrâhîm el-Kûfî (öl. 539/1144), *Kitâbu'l-beyân fî şerhi'l-Lume' li'bn Cinnî*, nşr. 'Alauddîn Hameviyye (Mekke: t.y.), 211; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 300; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 2: 268; el-Cermî'nin görüşü için bk. es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 2: 268.

⁸²² el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 300; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 2: 268; Bu konuda Kûfelilerin Sibeveyh'e tabi oldukları da söylenmiştir. bk. el-Kûfî, *Kitâbu'l-beyân*, 211; Kûfelilerden el-Kisâî'nin bu görüşte olduğu zikredilmiştir. bk. İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1: 607.

⁸²³ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 514; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 2: 910 vd.; Basralılar içerisinde cevap cümlesini mübtedâ ve habere benzetenler de bulunmaktadır. bk. İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fî'n-naḥv*, 2: 236.

⁸²⁴ er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 2: 916.

diğer illettir.⁸³⁰ Zira bu harfler mâzi fiiller gibi sonlarının fetha⁸³¹ oluşları ve harf sayıları bakımından fiillere benzemektedir.⁸³² Bununla beraber bu harflerin fiiller gibi nûn-i vikâyeyi almaları da lâfzî benzerliğin bir başka örneğidir.⁸³³

B. İsm-i Fâil ve İsm-i Mef'ûlde Kıyas

Nahiv âlimleri ittifakla ism-i fâilin muzâri fiile kıyasen âmil olduğunu belirtmişlerdir.⁸³⁴ Bilindiği üzere izâfet terkîbi haricindeki isimlerde asıl olan âmil olmamaktır.⁸³⁵ Dolayısıyla bir ismin amel edebilmesi için başka bir kelimeye kıyas edilmesi gerekmektedir. İsm-i fâil muzâri fiile kıyas edildiğine göre kıyasa konu olan bir illet var demektir. O halde ism-i fâilin amel etmesine sebep olan, farklı bir ifadeyle muzâri fiile kıyas edilmesini gerektiren şey nedir? Nahivciler bu soruya farklı cevaplar vermişlerdir.

Sîbeveyh'e göre ism-i fâille muzâri fiil arasında ma'nevî bir benzerlik vardır. Ona göre, هَذَا ضَارِبٌ زَيْدًا غَدًا. "Bu, Zeyd'i yarın dövecek." ifadesi ile هَذَا يَضْرِبُ هَذَا ضَارِبٌ زَيْدًا غَدًا. cümlesi aynı anlamdadır.⁸³⁶ Bu görüş el-Müberrid tarafından da benimsenmiştir. Bundan dolayı o, ism-i fâilin mâzi anlamında ise amel edemeyeceğini söylemiştir. Çünkü bu durumda aralarındaki ortak illet kabul edilen ma'nevî benzerlik kaybolur.⁸³⁷ Örneğin, أَحْمَدُ ضَارِبٌ زَيْدٍ أَمْسٍ. "Ahmet Zeyd'i dün dövdü." cümlesinde görüldüğü gibi ism-i fâil ismine muzâf olmakta ve muzâri fiile kıyas edilmemektedir. Ancak Sîbeveyh'e göre, هَذَا الضَّارِبُ زَيْدًا. "Zeyd'i döven

cümle olarak gelmemektedir. Bu sebeple onlara göre bu kelimelerin ameli noktasında lâfzî yön daha belirgindir. Mana yönünden benzerlik kıyasa illet kabul edilecek güçte değildir. bk. el-Kûfî, *Kitâbu'l-beyân*, 146.

⁸³⁰ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-Muqaddimeti'n-naḥviyye*, 2: 161.

⁸³¹ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 230; İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 332.

⁸³² es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-ḳavâ'id*, 233; İbn 'Usfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, 1: 416.

⁸³³ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 110; Basra ve Kûfe ekolü dışındaki nahivciler de bu konuda farklı illetler tespit etmişlerdir. Bazıları bu harfleri mübtedâ ve haberle kullanıldıklarından dolayı كَانٌ ve benzerlerine kıyas etmiştir. bk. İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1: 390; İbn Kayyîm, *İrşâdu's-sâlik*, 1: 230; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşriḥ*, 1: 293; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1: 431.

⁸³⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 217 vd.; el-Müberrid, *el-Muḳtedâb*, 4: 149; İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 417; İbn 'Usfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, 2: 3; el-Karâfi, *el-Ḳavâ'idu's-selâşûn fi 'ilmi'l-'Arabîyye*, nşr. 'Osmân Mahmûd es-Sînî (er-Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1422/2002), 87; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 337.

⁸³⁵ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 417.

⁸³⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 217.

⁸³⁷ el-Müberrid, *el-Muḳtedâb*, 4: 148.

budur.”⁸³⁸ cümlesinde görüldüğü gibi bu konumdaki ism-i fâilin harf-i târif alması durumunda mâzi manalı da olsa kıyasen amel edebilmektedir.⁸³⁹

Muhtemelen Sîbeveyh’in görüşünden hareketle nahiv âlimleri başına ism-i mevsûl (الذي) manasında harf-i târif getirilen ism-i fâilin -manası mâzi de olsa amelini kabul ederek harf-i târifin ismi fiile yaklaştırdığını ifade etmişler,⁸⁴⁰ هَذَا “Bu, dün Zeyd’i döven kimsedir/dövmüştür.” cümlesinde görüldüğü üzere kelimeyi lâfzen isim olsa da ma’nen fiil kabul etmişlerdir.⁸⁴¹ Ayrıca es-Sîrâfi’ye göre mâzi manalı ism-i fâilin hükmü mef’ûle muzâf olmaktır. O, ism-i fâilin başına harf-i târif getirilmek suretiyle izâfetin kaybolduğunu, bu sayede onun amel ettiğini zikretmiştir.⁸⁴²

Kûfelilerden el-Ferrâ’nın ism-i fâilin sadece hâl ve istikbal manasında olması durumunda âmil olduğu görüşünü benimsediği nakledilmiştir.⁸⁴³ el-Kisâî’nin ise geçmişi ifade eden ism-i fâilin amelini de kabul ettiği kaynaklarda yer bulmuştur.⁸⁴⁴

Nahiv ulemâsı ism-i fâil ile muzâri fiil arasında lâfzî benzerliğe de vurgu yapmışlardır. Onlar, makîsun aleyh ile makîs arasında harf sayısı ve hareke benzerliği sebebiyle kıyasen fiildeki âmil olma hükmünün ism-i fâile taşındığını bildirmişlerdir.⁸⁴⁵ Ayrıca ism-i fâilin fiili gibi müzekkerlik ve müenneslik hallerinde bulunması, nahivciler tarafından lâfzî benzerlik olarak değerlendirilmiştir.⁸⁴⁶

Nahivciler, muzâri fiil ile ism-i fâil arasındaki söz konusu benzerliklerin güçlü olduğu gerekçesiyle amelde -fer’ olmasına rağmen- ism-i fâilin ma’ mülünün

⁸³⁸ Yukarıdaki cümle Sîbeveyh’e göre هَذَا الَّذِي ضَرَبَ زَيْدًا anlamındadır.

⁸³⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 241.

⁸⁴⁰ es-Sîrâfi, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2: 38.

⁸⁴¹ İbn Ya’îş, *Şerhu ’l-Mufaşşal*, 6: 115.

⁸⁴² es-Sîrâfi, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2: 37-38.

⁸⁴³ el-‘Alevî, *el-Minhâc*, 1: 377.

⁸⁴⁴ İbn Mâlik, *Şerhu ’l-Kâfiyeti ’ş-şâfiye*, 2: 1043; el-‘Alevî, *el-Minhâc*, 1: 377; el-Eşmûnî, *Şerhu ’l-Eşmûnî*, 4: 56; el-Murâdî, *Tevdîhu ’l-meşkâsid*, 3: 849; el-Kisâî ile aynı görüşü paylaşan el-Ahfeş’in bu durumu sıfat-ı müşebbehenin lâzım fiil olmasına rağmen amel etmesine kıyas ettiği nakledilmiştir. bk. es-Sîrâfi, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2: 38; İbn Ya’îş, *Şerhu ’l-Mufaşşal*, 6: 115; es-Sebtî eserinde bu konuda sadece el-Kisâî’nin farklı düşündüğünü zikreder. bk. es-Sebtî, *el-Basîf*, 2: 999.

⁸⁴⁵ İbn Ya’îş, *Şerhu ’l-Mufaşşal*, 6: 99; İbn ‘Usfûr, *Şerhu Cumeli ’z-Zeccâci*, 2: 3; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 1: 495; Ahmed ‘Abdussettâr el-Cevârî, *Naḥvu ’l-Kurân* (Bağdat: Matba’atu’l-Mecme’i’l-İlmi’l-İrâkî, 1394/1974), 77.

⁸⁴⁶ İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi’n-naḥv*, 1: 122.

kendisine takdîm edilmesine cevaz vermişlerdir.⁸⁴⁷ Bununla birlikte onlar, ism-i fâilin âmil olabilmesi için yukarıda zikredilen benzerliklerin yanısıra birtakım şartların da olması gerektiğini ifade etmişlerdir.⁸⁴⁸ Bunlar ism-i fâili, muzâri fiile yaklaştıran şartlardır. Aslında nahivciler lâfzî ve ma'nevî benzerliğin yanında ism-i fâilin ameli için kullanım benzerliğinin bulunması gerektiğini de belirtmişlerdir. Buna göre ism-i fâilin amel edebilmesi için ya harf-i târifli olmalı yahut sıfat, haber veya hâl konumunda bulunmalı veya evvelinde istifhâm edatı ile ما-i nâfiyeden biri gelmelidir.⁸⁴⁹ مَرَزْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٍ زَيْدًا. “Zeyd’i döven bir adama uğradım.” cümlesinde görüldüğü üzere ism-i fâil cümlede nekre bir kelimenin sıfatıdır. Aynı durum muzâri fiil için de geçerlidir. Çünkü o da nekre bir kelimeye sıfat olabilmektedir.

هَذَا ضَارِبٌ أَبُوهُ عَلِيًّا. “Bu, babası ‘Ali’yi dövendir.” örneğinde ism-i fâil haber konumundadır. Bu cümlede أَبُوهُ kelimesi ism-i fâilin fâili, عَلِيًّا ise mef’ûlüdür. Muzâri fiil de ism-i fâil gibi cümlede haber konumunda gelebilmektedir.

إِسْمِ-ي فَائِلٍ مَرَزْتُ بِعَمْرٍو ضَارِبًا أَخَاكَ “Amr’a senin kardeşini döverken uğradım.” cümlesinde ise hâl konumundadır.⁸⁵⁰

أَضَارِبُ أَنْتَ عَمْرًا “Amr’i sen mi döveceksin?” cümlesinde ise ism-i fâilin başında istifhâm edatı vardır.

مَا ضَارِبٌ أَنْتَ زَيْدًا. “Sen Zeyd’i dövecek değilsin.” cümlesinde ise ism-i fâil nefyden sonra gelmiştir.⁸⁵¹ Örneklerde görüldüğü gibi ism-i fâil muzâri fiile isti’ mâlen benzemekte ve kıyasen onun gibi amel etmektedir.

İsmi amelde asıl kabul etmeyen nahivciler, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi onu fiile kıyas ederek amel ettirmişlerdir. Farklı görüşler olmasına rağmen genel olarak her iki nahiv ekolü de bu kıyası kabul etmiştir. Sonuçta kıyas bir kelimenin âmil oluşuna etki eden önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Daha önce bazı yönlerden ism-i fâile benzeyen muzâri fiilin yapılan kıyas sonucu mu’reb kabul edildiği ifade edilmişti. Burada ise ism-i fâil muzâri fiile kıyas edilerek âmil olan fiilin hükmünü almıştır. Dikkatle bakıldığında i’râb bakımından

⁸⁴⁷ el-Müberra, *el-Muktedab*, 4: 156; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 6: 100.

⁸⁴⁸ ‘Abbâs Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3: 247; Kûfelilerden el-Ferrâ da ism-i fâilin amel şartları hususunda Basralılarla aynı düşüncededir. bk. el-İstanbûlî, “el-Mûfi fi’n-naḥvi’l-Kûfi”, 3: 414.

⁸⁴⁹ İbn ‘Uşfûr, *Şerhu Cumeli’z-Zeccâci*, 2: 6; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyeti’ş-şâfiye*, 2: 1053; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 1: 496.

⁸⁵⁰ es-Sebtî, *el-Basîṭ*, 2: 999.

⁸⁵¹ İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 1: 496.

fer' olan muzâri fiil, ism-i fâile benzetilerek mu'reb yapılmış, amel bakımından fer' olan ism-i fâil ise muzâri fiile benzetilerek âmîl olmuştur. Aslında bu iki kelime farklı konularda birbirlerinin hem makîsun aleyhleri hem de mâkîsleri durumundadırlar. Bu durum bir konuda fer' kabul edilmenin başka konuda fer' olmayı gerektirmediğini göstermektedir.

Nahivcilerin ism-i fâilin muzâri fiile benzer yönlerini çok güçlü kabul etmeleri bu benzerlikleri gerçek birer illet olarak kabul ettiklerine işaret eder.

İsm-i fâilin ameli konusunda zikredilmesi gereken bir konu da mübalağalı ism-i fâil olarak bilinen bazı kelimelerin ameli meselesidir. Nahiv âlimleri فَعَالٌ, فَعُولٌ ve مُمْعَالٌ vezninde gelen mübalağalı ism-i fâil sigalarının ameli hususunda ittifak etmişlerdir. Farklı ekollerden de olsa bütün nahivciler bu sigalardaki kelimelerin gerekli şartları haiz olmaları halinde ism-i fâilin ameli gibi amel etmelerinde bir sakınca görmemiştir. Ancak فَعِلٌ ve فَعِيلٌ vezninde gelen ism-i fâillerin ameli hususunda bir ittifak söz konusu değildir.⁸⁵²

Bütün nahivcilere göre ism-i mef'ûl, ism-i fâil gibi muzâri fiile benzerliği sebebiyle âmîl olmuştur. Söz konusu kelimenin de ism-i fâil gibi lâfzen, ma'nen ve isti'mâlen muzâri fiile benzerliği illet kabul edilmiş ve amel etmesi sağlanmıştır.⁸⁵³

C. Sıfat-ı Müşebbehede Kıyas

Sıfat-ı müşebbehe de diğer şibhu'l-fiiller gibi kıyasen âmîl olmuştur. Ancak nahivciler sıfat-ı müşebbehenin fiile benzerliğini ism-i fâil üzerinden ele almışlardır. Bir diğer ifadeyle sıfat-ı müşebbehenin âmîl olması sonucuna ism-i fâile kıyas yapılarak varılmıştır.⁸⁵⁴ Zaten ism-i fâile benzerliğinden dolayı bu adı almıştır.⁸⁵⁵

Sıfat-ı müşebbehe anlam bakımından muzâri fiile benzemediğinden amel bakımından makîsun aleyhi olan ism-i fâilden zayıftır.⁸⁵⁶

⁸⁵² el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 386 vd.; İhtilâf edilen ve tartışma konusu olan mübalağalı ism-i fâil kalıpları için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 168 vd.; el-Müberra, *el-Muktedab*, 2: 114 vd.

⁸⁵³ es-Sebtî, *el-Basîf*, 2: 997; el-Cevârî, *Naḥvu'l-Ḳurân*, 77.

⁸⁵⁴ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 130.

⁸⁵⁵ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 130; ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 94; Ebû 'Alî el-Fârîsî, *el-İzâh*, 151; İbn 'Uşfûr, *Şerḥu Cumeli'z-Zeccâcî*, 2: 25.

⁸⁵⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 256; es-Sîrâfî, *Şerḥu Kitâbi Sîbeveyh*, 2: 50.

Nahivcilere göre sıfat-ı müşebbehe ism-i fâile isti'mâlen ve lâfzen benzemektedir. Örneğin sıfat-ı müşebbehenin ism-i fâil gibi bir ismin sıfatı olarak cümlede yer bulması aralarındaki isti'mâlî benzerliği göstermektedir. Onun ism-i fâil gibi müzekkerlik-müenneslik halinde olması, harf-i târif alması ve cemi durumu ise aralarındaki lâfzî benzerliğe örnek verilmiştir. Bahsi geçen durumlardan dolayı nahivciler, sıfat-ı müşebbehenin ism-i fâile kıyas edilerek amel ettiğini zikretmişlerdir.⁸⁵⁷ Meselâ, مَرَزْتُ بِرَجُلٍ حَسَنٍ وَجْهَهُ “Yüzü güzel bir adama uğradım.” cümlesinde ki حَسَنٍ kelimesi sıfattır. Yukarıdaki şartları haiz olduğu için ism-i fâile kıyas edilerek amel etmesi sağlanmıştır. زَيْدٌ كَرِيمٌ أَبُوهُ “Zeyd’in babası değerlidir.” örneğinde ise كَرِيمٌ kelimesi cümlede haber konumundadır. Makîsun aleyhi ism-i fâil gibi amel ederek أَبُوهُ kelimesini ref' etmiştir.⁸⁵⁸ Ancak bu kelime ism-i fâil ile aralarındaki benzerliğini bir yönüyle bile olsa kaybettiğinde artık amel edemez. Örneğin, مَرَزْتُ بِرَجُلٍ خَيْرٍ مِنْهُ أَبُوهُ “Babası kendisinden hayırlı olan bir adama uğradım.” ifadesinde خَيْرٍ kelimesinin, ism-i fâil gibi أَبُوهُ kelimesini fâil alması doğru kabul edilmemiştir. Çünkü خَيْرٍ kelimesinin tesniyesi, cemisi ve müennesi yoktur. Bu yönüyle ism-i fâile olan benzerliğini kaybettiğinden âmil sayılmamıştır.⁸⁵⁹

Yukarıda sıfat-ı müşebbehenin ism-i fâile kıyasen âmil kabul edildiğini müşâhede ettik. Ancak kanaatimizce burada üzerinde durulması gereken en önemli husus, nahivcilerin amel bakımından fer' kabul ettikleri bir ismin aynı konuda farklı bir isim için makîsun aleyh kabul edilmesidir. Zira muzâri fiile benzetilerek âmil olan ism-i fâil burada sıfat-ı müşebbehe için asıl kabul edilmiştir. Kanaatimizce bu durum iki sebepten kaynaklanmış olabilir. Birincisi, nahivciler tarafından ism-i fâilin amel bakımından muzâri fiile benzerliğinin kuvvetli kabul edilmesidir. Dolayısıyla nahivciler ism-i fâili muzâri fiil gibi değerlendirerek sıfat-ı müşebbehe için makîsun aleyh kabul etmişlerdir. Bu ârizî bir durum olduğu için aralarındaki benzerliğin bir açıdan bile kaybolması durumunda amelden düşmesi sağlanmıştır. İkincisi, nahivciler Arap dilinde sıfat-ı müşebbehenin âmil olduğunu gördüklerinden bunu kıyas ile açıklamaya çalışmışlardır. Çünkü isimlerde asıl olan

⁸⁵⁷ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 130.

⁸⁵⁸ Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-İzâh*, 151; ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 94 vd.

⁸⁵⁹ Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-İzâh*, 151; Yukarıda zikredilen kelime her ne kadar ism-i tafidil de olsa nahivciler tarafından burada sıfat manası ifade ettiği için örnek verilmiştir. Hatta أَفْعَلٌ مِنْ كَالِبِ kalıbı da bu konuda örnek olarak verilmiştir. bk. İbn 'Usfûr, *Şerḥu Cumeli'z-Zeccâcî*, 2: 25

âmil olmamaktır. Bundan dolayı ona en yakın ism-i fâil ile aralarındaki benzerlikleri dikkate alarak bu durumu kıyas çerçevesinde açıklamışlardır.

D. Mastarda Kıyas

Gramer âlimlerinden bir kısmına göre mastar isim olmasına rağmen belirli şartları haiz olduğunda fâil ve mef'ûl alabilmekte yani fiil gibi amel edebilmektedir. Mastarın kıyasen âmil olduğunu kabul eden Basralı nahivcilere göre, onunla fiil arasında harf bakımından lâfzî,⁸⁶⁰ hudûs ve zaman yönünden ise ma'nevî benzerlik bulunmaktadır.⁸⁶¹

Basralı nahivciler mastarın âmil olabilmesi için ism-i fâilde aranan hâl, sıfat, haber olmak gibi şartları aramamışlardır. Çünkü onlara göre fiil mastardan türemiştir. Bu sebeple mastar fiile göre asıl kabul edilmiştir.⁸⁶² Onlara göre mastar tenvinli, harf-i târifli veya muzâf olsada fiil gibi amel eder.⁸⁶³ Bunun için mastarın yerine müevvel mastarın (أَنْ+fiil) konulması yeterlidir.⁸⁶⁴ Örneğin, عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِكَ “Zeyd’i dövmeğe şaşırdım.” şeklinde mâzi veya عَجِبْتُ مِنْ أَنْ تَضْرِبَ şeklinde muzâri anlamlı olduğu sürece amel edebilmektedir.⁸⁶⁵ Öte yandan mastar, ism-i tasgîr kalıbında olduğunda amelden düşmektedir. Çünkü fiilin tasgîri yapılamadığından aralarındaki benzerliğin kaybolduğu ifade edilmiştir.⁸⁶⁶

Kanaatimize göre mastarın fiile benzetilerek âmil olması doğru değildir. Çünkü mastarlar tenvinli, harf-i târifli ve muzâf olduklarında amel etmektedirler. Zikredilenlerin hepsi de isme ait özelliklerdir. Ayrıca Basralıların mastarların amelini kıyasen ortaya koyma çabaları bize göre isimler için koydukları genel hükme bağlanmalıdır. Çünkü onlar isimlerin amel bakımından fer' olduğunu iddia

⁸⁶⁰ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naĥv*, 422.

⁸⁶¹ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 260; Kıyas ifadesini kullanmasa da ilk olarak Sîbeveyh mastar ile fiil arasında bir benzerliğin varlığına işaret etmiştir. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 249; es-Sîrâfî, *Şerĥu Kitâbi Sîbeveyh*, 2: 45.

⁸⁶² el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 448 vd.

⁸⁶³ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naĥv*, 1: 137; Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-İzâh*, 155.

⁸⁶⁴ es-Sîrâfî, *Şerĥu Kitâbi Sîbeveyh*, 2: 45; el-Ferrâ'ya göre her mastar fiil yerinde kullanılmıştır. bk. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 39.

⁸⁶⁵ Örnekler için bk. İbn 'Akîl, *Şerĥu İbn 'Akîl*, 2: 88.

⁸⁶⁶ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 449.

etmektedirler. Bundan dolayı onlar fiil ile mastar arasında gördükleri benzerlikleri kıyasa konu yaparak genel hükme bağlı kalmak istemişlerdir.⁸⁶⁷

E. كَيْسٌ'ye Benzeyen ما'da Kıyas

Nahivciler arasında ما'nın ameli hususunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Basralı dilcilere göre bu kelime kendisinden sonra gelen isim cümlesini etkilemekte; mübtedâyı ref^c, haberi ise nasb etmektedir.⁸⁶⁸ Kûfe ekolü temsilcilerine göre ise bu kelime âmil değildir ve başına geldiği isim cümlesini i' râb yönünden etkilememektedir.⁸⁶⁹

Nahivciler arasındaki genel kabule göre harflerin amel edebilmesi için yalnızca bir kelime türüne mahsus olmalıdır. Dolayısıyla bir harf -istifhâm hemzesi gibi- hem fiil hem de isim ile kullanılabiliriyorsa genel kural gereği hiçbir kelimedede amel edemez.⁸⁷⁰

Basralı dilcilere göre ما'nın âmil olduğunu yukarıda zikretmiştik. Fakat nahivcilere göre kıyas gereği âmil olmaması gereken bir harf neden amel etmektedir? Aslında bu sorunun cevabı ما ile كَيْسٌ arasındaki benzerlikte gizlidir. Çünkü Basralılara göre bu kelimenin birkaç yönden كَيْسٌ'ye benzerliği onun gibi amel etmesine yol açmıştır.⁸⁷¹ Bilindiği gibi, كَيْسٌ isim cümlesinin başına gelir ve ismini ref^c, haberini nasb eder. Aynı şekilde ما da isim cümlesinin başına gelir. Basralılara göre bu isti'mâlî benzerliğin yanında ma'nevî bir benzerlik de bulunmaktadır. Çünkü mezkûr kelimelerin ikisi de şimdiki zamanın olumsuzluğunu ifade eder. Ayrıca haberlerinin başına ب harf-i cerrinin gelebilmesi bu benzerliği

⁸⁶⁷ Mastarları fiillere göre asıl kabul eden Basra ekolü dışındaki nahivciler, kendi düşünceleriyle tezat teşkil etmemesi için bu konuda kıyası kabul etmemektedirler. Onlara göre mastarların amel etmesi fiile benzerliğinden kaynaklanmamaktadır. Çünkü mastarlar fiile göre asıldır. Bundan dolayı şartsız amel edebilmektedirler. bk. İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiye*, 2: 1011; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 4: 21.

⁸⁶⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 101; el-Müberriid, *el-Muktedab*, 3: 190, 4: 188; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 134; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 251; İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh fi Şerhi'l-Mufaşşal*, 1: 397; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 1: 261.

⁸⁶⁹ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 134; el-'Ukberî, *et-Tebyîn*, 324; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 252.

⁸⁷⁰ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-nahv*, nşr. 1: 55; İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh fi Şerhi'l-Mufaşşal*, 1: 397; el-Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 321-322; *Tevdîhu'l-mekâşid*, 1: 506.

⁸⁷¹ Hasen b. Berekât b. 'Ali el-Muhallebî (öl. 583/1187), *Naẓmu'l-ferâid ve haşru's-şerâid*, nşr. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn (el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1406/1986), 138.

pekiştirmektedir.⁸⁷² Basralılar söz konusu benzerlikler sebebiyle ما ile لَيْسَ arasında kıyasa giderek لَيْسَ'deki âmîl olma hükmünü ما'ya taşımışlardır.

Daha önce de ifade edildiği gibi Kûfeliler ما kelimesinin amelini doğru bulmamışlardır. Çünkü onlara göre bu kelime ما عَلِيٌّ قَائِمٌ “*Ali ayakta değildir.*”, ما يَتَّقِي “*Ali korkmuyor.*” cümlelerinde görüldüğü gibi hem isimlerin hem de fiillerin başına gelebilmesi sebebiyle kıyas gereği âmîl olmamalıdır.⁸⁷³ Diğer taraftan Temîm kabilesi de bu kelimeyi aynı şekilde kullanmıştır.⁸⁷⁴ Kûfelilere göre ما'nın bu durumu istifhâm ve atîf harfleri için de geçerlidir. Onlar da her iki kelime türünün başına geldiklerinden amel etmemişlerdir. Onlara göre harf-i cerler sadece isimlere, cezm edatları ise sadece fiillere gelmeleri sebebiyle amel etmişlerdir. Dolayısıyla kıyasen ما'nın amel etmeden kullanılması gerekmektedir.⁸⁷⁵ Ayrıca Kûfelilere göre bu kelimenin başında olduğu isim cümlesinin haberinin mansûb olması ما'nın ameliyle alâkalı değildir. Çünkü onlar, ما ile kurulan bir cümlede isim cümlesinin haberinin başında ب harf-i cerrinin bulunması gerektiğini, harf-i cerrin hazfedilmesi sebebiyle ona işaretten haberin mansûb geldiğini söylemişlerdir.⁸⁷⁶ Zira el-Ferrâ'nın da işaret ettiği gibi haberin başındaki ب harf-i cerri çoğu kere hazfedilir ve bu sebepten ötürü haber mansûb olur. Bundan dolayı onlara göre مَا هَذَا “*Bu bir insan değildir.*”⁸⁷⁷ ve مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ “*Onlar, onların anneleri değildir.*”⁸⁷⁸ âyetlerinde ب harf-i cerri hazfedilmiştir.⁸⁷⁹

Kûfeliler, ما'nın ameliyle ilgili Basralıların yapmış olduğu kıyası doğru bulmamışlardır. Zira onlara göre ما ile لَيْسَ arasındaki benzerlik zayıftır. Çünkü Hicazlılara göre لَيْسَ fiildir, ما ise harftir ve harf fiilden daha zayıftır. Dolayısıyla aralarındaki bu zayıf benzerlik ما'nın لَيْسَ gibi amel etmesini gerekli kılmaz.

⁸⁷² el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 175, *et-Tebyîn*, 324; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 252 vd.; es-Sâmîrî, *Me'âni'n-nahv*, 1: 229; Nûruddîn, *ed-Delîl*, 155.

⁸⁷³ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 134; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 175 vd.; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 253; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1: 389.

⁸⁷⁴ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 108; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 253; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1: 582; es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Şabbân*, 1: 365; Bu kelimenin hem isim hem de fiillerle beraber kullanılması Temîmîlerin ما'yı âmîl olarak kabul etmemesinin sebebidir. bk. Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-kunnâş*, 212.

⁸⁷⁵ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 134; el-Mâlekî, *Rasfu'l-mebâni*, 313.

⁸⁷⁶ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 134; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 175.

⁸⁷⁷ Yûsuf 12/31.

⁸⁷⁸ Mücâdele 58/2.

⁸⁷⁹ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2: 42 dv, 3: 139.

Kûfelilerin bu görüşü Basralılar tarafından kabul görmemiştir. Zira onlara göre ما'nın كَيْسٍ'ye benzerliği her durum için geçerli değildir. Ayrıca onlar iki kelime arasında kıyasın gerçekleşmesi için birtakım şartların bulunması gerektiğini belirtmişlerdir. Örneğin haberinin öne geçmesi, isimle haber arasına لَ girmesi ve اِنِّ-i muhaffefe ile kendisiyle ma'mûlünün arasının ayrılması gibi nedenlerden dolayı ما amel edememektedir. Bu şartlar dışında onlara göre söz konusu kelimeler arasındaki mana ve konum benzerliği kıyası gerektirmiştir.⁸⁸⁰

Basralılar, Kûfelilerin ما'nın haberinde ب harf-i cerrinin hazfedilmesi sebebiyle mansûb olduğuna dair açıklamalarını doğru bulmamışlardır. Çünkü ب harftir ve üzerinde i'rab cereyân etmez. Basralılara göre eğer Kûfelilerin dediği gibi harf-i cerrin hazfi durumunda haberin nasbi gerekseydi her yerde aynı durumun olması gerekirdi. Örneğin, كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا. “Şahit olarak Allah yeter.”⁸⁸¹ âyetinde ب harf-i cerrinin hazfedilmesi durumunda kendisinden sonra gelen kelimenin mansûb olması gerekecekti. Fakat اللهُ lâfzı fâil olduğundan merfû' olur. Aynı şekilde بِحَسْبِكَ زَيْدٌ. “Sana Zeyd yeter.” ifadesinde ب hazfedildiğinde حَسْبُ kelimesi merfû' olur.⁸⁸²

Yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda Basralıların ve Kûfelilerin bir kelimenin âmil olup olmaması konusunda farklı görüşlere sahip olmalarında kıyasın rol oynadığı anlaşılmış olmalıdır. Muhtemelen bu konuda her iki ekolün arasındaki görüş farklılığı farklı bir lehçeyi esas alarak görüşlerini kıyas ile güçlendirmeye çalışmalarından kaynaklanmıştır. Zira bilindiği üzere ما kelimesini Hicâzlular âmil olarak kullanmışken Temîmliler amel ettirmemişlerdir. Diğer taraftan her iki ekolün ortaya koydukları kıyaslamalarda bazı çelişkiler de yok değildir. Çünkü ما'nın haberinin ma'mûlünün öne geçmesine Basralılar söz konusu kelimeyi istifhâm harflerine benzeterek cevâz vermemişlerdir. Ancak burada ise ما'yı كَيْسٍ'ye benzeterek kıyasa gitmişlerdir. Dolayısıyla takdîm ve te'hîr konusundaki görüşleriyle söz konusu kelimenin ameli bağlamındaki görüşleri kanaatimizce çelişmektedir. Aynı durum Kûfelilerde de görülmektedir. Zira onlar yukarıda amel bakımından istifhâm harflerine kıyas ettikleri ما'yı takdîm ve te'hîr konusunda لَمْ, لَنْ ve لَ'ya kıyas ederek haberin ma'mûlünün öne geçebileceğini

⁸⁸⁰ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 135.

⁸⁸¹ Ra'd 13/43

⁸⁸² es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1: 323; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 175, *et-Tebyîn*, 325.

söylemişlerdir. Eğer Kûfeliler amel yönüyle ما'yi لَمْ, لَنْ ve لَا'ya kıyas etselerdi en azından ismine etki etmesi gerekecekti. Dolayısıyla bu meselede her iki ekol de bize göre kendi görüşünü destekleyecek kullanımları, içine düştükleri çelişkiyi görmeden kıyasa konu yapmışlardır.

VI. CÜMLE UNSURLARININ İ'RÂBINDA KIYASIN ROLÜ

Gerek Basralı gerekse Kûfeli dilcilerin cümleyi oluşturan unsurların i'râb durumu hakkındaki görüşlerine bakıldığında, kıyası etkin bir şekilde kullandıkları müşâhede edilmektedir. Özellikle bu durum kaynak eserlerde mübtedâ, haber ve fâilin niçin merfû' olduğu, hâl ve temyîzin neden mansûb kullanıldığı sorularına cevap arayan nahivciler tarafından ele alınarak kıyas içerisinde değerlendirilmiştir. Bu başlık altında konuya dair birkaç örnek verilip kıyasın rolü tespit edilmeye çalışılacaktır.

A. Fâil, Mübtedâ ve Haberin İ'râbında Kıyas

Bilindiği gibi Arapçada fiil cümlesindeki özne yani fâil merfû' olur. Nahiv âlimleri fâilin neden merfû' okunduğuna dair farklı açıklamalar yapmışlardır.⁸⁸³ Bazılarına göre cümlelerdeki unsurların i'râbı vaz'î olduğundan bunlarda herhangi bir illetin aranmaması gerekir.⁸⁸⁴ Bir kısmına göre ise fâil ile mef'ûlü birbirinden ayırmak için fâil merfû' okunmuştur. Onlar, Arapçada fâilin mef'ûlden daha az zikredildiğini bundan dolayı en ağır hareke kabul edilen dammenin fâile verildiğini iddia etmişlerdir. Ayrıca bazı nahivciler fâilin cümlede mef'ûlden önce gelmesinden dolayı mahreç bakımından ilk hareke kabul edilen dammenin kendisine verildiğini belirtmişlerdir. Öte yandan, mef'ûlün mansûb gelmesini ise fâilin kendisinden daha kuvvetli olmasına bağlamışlardır. Çünkü onlara göre en kuvvetli hareke kabul edilen damme fâile, en zayıf hareke fetha ise mef'ûle verilmiştir.⁸⁸⁵ Ayrıca bazı nahivciler, cümlede sadece bir fâilin bulunmasına

⁸⁸³ Kaynak eserlerde bu durum açıklanırken herhangi bir ekol ayrımına gidilmediği görülmektedir. Bu durum nahiv ulemâsının arasında bu konuda kayda değer bir ihtilafın olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

⁸⁸⁴ el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 202.

⁸⁸⁵ İbnu'l-Verrâk, *'İlelu'n-naḥv*, 376-377; İbn Ya'îş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal*, 1: 175 vd.; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 202 vd.

karşılık mef'ûlün birden olmasını fâilin merfû', mef'ûlün mansûb olmasına gerekçe göstermişlerdir.⁸⁸⁶

Yukarıda zikredilenler dışında bazı nahivciler fâilin merfû' oluşunu kıyasen ortaya koymaya çalışmışlardır. Bunlara göre fâil mübtedâya benzediğinden dolayı merfû' kılınmıştır. Nahivciler yaptıkları kıyasta makîsun aleyh kabul ettikleri mübtedânın haberiyle beraber bir cümle oluşturduğunu görmüşler, aynı durumun fâil için de geçerli olduğunu farketmişlerdir. Mübtedâyla fâil arasında illet kabul edilen bu isti'mâl benzerlik sebebiyle fâilin mübtedâya kıyasla merfû' olduğunu zikretmişlerdir.⁸⁸⁷

Bazı nahivciler isim cümlesindeki mübtedânın i'râbına dair görüşlerinde kıyası temel almışlardır. Onlara göre mübtedâ fâile benzer, çünkü fâil bir fiile ihtiyaç duymaktadır. Mübtedâ da bir cümle oluşturabilmesi için habere ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca gerek fâil gerekse mübtedâ cümlenin ana unsurudur. Bu yüzden onlara göre mübtedâ ile fâil arasındaki bu benzerlikler kıyası gerekli kılmış ve fâil hakkında verilen merfû'luk hükmü mübtedâyâ hamledilmiştir.⁸⁸⁸

Görüldüğü üzere bazı nahivciler mübtedâyı makîsun aleyh kabul ederek fâili ona kıyas etmişken; bazıları bunun tam tersi yani fâili makîsun aleyh kabul ederek mübtedâyı ona kıyas etmişlerdir. Bu ise bize aynı konu içerisinde nahivcilerin makîsun aleyhi tespitlerinde farklı düşündüklerini göstermektedir. Kanaatimizce bu durum Arap nahvine yönelik eleştirilere kapı aralamıştır.

Bu başlık altında nahivcilerin عِ ve benzerlerinin isim ve haberleri hakkında kıyası temel alan görüşlerini vermeyi uygun bulmaktayız. Çünkü Basralı nahivciler bu harflerin isim ve haberlerinin i'râbını kıyasen açıklamışlardır. Basra dil ekolü temsilcilerine göre bu harfler, isim cümlesinin başına geldiklerinde isimlerini nasb, haberlerini ref' ederler.⁸⁸⁹ Birçok nahiv âlimi, bu harflerin isimlerini mef'ûle,

⁸⁸⁶ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 63; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 175 vd.; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 203.

⁸⁸⁷ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 376; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 63; İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî*, 1: 103.

⁸⁸⁸ ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 36; İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 369; İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî*, 1: 340; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 293; Bazı nahivciler isim cümlesindeki haberin merfû oluşunu da kıyasen açıklamışlardır. Onlara göre fâilin fiile olan bağılılığı haberle uyum içerisinde. Çünkü haberde mübtedâyla bağlantılıdır. Bundan dolayı haber fâile kıyasen merfû gelmiştir. bk. es-Sebtî, *el-Basîṭ*, 1: 542.

⁸⁸⁹ el-Ferâhidî, *Kitâbul-cumel fi'n-naḥv*, 45, 127; İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 230; Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-İzâh*, 115; İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 332; el-Murâdî, *el-Cene'd-dâni*, 393;

haberlerini ise fâile benzeterek isimlerinin mansûb, haberlerinin merfû' olduğunu zikretmişlerdir.⁸⁹⁰ Çünkü إِنَّ ve benzerleri isim cümlesinin önünde bulduklarında fiile benzediklerinden dolayı kıyasen onun gibi amel etmektedirler. Fiil ise hem fâilde hem de mef'ûlde amel etmektedir. Aynı durum bu kelimeler için de geçerlidir. İsim cümlesinin önünde bulunmaları ve fiil gibi âmil olmaları, ma'mûllerinin fiilin ma'mûlleriyle aynı i'râbı almalarını gerektirmiştir.⁸⁹¹

Söz konusu harfler fiile kıyas edilmelerine rağmen makîsun aleyhlerinin aksine kendilerinden sonra ilk olarak mansûb kelime gelmesi nahivcilerin dikkatini çekmiş ve bu konu hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bazıları lâfzen ve ma'nen fiillere benzeyen bu harflerin fiil olmadıklarını göstermek için bu şekilde kullanıldığını belirtmişlerdir.⁸⁹² Bunun yanında bu harflerin amel bakımından fer' olduklarını dikkate alan bazı nahivciler, aynı durumun mef'ûl için de geçerli olduğunu söylemişlerdir. Çünkü onlara göre mef'ûlün fâilin önüne geçmesi fer' kabul edilmektedir. Bundan dolayı amel bakımından fer' olduklarını göstermek için söz konusu harflerin isimleri mansûb olmuştur.⁸⁹³

B. Temyîz ve Hâlin İ'râbında Kıyas

Bilindiği üzere temyîz mansûbattandır. Bazı gramercilere göre temyîzin mansûb olarak cümlede yer bulmasının sebebi kıyastır.⁸⁹⁴ Zira onlara göre temyîz, mef'ûlün bihe benzerliği sebebiyle mansûb olmuştur.⁸⁹⁵ Örneğin, عِنْدِي عَشْرُونَ دِرْهَمًا. “Yanımda yirmi dirhem var.” cümlesinde عَشْرُونَ kelimesindeki ن harfi bazı nahivciler tarafından fiil cümlesindeki fâilin konumuna benzetilmiştir. Çünkü

el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 322; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 1: 293; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 1: 242; Kûfelilere göre bu harfler sadece isimde âmel ederler. Fer' oldukları için haberlerine etki edecek güçte değildirler. bk. İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 230; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 2: 376; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 1: 144; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 210.

⁸⁹⁰ el-Ferâhîdî, *Kitâbul-cumel fi'n-naḥv*, 45; es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 229; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 110; İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî*, 1: 417; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1: 321.

⁸⁹¹ el-Kûfî, *Kitâbu'l-beyân*, 145; İbn Habbâz, *Tevcihu'l-luma'*, 148.

⁸⁹² İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1: 230; İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 334; es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 230; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 110.

⁸⁹³ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 111; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, 1: 331; eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 2: 307.

⁸⁹⁴ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 536; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-kunnâş*, 187.

⁸⁹⁵ Ebu'l-Hüseyn Zeynuddîn Yahyâ b. 'Abdi'l-Mu'tî b. 'Abdinnûr ez-Zevâvî el-Mağribî (öl. 628/1231), *el-Fuşûlu'l-ḥamsûn*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (el-Kahire: 'Îsâ el-Bâbi'l-Halebî, 1398/1977), 189.

onlara göre bu cümlede ن harfinden dolayı ذُرَّهَمٌ kelimesi mecrûr olmamıştır. Aynı şekilde onlar, fâil olan bir cümlede mef'ûlün mansûb olduğunu, zira fâilin onu merfû' olmaktan men ettiğini zikretmişlerdir. Dolayısıyla onlara göre aralarında var olan bu benzerlik sebebiyle temyîz, makîsun aleyhi olan mef'ûle kıyas edilerek mansûb olmuştur.⁸⁹⁶ Öte yandan temyîzin cümledeki konumuna farklı bir açıdan yaklaşan bazı nahivciler, temyîz tarafından açıklanan kelimeyi yani mümeyyezi kapalılık yönüyle fiile benzetmişlerdir. Örneğin fiil başta müfred geldiği için fâile ihtiyaç duymaktadır. Çünkü fâil müfred veya çoğul gelerek fiildeki kapalılığı gidermektedir. Aynı zamanda fiil mef'ûl aldığı ismi mansûb kılmaktadır. Bu sebeple temyîzin mansûb olması fiilin mef'ûlüne benzemektedir.⁸⁹⁷ Bununla beraber bazıları yukarıda örnekte geçen عَشْرُونَ gibi sayıları ism-i fâile benzetmişlerdir. Onlar, ism-i fâildeki kapalılığı ortadan kaldıran mef'ûl gibi temyîzin de bu sayılardaki kapalılığı giderdiğini söyleyerek temyîzin neden mansûb geldiğini kıyas yoluyla ortaya koymaya çalışmışlardır.⁸⁹⁸

Yukarıda temyîz için zikredilen durum hâl için de geçerlidir. Çünkü hâl de mef'ûle kıyas edilmiştir.⁸⁹⁹ Hâlin cümlede fiil ve fâilden sonra gelmesi mef'ûlün bihin cümledeki konumuna uymaktadır.⁹⁰⁰ Ayrıca hâl de mef'ûl gibi cümlenin ana unsuru yani olmazsa olmazı değildir.⁹⁰¹ Diğer taraftan hâlin zaman zarfına benzerliği nahivcilerin dikkatinden kaçmamıştır. Çünkü her ikisine de mana bakımından جاء أحمدٌ ماشياً. "Ahmet yürüyerek geldi." cümlesindeki hâl جاء أحمدٌ ماشياً anlamındadır. Aynı durum mef'ûlün fiil için de

⁸⁹⁶ el-Müberra, *el-Muktedab*, 3: 32-33; İbnü'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 536; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-kunnâş*, 187; Bazı nahivciler temyîzin mef'ûle kıyasını doğru bulmamışlardır. bk. el-Hârizmî, *Şerhu'l-Mufaşşal fî şan'ati'l-i'râb*, 1: 449; es-Sebtî, *el-Basîṭ*, 2: 1083.

⁸⁹⁷ es-Semânî, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 305-306.

⁸⁹⁸ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 297.

⁸⁹⁹ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 290; İbn Habbâz, *Tevcihu'l-luma'*, 203; Aralarındaki benzerlik kısmi bir benzerliktir. Örneğin hâl fiili lâzım olan bir cümlede bulunabilirken lâzım fiille başlayan cümlede mef'ûl olmaz. bk. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 134; Bazıları Hâlin mef'ûle benzetilmesini eleştirmiştir. Onlara göre hâl aslında كَانَ fiilinin haberidir. Örneğin, جاء زيدٌ ركباً. ifadesindeki hâl aslında جاء زيدٌ في حالة ركوبه ركباً. cümlesindeki كَانَ'nin haberidir. Bundan dolayı hâlin mef'ûle benzetilmesine yani şebeh kıyasa gerek olmadığı dile getirilmiştir. bk. el-Hârizmî, *Şerhu'l-Mufaşşal fî şan'ati'l-i'râb*, 1: 423-424; Kanaatimizce bu görüşte olanlar كَانَ'nin haberini hâle benzeten el-Ferrâ'dan etkilenmişlerdir. el-Ferrâ'nın كَانَ'nin haberi hakkındaki görüşleri için bk. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 1: 409; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-darab*, 3: 1146; Mansûr Sâlih Muhammed 'Alî el-Velîdî, *el-Hilâfu'n-naḥvî fî'l-manşûbât* (Ürdün: 'Âlemü'l-Kütübi'l-Hadîs, 1427/2006), 66.

⁹⁰⁰ el-Kûfî, *Kitâbu'l-beyân*, 203.

⁹⁰¹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 134; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-kunnâş*, 181.

geçerlidir. جاءَ أَحْمَدُ الْيَوْمَ. “Ahmet bugün geldi.” ifadesindeki zarfta في takdir edilmektedir.⁹⁰² Hâlin temyîze benzerliği de nahivciler tarafından dile getirilmiştir. Zira hâl hem mef’ûlü hem de fâilin durumunu açıklamaktadır. Aynı husus temyîz için de geçerlidir. O da sayılar ve diğer kelimelerdeki kapalılığı gidermektedir. Aynı zamanda her ikisi de cümlede nekre olarak kullanılmaktadır. Bu durum bazı nahivcilere göre aralarında kıyas sebebi sayılmıştır.⁹⁰³

VII. KELİMENİN MA‘RİFE VE NEKRE OLMASINDA KIYASIN ROLÜ

Arapçada isimler ma‘rife ve nekre olarak iki kısma ayrılır. Üzerinde ittifak edilen bu durum cümle içinde bazı öğeler için ihtilaf konusu olmuştur. Nahiv âlimleri bazı kelimelerin cümlede nekre veya ma‘rife gelmesi gerektiğine dair görüşlerinde kıyas önemli bir yer tutmaktadır.

A. Hâlin Nekre Olmasında Kıyas

Sîbeveyh’e göre mastarlar cümlede hâl durumunda ise nekre olmak zorundadır.⁹⁰⁴ Basralı nahivciler, muhtemelen Sîbeveyh’in bu genel kâidesini esas alarak hâlin cümlede nekre kullanılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu çalışmanın birçok yerinde ifade edildiği gibi nahiv âlimleri gramere dair herhangi bir hükmün öncelikle illetini bulmaya çalışmışlardır. Daha sonra ulaştıkları illet veya illetler ile farklı kullanımlar arasında bir benzerliğin olup olmadığını araştırmışlardır. İki kullanım arasında bir illet birliği tespit ettiklerinde ise asıl için verilen hükmün kıyas gereği makîse de verildiğini belirtmişlerdir. Bu durum hâlin nekre olarak kullanılması hükmü için de geçerlidir.

Hâlin nekre gelmesi gerektiğini savunan nahiv âlimlerinden bazıları onunla haber arasında kıyasa sebep olacak ortak bir illetin olduğunu fark etmişlerdir. Bu görüşte olan nahivcilere göre hâl, isim cümlesindeki haberle aynı manayı taşımaktadır. Örneğin, جاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا. “Zeyd binmiş olarak geldi.” cümlesinde görüldüğü üzere hâl Zeyd’ten haber vermekte ve onun durumunu açıklamaktadır.

⁹⁰² İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 2: 134-135.

⁹⁰³ el-Kûfî, *Kitâbu’l-beyân*, 203.

⁹⁰⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 289, 445; Sîbeveyh’in bu görüşü kendisinin nahve dair genel kâideler oluşturulduğuna örnek olarak sunulmaktadır. bk. Şevkî Dayf, *Medârisu’n-nahviyye*, 88.

Onlara göre aynı durum haber için de geçerlidir.⁹⁰⁵ Öte yandan hâlin ma‘rife gelmesi durumunda ise haberde olduğu gibi sıfatla karıştırılma ihtimali söz konusudur. Aralarındaki bu benzerlik sebebiyle bazı gramerciler hâlin habere kıyasla nekre gelmesi gerektiğini söylemişlerdir. Çünkü onlara göre haber de asıl olarak nekre gelmelidir.⁹⁰⁶ Diğer taraftan bazıları hâlin كَيْفٌ'nin cevabı olduğunu, bu sebeple de nekre gelmesi gerektiğini iddia etmişlerdir. Onlara göre söz konusu soru ismi mana bakımından nekreye yöneliktir. Aynı zamanda hâl mana bakımından fiilin sıfatıdır. Dolayısıyla mana bakımından nekre olan fiilin sıfatının yani hâlin nekre gelmesi gerekir.⁹⁰⁷ Hâlin nekre olmasını savunan bazı nahivciler, hâl ile fâil arasında kullanım farklılığına dikkat çekmişlerdir. Onlara göre hâl, fâilin bulunmadığı bir cümlede nâib-i fâil olarak kullanılmamaktadır. Çünkü fâil bazen zamir yani ma‘rife olabilmektedir. Hâlin ise nâib-i fâil olamaması onun cümlede nekre olmasını gerektirmiştir.⁹⁰⁸

Bazı nahivciler ise hâl ile temyîz arasındaki ma‘nevî benzerliğe dikkat çekerek kıyasın bu iki unsur arasında uygulandığını belirtmişlerdir.⁹⁰⁹ Onlara göre temyîz kendisinden önce gelen kelimedeki kapalılığı açıklayıp izah etmektedir. Aynı şekilde hâl de cümlede sâhibu'l-hâlin durumunu ortaya koymakta, ondaki farklı ihtimalleri ortadan kaldırmaktadır. Örneğin, جاءَ زَيْدٌ. “Zeyd geldi.” cümlesine hâl eklendiğinde Zeyd’in gelirken hangi durumda olduğu ifade edilmiş olur. Onlara göre bu durum temyîzin cümledeki işleviyle birebir örtüşmektedir.⁹¹⁰ Meselâ، امْتَلَأَ الإِنَاءُ مَاءً. “Kap suyla doldu.” Örneğindeki temyîzin işleviyle hâl benzerlik arz etmektedir. Bu nedenle bir kısım nahiv ulemâsı temyîzdeki nekrelilik hükmünün kıyasen hâle hamledildiğini ifade etmişlerdir.⁹¹¹

⁹⁰⁵ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 284; İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 152.

⁹⁰⁶ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-nahv*, 1: 214; Hâlin nekre olması gerektiği ile ilgili bk. el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-cumel fi'n-nahv*, 41; İbn Şukayr, *el-Muḥallâ*, 10; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 1: 572; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 1: 407.

⁹⁰⁷ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 284.

⁹⁰⁸ el-Enbârî, *Esrâru'l-‘Arabîyye*, 139-140.

⁹⁰⁹ Ebû ‘Alî el-Fârisî, *el-İzâh*, 200; İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-Muḥaddimeti'n-nahviyye*, 2: 255.

⁹¹⁰ İbn Burhân el-‘Ukberî Ebu'l-Kâsım ‘Abdulvâhid b. ‘Alî el-Esedî (456/1064), *Şerhu'l-Luma‘*, nşr. Fâiz Fâris (Kuveyt: es-Silsiletu't-Turâsiyye, 1404/1984), 1: 133.

⁹¹¹ Ebû ‘Alî el-Fârisî, *el-İzâh*, 200; İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 152 vd.; Temyîzle hâl arasında kimine göre üç kimine göre ise beş yönden benzerlik, yedi yönden farklılık olduğu belirtilmiştir. bk. İbnu'ş-Şecerî, *Emâlî*, 3: 4-5; İbnu'd-Demâmîni, *Şerhu'd-Demâmîni*, 2: 357 vd.

Hâlin ma' rife olarak sunulduğu yerler ise Basralı nahivciler tarafından te'vîl edilmiştir.⁹¹² Ancak Basralı nahivcilerden Yûnus b. Habîb'e göre hâl, جَاءَ زَيْدٌ الرَّاجِبِ örneğinde görüldüğü gibi ma' rife de gelebilmektedir.⁹¹³ Kûfeliler ise hâlin şart manası taşınması halinde ma' rife olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre bunun dışında hâlin nekre gelmesi gerekir.⁹¹⁴

Gramer âlimlerinin çoğu hem makîsun aleyhin hem de illetin belirlenmesinde farklı görüşler ileri sürmüş olsalar dahi yukarıda görüldüğü gibi kıyasen hâlin nekre gelmesi gerektiği hükmünde ittifak etmişlerdir.

B. Temyîzin Nekre Olmasında Kıyas

Basralı dilciler temyîzin cümlede nekre kullanılması gerektiğini ifade etmişlerdir.⁹¹⁵ Çünkü onlara göre temyîz umûm ifade etmelidir. Ma' rife gelmesi durumunda ise husûsîlik ifade edeceğinden nekre kullanılması zorunludur.⁹¹⁶ Basralı nahivciler bunun yanında temyîzin nekre olmasının gerekliliğini kıyasen açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin ثَلَاثُونَ دِينَارًا lâfzında temyîzin nekre gelmesinin sebebi, âmîlinin fiil karşısında amelînin daha zayıf olmasıdır. Bir fiil cümlesinde mef'ûlün ma' rife veya nekre gelmesinde yahut öne geçmesinde bir sakınca yoktur. Çünkü fiil amel bakımından kuvvetlidir. Ancak Basralılarca temyîzde durum farklıdır. Çünkü onlara göre temyîzin âmîli, fiile kıyas edilmiştir. Bundan dolayı

⁹¹² Ebû 'Alî el-Fârîsî, *el-Îzâh*, 200; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 3: 13 vd.; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 1: 407.

⁹¹³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 73; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 3: 17.

⁹¹⁴ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-darab*, 3: 1562; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1: 573; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 230; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 3: 17; Kûfelilerin hâlin şart dışında nekre gelmesi gerektiğine dair açıklamaları kanaatimize göre كَان ve ظَنَّ konularındaki görüşleriyle uyum arz etmemektedir. Zira onlara göre كَان'ın haberinin nasb olması كَان'ın âmîl oluşuyla değil, hâl olması sebebiyledir. Aynı şekilde ظَنَّ fiilinin ikinci mef'ûlü Kûfelilere göre hâl olduğu için mansûbtur. Çünkü Kûfelilere göre haber mef'ûle benzetilemez. Zira mef'ûlün bih, cümle ya da zarf ve mecrûrdan oluşamaz. Ancak kanaatimizce Kûfelilerin hâl konusundaki görüşleriyle zikredilen ifadeler arasında bir çelişki vardır. Çünkü كَان'ın haberi ve ظَنَّ fiilinin ikinci mef'ûlü zamir gelebilmektedir. Örneğin كُنَّا هُمْ وَإِذَا لَمْ نَكُنْهُمْ فَمَنْ ذَا يَكُونُهُمْ؟ cümlesinde zamir كَان fiilinin haberidir. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 83. Halbuki Kûfelilere göre hâlin ma' rife gelebilmesi için şart ifade etmesi gerekmektedir. Konu etrafındaki tartışmalar için bk. İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-nahv*, 345 vd., 398; el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 676 vd.; eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 2: 453 vd.; es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Şabbân*, 1: 333.

⁹¹⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 266; el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 32; İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-nahv*, 2: 223; es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 306; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 173.

⁹¹⁶ el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 32; İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-nahv*, 2: 223; es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 306.

mümeyyez amel bakımından makîsun aleyhi kadar kuvvetli kabul edilmemiş, ma'mûlünün yani temyîzin nekre gelmesi gerektiği iddia edilmiştir.⁹¹⁷ Diğer taraftan bazı Basralılar temyîzi hâle kıyas etmişlerdir. Hâl, sâhibu'l-hâli temyîz de mümeyyezi açıklar. Nahiv âlimleri açıklayıcı olması noktasında hâle birleşen temyîze, kıyasen hâl hakkında verilen hükmü vermişlerdir.⁹¹⁸

Hâl ile temyîz arasında yapılan kıyas farklılık arz etmektedir. Çünkü bazıları hâli temyîze kıyas ederken bir kısmı tam tersi bir kıyasa gitmiş, temyîzi hâle kıyas etmiştir. Bu durum nahivcilerin her iki ögenin cümlede mansûb oluşlarında da görülmektedir. Her ne kadar hükümlerde bir değişiklik olmasa da makîsun aleyh ve makîs arasında yapılan kıyaslarda bir değişiklik söz konusudur. Bu durumda her iki konuda asılları tespit etmek imkânsız hale gelecektir. Diğer taraftan temyîzi hâle, hâli ise temyîze kıyas ederek hüküm ortaya koyan nahivcilerin farklı bakış açısına sahip kişiler olduğunu söyleyebiliriz. Kaynaklarda her ne kadar bu konuda bir bilgi yoksa da aksini düşünmek beraberinde bu durum Arap gramerinin eleştirilmesine sebep olacaktır.

Kanaatimizce bir lâfzın makîsun aleyh veya makîs olarak kıyasa konu olması Araplardan işitilen lâfız, cümle gibi unsurların zaman açısından değerlendirilmeye tabi tutulmayışındandır. Fıkıh usûlünde makîsun aleyhin zaman yönünden makîsten önce bulunması şartken nahivde bu şartın uygulanması imkansızdır. Çünkü hangi dilsel verinin önce kullanıldığını tespit etmek mümkün değildir.

VIII. FİİLİN GAYR-İ MUTASARRİF OLMASINDA KIYASIN ROLÜ

Arapçada fiiller çekimlenebilir (mâzi, muzâri ve emri yapılabilen) olup olmamasına göre iki kısma ayrılmıştır. Mutasarrif/çekimlenebilen ve gayr-i mutasarrif/çekimlenemeyen olarak ifade edilen fiiller farklı açılardan kıyasa tabi

⁹¹⁷ es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 306.

⁹¹⁸ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 143; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2: 173 vd.; Kûfelilere göre temyîz ma'rife gelebilir. bk. es-Sebtî, *el-Basîf*, 2: 1083; el-İstanbulî, "el-Mûfi fi'n-naḥvi'l-Kûfi", nşr. Muhammed Behce el-Baytâr, *Mecelletu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabîyye* 25/2 (1369/1950): 225; Fakat bu ekolde temyîz, ma'rife gelse de nekre olarak te'vîl edilmiştir. Bunun sebebi temyîzin nasb ve nekre mahallinde kullanılmasıdır. el-Ferrâ'nın da kabul ettiği bu görüş aslında temyîzin nekre olduğunu göstermektedir. Zira o, Bakara Sûresinin 130. âyetinde نَسَمَةً kelimesinin نَسَمَةً anlamında temyîz olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu kelimenin asıl olarak nekre olduğunu söylemiştir. bk. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 1: 79.

tutulmuştur. Konumuzu teşkil eden çekimlenmeyen bazı fiillerin kıyas sebebiyle bu halde buldukları bir kısım Basralı nahivci tarafından dile getirilmiştir. Aşağıdaki başlık altında bazı gayr-i mutasarrif fiiller üzerinde uygulanan kıyasın rolü ortaya konulacaktır.

A. كَيْسٌ Kelimesinde Kıyas

Çekimlenmeyen ve nâkıs bir fiil olan كَيْسٌ, benzerleri gibi ismini ref' haberini nasb etmektedir. Ancak bu fiil Arapçada sadece mâzi sigasıyla kullanılmaktadır. Kanaatimizce bir fiilin gayr-i mutasarrif oluşu Arap kullanımına bağlı olmasına rağmen kaynaklarda bazı nahivcilerin bu durumu kıyas içerisinde değerlendirdikleri müşâhede edilmiştir. Bu durumu kıyasla açıklayanlar,⁹¹⁹ كَيْسٌ' nin mana bakımından ما nefy harfine benzediğine vurgu yaparak, aralarında kıyasa gitmişlerdir. Çünkü her iki kelime de olumsuzluk ifade eder. Dolayısıyla onlara göre bu benzerlik sebebiyle ما harfindeki câmidlik hükmü كَيْسٌ'ye taşınarak bu fiilin çekimsiz olduğu kabul edilmiştir.⁹²⁰

B. عَسَى Kelimesinde Kıyas

Gramer âlimleri arasında عَسَى'nın tıpkı كَيْسٌ gibi kıyasen gayr-i mutasarrif olduğu yönünde görüş beyan edenler vardır. Bunlara göre bu fiil harfe benzerliği sebebiyle çekimsizdir. Onlara göre harf ile عَسَى arasındaki ortak illet, her ikisinin de bir mana ifade edebilmesi için başka bir kelimeye ihtiyaç duymasıdır. Çünkü onlar عَسَى'nın haberiyle ancak tam bir mana ifade edebildiğini söylemişlerdir. Onlara göre aralarındaki bu benzerlik yani iftikârî illet kıyasen harflerdeki câmidlik hükmünü bu fiile taşımıştır. Öte yandan عَسَى'nın لَعْلٌ gibi “*beklenti, ummak*” anlamı içermesi sebebiyle aralarında kıyas yapıldığı ve bu ma'nevî benzerlik sebebiyle söz konusu harfteki câmitlik hükmünün عَسَى'ya gayr-i mutasarrif olarak taşındığı da bazı nahivciler tarafından dile getirilmiştir.⁹²¹ Bunlarla birlikte bazı nahivciler عَسَى

⁹¹⁹ Bunlar كَيْسٌ'yi lâfzen fiil olarak kabul eden basralı nahivcilerdir. bk. el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 165.

⁹²⁰ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-nahv*, 346; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 165; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 7: 201; İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî*, 1: 368 vd.

⁹²¹ İbnu'l-Haşşâb, *el-Murtecel*, 128-129; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 191; Yapılan bu kıyas bazıları tarafından eleştirilmiştir. Onlara göre eğer fiil, harf ile aynı anlamı içermesinden dolayı gayr-i mutasarrif olacaksa, bunun diğer yerlerde de olması gerekmektedir. Örneğin istisnâ harfi إِسْتِثْنَى ile aynı anlamı içermektedir. ما harfi أَتَى manasındadır. Eğer aralarındaki anlam benzerliği

kelimesinin ma‘nen لَيْسَ’ye benzerliğine dikkat çekerek aralarında kıyasa gitmişlerdir. Bunlara göre لَيْسَ’nin lâfzen mâzi ancak mana olarak müstakbeli ifade etmesi عَسَى için de geçerlidir. Mâzi durumunda olan لَيْسَ fiili, şimdiki zamanda olumsuzluğu karinelerle geleceği ifade eder. عَسَى fiili de aynı şekilde lâfzen mâzi olduğu halde tereccî ifade etmede muzâri anlamındadır. Dolayısıyla onlar, aralarındaki bu benzerlikleri kıyas için illet kabul ederek لَيْسَ’deki gayr-i mutasarriflik hükmünü عَسَى’ya taşımışlardır.⁹²²

C. نِعْمَ ve بئسَ Kelimelerinde Kıyas

Gramer âlimlerinin çoğuna göre fiil kabul edilen نِعْمَ ve بئسَ kelimeleri gayr-i mutasarriftir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi birçok Basralı nahivcinin gayr-i mutasarrif fiillerin durumu hakkındaki görüşlerini kıyas çerçevesinde oluşturmaları, bu kelimeler için de geçerlidir. Çünkü bu kelimeler de harflere kıyas edilmiştir.⁹²³ Onlar diğer fiillerde bulunmayan mübâlağa manasını dikkate alarak kıyasa gitmişlerdir. Zira onlar, bu fiillerdeki medh ve zemdeki abartıya diğer fiillerde rastlamadıklarından bu manayı asılda ziyâdelik görmüşlerdir. Bundan dolayı bu fiiller diğer fiillerden uzaklaşarak harflere yaklaşmışlardır. Çünkü harfler de cümlelerde farklı manalarda yer alır. Görüldüğü üzere söz konusu kelimelerle hudûs ve zamana delalet eden diğer fiiller arasındaki bu benzerlik kıyas için illet kabul edilmiş ve harflerdeki camid olma hükmü fiillere hamledilmiştir.⁹²⁴

IX. İSMİN MUNSARİF VE GAYR-İ MUNSARİF OLUŞUNDA KİYASIN ROLÜ

Daha önce Arapçada isimlerin mu‘reb ve mebnî olmak üzere iki kısma ayrıldığı,⁹²⁵ nahivcilere göre isimlerde asıl olanın mur‘eblik,⁹²⁶ buna karşılık bazı isimlerin harfe veya fiile benzerliğinden dolayı kıyasen mebnî olduğunu ifade etmiştik.⁹²⁷ Nahivciler, mu‘reb ve mebnî terimlerini mütemekkin ve gayr-i

kıyası gerektiriyorsa bu fiillerin de gayr-i mutasarrif olmaları gerekirdi. Yapılan eleştiriler için bk. İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 7: 211.

⁹²² İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 7: 211.

⁹²³ el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 183; es-Selsîlî, *Şifâu’l-‘alîl*, 2: 585.

⁹²⁴ eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu’s-şâfiye*, 4: 506.

⁹²⁵ “*Mu‘reb Ve Mebnîliğin Tespitinde Kıyasın Rolü*” adlı başlıkta bu durum izah edilmiştir.

⁹²⁶ Ahmed Mustafâ el-Merâğî, Muhammed Sâlim ‘Ali, *Kitâbu tehzîbi’t-tevdîh fi’n-nahv ve’s-şarf* (Mısır: Matba‘atu’s-Se‘âde, 1430/1921), 16.

⁹²⁷ el-Murâdî, *Tevdîhu’l-mekâşid*, 4: 1189.

mütemekkin olarak da isimlendirmişlerdir. Onlar, mebnî isimleri, harfe benzerlikleri ve diğer isimler gibi i'râbları sonda görülmemesi nedeniyle *gayr-i mütemekkin*,⁹²⁸ mu'reb isimleri ise harfe hiçbir açıdan benzemedikleri için *mütemekkin* olarak isimlendirmişlerdir. Nahiv ulemâsı ayrıca mütemekkin ismi iki kısma ayırmıştır. Buna göre isim, fiile benzemiyorsa *mütemekkin emken* yani *munsarif* olarak adlandırılır.⁹²⁹ Bir ismin muzâf veya başında ﺍﻟﻮﻟﺪﯗﻏﯘﻧﺪﺍ kesre kabul etmesi ve tenvin alması onu munsarif kılmaktadır.⁹³⁰ Bir kelimenin munsarif olmasını engelleyen illet ise onun fiile olan benzerliğidir.⁹³¹ Bu konuda iki büyük dil ekolü arasında herhangi bir görüş ayrılığı yoktur.⁹³² Mu'reb olan bir isim eğer bir yönüyle fiile benzerse buna *gayr-i munsarif* derler.⁹³³ Ayrıca bu isim *mütemekkin gayr-i emken* olarak da adlandırılmaktadır.⁹³⁴

Gayr-i munsarif isimleri ele almadan önce tenvin⁹³⁵ konusuna da değinmemiz gerekmektedir. Çünkü o, ismin fiile hamledilmesinde büyük bir rol oynamaktadır. ez-Zeccâcî eserinde bu konu üzerinde durmuş ve tenvinin üç farklı işlev için vaz' edildiğini zikretmiştir. Öncelikle tenvin, mütemekkin isimle gayr-i mütemekkin ismi ayırtmak için kullanılır. Zira Sîbeveyh, tenvini, mütemekkin emken ismin alâmeti görmektedir.⁹³⁶ Onun bu görüşü kelimeler arasında ağırlık ve hafiflik açısından değerlendirilmiş ve tenvin bulunmayan kelimelerin ağır olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla Sîbeveyh'in mutasarrif isimle gayr-i mutasarrif ismi birbirinden ayıran bir alamet olarak gördüğü tenvinin ismi hafif kıldığı kabul edilmiştir. el-Ferrâ da tenvinin isimle fiili ayırmak için vaz' edildiğini söylemiştir.

⁹²⁸ el-Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2: 326.

⁹²⁹ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 2: 293; el-Cevcerî, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, 825; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 2: 316; el-Mekkûdî, *Şerhu'l-Mekkûdî*, 2: 662; 'Abdul'azîz 'Alî Sefer, *el-Memnû'u mine's-şarf fi'l-luğati'l-'Arabiyye* (Kuveyt: Câmî'atu Kuveyt, 1421/2000), 11; Munsarif isim "bir kelimenin fer' ve ağırlık illetlerinden sâlim oluşu" şeklinde de tanımlanmıştır. bk. İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiye*, 3: 1433.

⁹³⁰ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 2: 293.

⁹³¹ Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc, *Mâ yenşarif vemâ lâ yenşarif*, nşr. Hudâ Mahmûd Karâ'e (el-Kahire: İhyâu't-Türâsi'l-İslâmî, 1391/1971), 2; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 7; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 2: 293; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1: 87; el-Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2: 326.

⁹³² el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 7.

⁹³³ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 2: 79.

⁹³⁴ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 2: 293; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 2: 174; el-Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2: 326.

⁹³⁵ Tenvin konusunda müstakil bir makale kaleme alınmıştır. bk. Sevinç, "Arapçada Türüne Göre Tenvin, Anlam Özellikleri ve Kullanımı", *Ekev Akademisi Dergisi* 16/51 (2012): 307-324.

⁹³⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4: 6.

Tenvinin bir isimde oluşunun diğer bir sebebi ise hazfedilen bir şeyin yerine (‘ivaz olarak) gelmesidir. Bunlar dışında tenvin bazı özel isimlerde ma‘rife ve nekre ayırımını yapmaktadır. Örneğin Sîbeveyh ve ‘Amreveyh gibi özel isimlerde tenvin nekrelilik ifade etmek için kullanılmaktadır.⁹³⁷

Nahiv âlimlerinin birçoğuna göre isimler farklı yönlerden fiillere benzerler. Bazı isimler fiil ile ma‘nen bir benzerlik arz ederler. Bu, isimle fiil arasındaki en kuvvetli benzerlik yönü kabul edilmiştir. Birçok nahivci bu duruma isim fiilleri örnek göstermektedir. Çünkü aralarındaki ma‘nevî benzerlik sebebiyle isim fiillerin mebnî olduğu zikredilmiştir. Diğer taraftan bazı isimler fiillere lâfzen benzemektedir. Bununla beraber bu isimlerle fiiller arasında az da olsa anlam yönüyle bir benzerlik de bulunmaktadır. Mana bakımından kuvvetli olmayan bu lâfzî benzerlik kıyasa konu olduğunda, ismi mebnî kılmamakta fakat onun fiil gibi amel etmesini sağlamaktadır. Şibh-i fiiller bu duruma örnek verilmiştir. İsimle fiil arasında lâfzî ve ma‘nevî benzerlik dışında kıyasa konu olan bir durum daha vardır. Uzak bir benzerlik olarak ifade edilen bu durum, bazı isimlerin fiile fer‘ yönüyle benzemesidir. Basralıların kabul ettiği bu durum, fiilin ismin fer‘i olmasından kaynaklanmaktadır. Zira Basralılara göre fiil isimden türemiştir ve isme ihtiyacı vardır. Çünkü mana bakımından onu tamamlayacak olan isimdir. Buna karşılık ismin tam bir cümle kurabilmesi için fiile ihtiyacı yoktur. İsmi fiile olan bu uzak benzerliği onu mebnî kılmamış ancak gayr-i munsarif yapmıştır. Yani ismin fiil gibi fer‘ oluşu tenvin ve kesre almasını engellemiştir.⁹³⁸ Çünkü yukarıda ifade ettiğimiz gibi Arapçada tenvin hafiflik alametidir. Fiil ise bu manada isme göre ağırdır. İsmi fiile benzemesi hafiflik alameti olan tenvinin düşmesine sebep olmuştur.⁹³⁹ Dolayısıyla fiile olan benzerliği gayr-i munsarif bir ismin kesre ve tenvin almasını

⁹³⁷ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî ‘ileli’n-nahv*, 101 vd.

⁹³⁸ er-Radî, *Şerhu’r-Radî*, 1: 99; Fiilin isme göre fer‘ oluşu için bk. es-Semânî, *el-Fevâid ve’l-kavâ’id*, 595 vd.; Ebu’l-Fidâ, *Kitâbu’l-kunnâş*, 123.

⁹³⁹ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 1: 133.

engellemiştir.⁹⁴⁰ Fiilin tenvin ve kesre kabul etmeme hükmü ona yaklaşan isme uygulanmış, fiil gibi isim de kesre ve tenvinden men edilmiştir.⁹⁴¹

Kûfe dil ekolü temsilcileri, Basralıların aksine ismin fiilden türediğini iddia etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında fiil isme göre asıl olmaktadır. Bu yüzden onlar isimle fiil arasında yukarıda ifade edilen lâfzî benzerliği farklı yorumlamışlardır. Onlara göre fiil isme göre mürekkeb olması sebebiyle lâfzen fer' kabul edilmektedir.⁹⁴² Her ne kadar Basralılarla Kûfeliler bu konuda farklı düşünse de sonuçta ismin fer' i olan fiile benzerliğinden dolayı gayr-i munsarif olarak kullanıldığı hususunda ittifak etmişlerdir.

Yukarıda zikredilen ifadelerden nahivcilerin ismi asıl ver fer' açısından iki kısma ayırdıkları ortaya çıkmaktadır. Fer' olarak zikrettikleri isimler fer' olma yönüyle fiile benzemektedirler. Dolayısıyla illet olarak ifade edebileceğimiz bu durumlarda isim, fiil gibi fer' olmaktadır.⁹⁴³ Bu illetlere sahip isimler fiile benzerler ve onun birtakım özelliklerini alırlar. Örneğin isimlerde ma' rife,⁹⁴⁴ nekreye göre⁹⁴⁵ müennes ise müzekkere göre fer' dir. Yine yabancı dillerden Arapçaya geçen kelimeler Arapça kelimelere göre fer' kabul edilmiştir.⁹⁴⁶ Fiil vezinleri, isim vezinlerine göre, cemi isimler de müfred isimlere göre fer' sayılmıştır. Bunlarla beraber mürekkeb ve udûl isimler de aynı şekilde fer' kabul edilmektedir. İşte isimlerde var olan bu fer' olma durumu ve fiile bu yönden benzerlikleri onların

⁹⁴⁰ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-Muqaddimeti'n-naḥviyye*, 2: 43; Bazı nahivcilere göre bir ismin fiile benzerliği onun sadece tenvin almasını engeller. İsmi kesreyi kabul etmemesi ise farklı illetlerden dolayıdır. Örneğin mütekellim yâsına muzâf olan gayr-i munsarif bir kelime kesre alsaydı, bu kesre mütekellim yâsının hazfedilip onun yerine gelen kesre gibi algılanmasına sebebiyet verebilirdi. Bunun dışında gayr-i munsarif bir kelimenin kesre üzere mebnî olduğu algısına da sebep olabilirdi. İşte bu nedenlerden dolayı bazı nahivciler gayr-i munsarif bir kelimenin kesre almamasını onun fiile benzerliğine bağlamamışlardır. bk. Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. 'Abdillâh el-Mâlikî (öl. 581/1185), *Emâli's-Suheyli*, nşr. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ (el-Kahire: Matba'atu's-Se'âde, 1390/1970), 29; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî Şerhi Kitâbi't-teshîl*, nşr. Hasan Hindâvî (Beyrut: Dâru'ş-Şâmiyye, 1420/2000), 1: 146.

⁹⁴¹ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fî'n-naḥv*, 2: 79.

⁹⁴² Şa'bân Zeyyîn el-'Âbidîn Muhammed, *el-İlletu'n-naḥviyye fî dav'i'l-memnu'î mine'ş-şarf* (el-Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1432/2002), 26.

⁹⁴³ es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 594; Muhammed, *el-İlletu'n-naḥviyye*, 25.

⁹⁴⁴ Burada ma' rifeden kasıt bir kelimenin 'alem olarak kullanılmasıdır. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 47; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1: 166.

⁹⁴⁵ Bu görüş Sîbeveyh'e aittir. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 47; Kûfeli dilcilere göre ise ma' rife olmak isimler için asıl kabul edilmiştir. bk. Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 2: 105.

⁹⁴⁶ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 614; es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 594; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 8.

kıyasen gayr-i munsarif olmalarını gerekli kılmıştır.⁹⁴⁷ Bütün gayr-i munsarif isimler incelendiğinde hepsinin bir yönüyle fer' olduğu ortaya çıkmaktadır.⁹⁴⁸

Nahiv alimlerinin çoğu, ismin bir yönüyle fiil gibi fer' oluşunu tek başına ismi gayr-i munsarif yapmaya yeterli görmemiş, bunun yanında bir benzerliğin daha olması gerektiğini söylemişlerdir.⁹⁴⁹ Çünkü onlara göre bir kelimedede iki illetin bulunması asla galebe çaldığından kıyasa gidilmektedir.⁹⁵⁰ Ayrıca onlar, ismin fiile sadece bir yönden benzerliğini fiille aralarında kıyası gerektirecek kadar kuvvetli görmemişlerdir.⁹⁵¹ Ancak gayr-i munsarif isimler incelendiğinde aralarında sadece bir illetten dolayı munsarifliğini kaybetmiş kelimeler de bulunmaktadır.⁹⁵² Bunun farkına varan nahivcilerin çoğu, bu illetlerin kuvvetli olmaları sebebiyle iki illet yerine geçtiğini söylemişlerdir. Bu illetlerden ilki te'nîs (müenneslik) elifidir. Bu durumda bulunan bir kelime hem müennestir hem de müennesliği lâzımdır ve kelimededen ayrı kabul edilmez. Bu anlamda iki illet gibidir.⁹⁵³ Maksûr ve memdûd isimler te'nîs elifi aldıklarından gayr-i munsarif kabul edilmektedirler.⁹⁵⁴ Te'nîs elifi alan kelimelerin ذَكْرَى ve صَحْرَاءْ gibi nekre olmaları ile هُدَى ve نَجْلَاءْ gibi 'alem (ma'rife) olmaları arasında bir fark yoktur. Aynı şekilde gayr-i munsarif kabul edilmelerinde sıfat, müfred veya cemi olmalarının da bir etkisi yoktur.⁹⁵⁵ Muntehe'l-cumû' olarak isimlendirilen (kelimedede bulunan eliften sonra iki veya ortası sakın üç harfli) çoğullar da tek bir illetten dolayı gayr-i munsarif kabul edilen isimlerdendir. Bu kelimelerin müfred karşısında cemi olması durumu daha önce de ifade edildiği gibi fer' kabul edilmektedir. Ayrıca bu kelimelerin herhangi bir müfred kelimeye benzerlikleri de bulunmamaktadır.⁹⁵⁶ Bu bakımından bu kelimeler de te'nîs elifi gibi fer'iyeti kuvvetli kabul edildiğinden tek bir illet ile gayr-i

⁹⁴⁷ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 214; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-kunnâş*, 124.

⁹⁴⁸ es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 594.

⁹⁴⁹ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naħv*, 615.

⁹⁵⁰ ez-Zeccâc, *Mâ yeşarîf vemâ lâ yeşarîf*, 3.

⁹⁵¹ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naħv*, 615.

⁹⁵² İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî*, 2: 328; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 2: 176.

⁹⁵³ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 215; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 9; el-Murâdî, *Tevdîhu'l-mekâşid*, 4: 1190.

⁹⁵⁴ ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naħv*, 218; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiye*, 3: 1435 vd.; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 2: 176; el-Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2: 329.

⁹⁵⁵ İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 2: 176; el-Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2: 329.

⁹⁵⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 250; el-Müberra, *el-Muktedab*, 3: 327; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 147; es-Suyûtî, *el-Metâli'u's-se'ide*, 159.

munsarif sayılmışlardır.⁹⁵⁷ Bunun yanında bu cemilerin neden gayr-i munsarif olduğu hususunda farklı görüşler de ileri sürülmüştür. Bazılarına göre bu kelimelerin ikinci bir cemisinin yapılmayışı bir diğer illettir. Bundan dolayı fiile benzetilmişlerdir. Çünkü fiilin de kuralsız olarak başka bir yapıya dönüştürülemediği bilinmektedir. Ayrıca bu cemiler benzerlerinin olmaması yönüyle başka dillerden Arapçaya giren kelimelere benzemektedir.⁹⁵⁸ Bunların dışında bu cemilerin ikinci defa cemi yapılmamasının yanı sıra, lâfız yönünden ismi tasğire benzemesi (üçüncü harflerin zâid olması) bir başka illet kabul edilmiştir.⁹⁵⁹

Kûfe dil ekolü temsilcilerinden el-Kisâî ve el-Ferrâ'ya göre bir ismin gayr-i munsarif olması için iki illete ihtiyacı yoktur. Onlara göre bir illet tek başına bir kelimeyi gayr-i munsarif yapabilmektedir.⁹⁶⁰ Örneğin şiirde zaruret tek bir illet olduğu halde munsarif bir kelimeyi gayr-i munsarif yapabilmiştir.⁹⁶¹ Basralılardan Ebû 'Alî el-Fârisî de el-Kisâî ve el-Ferrâ gibi tek illetle kıyasa gidilebileceğini söylemiştir. Ancak bu, ona göre o illetin tekerrürü halinde olmalıdır.⁹⁶² el-Ahfeş'in zarureten dolayı şiirde munsarif bir kelimenin gayr-i munsarif oluşuna cevaz vermesi bu konuda tek bir illetle kelimenin gayr-i munsarif yapılabileceği şeklinde yorumlanmıştır.⁹⁶³

Yukarıda zikredilen kelimeler dışında bir ismin gayr-i munsarif olması kendisinde var olan iki illettendir.⁹⁶⁴ İsmi gayr-i munsarif kabul edilmesi kıyasen gerçekleşen bir durum olduğundan bu konuyu örnekler üzerinden açıklamaya çalışacağız.

A 'cemî 'Alem İsimler

Hiç kuşkusuz bütün dillerde olduğu gibi Arapçada da farklı dillerden gelen kelimeler kullanım alanı bulmuştur. Başka dillerden Arapçaya giren kelimeler "a 'cemî" olarak adlandırılmış⁹⁶⁵ ve nahiv eserlerinde daha çok العُجْمَةُ el-'Ucme

⁹⁵⁷ el-Murâdî, *Tevdîhu 'l-meķâşid*, 4: 1197.

⁹⁵⁸ es-Semânîni, *el-Fevâid ve 'l-kavâ'id*, 634; el-Enbârî, *Esrâru 'l-'Arabiyye*, 217.

⁹⁵⁹ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naħv*, 2: 90.

⁹⁶⁰ el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 9.

⁹⁶¹ el-Enbârî, *el-İnşâf*, 2: 403.

⁹⁶² Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-İzâh*, 294. Kendisi bu ifadeyle neyi kastettiğine dair bir açıklama yapmamıştır.

⁹⁶³ el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 10.

⁹⁶⁴ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 2: 294.

⁹⁶⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 257; el-Müberra, *el-Muktedab*, 3: 325.

başlığı altında incelenmiştir.⁹⁶⁶ Nahiv ulemâsı bu kelimeleri farklı kategoriler altında mütalaa etmekle beraber, bunların Arapçaya ‘alem olarak girmesini ve ‘alem olarak kullanılmasını şart koşmuşlardır. Çünkü bu kelimelerin gayr-i munsarif kabul edilmesi için iki illete sahip olmaları, yani a‘cemî ve ‘alem olmaları gerekmektedir.⁹⁶⁷ Eğer yabancı bir kelime ‘alem olmazsa munsarif bir kelime kabul edilir.⁹⁶⁸ Aynı zamanda Arapçaya giren bu kelimeler üç harfli ise yine gayr-i munsarif kabul edilmezler.⁹⁶⁹ Çünkü harflerinin az oluşunun kelimeye hafiflik verir.⁹⁷⁰ Kelimenin hafiflemesi onu fiilden uzaklaştırır. Bu ise kelimeyi munsarif yapar. Diğer taraftan nekreye göre ağır olduğundan ‘alem isim gayr-i munsarif kabul edilmiştir. Dolayısıyla kelimedeki ağırlık kıyas için bir illet kabul edilmiştir.⁹⁷¹ Görüldüğü üzere yapılan kıyas işleminde iki illet bulunmaktadır. Birincisi, yabancı kelimelerin Arapça kelimelere göre fer‘; ikincisi ise ‘alem olan kelimenin nekre bir kelime karşısında fer‘ kabul edilmesidir. Fiilin isim karşısında fer‘ oluşu makîsun aleyh kabul edilmiş ve iki illete sahip bu kelimeler üzerine kıyas yapılmıştır. Sonuçta fiil hakkında verilmiş hüküm yani onun tenvin ve kesreyi kabul etmemesi hükmü bu kıyas sonucunda isme taşınmıştır.

Müennes ‘Alem isimler

Bir kelimenin müennes olması yukarıda da ifade edildiği gibi nahivciler tarafından fer‘ sayılmıştır.⁹⁷² Nekre bir isim ise ‘alem bir isme göre asıl kabul edilmektedir.⁹⁷³ Dolayısıyla bir kelimenin hem ‘alem hem müennes olması kıyasen onun gayr-i munsarif olmasını gerektirmiştir. Çünkü böyle bir isim iki illete sahip olduğundan fiile benzemekte ve onun gibi tenvin ve kesreyi kabul etmemektedir.⁹⁷⁴ Müennes isimlerden bazılarının sonunda te’nîs tâsı (tâ-i merbuta) denilen bir harf bulunmaktadır. Bu şekildeki müennes kelimeler ‘alem olarak kullanıldıklarında gayr-i munsarif olurlar. Ancak nekre olarak kullanıldıklarında munsarif olmaya

⁹⁶⁶ es-Semânîni, *el-Fevâid ve ‘l-kavâ‘id*, 636.

⁹⁶⁷ İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi’n-naḥv*, 2: 92; eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu ‘ş-şâfiye*, 5: 640.

⁹⁶⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 257 vd.; el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 325.

⁹⁶⁹ ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi’n-naḥv*, 220.

⁹⁷⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 258.

⁹⁷¹ Kelimedeki ağırlığın kıyasa illet kabul edilmesi için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 218.

⁹⁷² es-Semânîni, *el-Fevâid ve ‘l-kavâ‘id*, 594.

⁹⁷³ İbnu’l-Verrâk, *‘İlelu’n-naḥv*, 614.

⁹⁷⁴ el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 319.

devam ederler.⁹⁷⁵ Sonunda te'nîs tâsı olan kelimenin hakikatte müzekker veya müennes, Arapça yahut yabancı bir kelime olmasının bir önemi yoktur.⁹⁷⁶ Örneğin طَّلْحَةُ kelimesi ile عَائِشَةُ kelimelerinin her ikisi de gayr-i munsariftir.

Sonunda te'nîs tâsı bulunan kelimelerin nekre hallerinde munsarif olmalarının sebebi ise nahivcilerin bu harfi ikinci bir kelime olarak kabul etmelerindedir. Bu tür isimler onlara göre iki kelimededen oluşmaktadır. Burada te'nîs tâsı, حَضْرَمَوْتُ terkindeki ikinci kelime gibi düşünülmektedir. Nahivcileri bu düşünceye sevk eden şey ise kelimenin ism-i tasğîri yapıldığında ortaya çıkmaktadır. Zira te'nîs tâsı bulunan bir kelime, ism-i tasğîrinde bu harfi muhafaza etmektedir. Ancak te'nîs elifi bulunan bir kelimenin ism-i tasğîrinde bu harf gözükmemektedir. جَحْجَبِي kelimesinin ism-i tasğîri جَحْجَبِي şeklinde gelmektedir. Görüldüğü üzere te'nîs elifi kelimedede bulunmamaktadır. Ancak دَجَاجَةٌ kelimesinin ism-i tasğîri دُجَاجَةٌ şeklinde gelmektedir. Bu ise te'nîs tâsının bir kelime hükmünde kullanıldığını ortaya çıkarmaktadır. Bütün bunlar bize nahivcilerin nekre isimlerde kelimeyi munsarif olarak kabul etmelerinin nedeninin kıyas kaynaklı olduğunu ortaya koymaktadır.⁹⁷⁷

Arapçada bir yere isim olarak verilen kelimeler asıl olarak müennes kabul edilmiştir. Bunların neden müennes olduklarına dair farklı yorumlar yapılmıştır. Bu kelimelerin cemi kelimelere benzediğini ve bunların mana yönünden eksik olduğunu düşünenler, onları bir şekilde müennes kelimelerle irtibatlandırmış ve sonuçta onları müennes kabul etmişlerdir.⁹⁷⁸ Üç harfli, ortası sakin ve daha çok müennes olarak kullanılan kelimelere gelince, munsarif veya gayr-i munsarif kullanılmalarına dair iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Basralıların bunları munsarif kullanmaktan yana oldukları nakledilmiştir.⁹⁷⁹ Bir yere ad olarak verilen isimlerin munsarif veya gayr-i munsarif olması kişinin kastına bağlıdır. Eğer 'alem bir yer ismiyle müennes kastediliyorsa kelime gayr-i munsarif, aksi takdirde munsarif

⁹⁷⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 243; el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 319.

⁹⁷⁶ el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 319; ez-Zeccâc, *Mâ yenşarif vemâ lâ yenşarif*, 38.

⁹⁷⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 243.

⁹⁷⁸ İbnu'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 629-630.

⁹⁷⁹ Zeccâc bu kelimelerin gayr-i munsarif okunması yönünde görüş beyan eder. bk. ez-Zeccâc, *Mâ yenşarif vemâ lâ yenşarif*, 52.

kullanılır.⁹⁸⁰ Arapçada kabile ve sûre isimleri de bu bağlamda değerlendirilmiştir.⁹⁸¹ Görüldüğü üzere nahivciler yer isimlerini ‘alem ve müennes olarak iki illetle fiillere benzetmişlerdir. Bundan dolayı gayr-i munsarif olduklarını söylemişlerdir.

Yukarıda zikredilen kelimelerdeki gayr-i munsariflik durumu her ne kadar kıyasen varılan bir sonuç ise de kanaatimize göre Arap kullanımı bu konuda belirleyicidir. Çünkü bazı yer isimleri sadece müennes kabul edilmektedir. Örneğin عُمَان kelimesi müennestir. Buna karşılık مَنَى kelimesi hem müzekker hem müennes olarak kullanılabilir.⁹⁸²

Fiil Vezninde İsimler

Arapçada fiil vezninde bulunan bazı isimler, fiillere benzerlikleri sebebiyle gayr-i munsarif kabul edilmiştir. Nahivcilerin bu konudaki görüşleri fiil ve isimlerde var olan vezinler etrafında dönmüştür. Bu konuyu eserlerinde ele alan nahivciler, fiil vezinlerini üç kısımda incelemişlerdir. Arapçada bazı vezinler sadece fiile özgüdür. Bazı vezinler ise hem fiil hem de isimlerde ortak kullanılmıştır. Ancak isimlerde bu vezinler fiillere göre daha baskındır. Bazı vezinlerin ise her iki kelime türünde ortak kullanılmasına rağmen fiillerde daha baskın olduğu müşâhede edilmiştir.⁹⁸³

Yukarıdaki taksimata göre eğer bir isim sadece fiile ait olan فُعَلٌ, فَوْعَلٌ, فُعَلٌ, فُعَلٌ gibi vezinlerden birinde ‘alem olarak kullanılırsa gayr-i munsarif olur, tenvin ve kesre kabul etmez. Çünkü böyle bir kelime ‘alem olması durumunda nekre bir ismin fer‘i olur. Aynı şekilde ‘alem ismin sadece fiil vezninde olması da fer‘dir. Sonuçta iki illete (‘alem ve vezn-i fiil şeklinde) sahip olmuştur. Bu ise isimle fiil arasında kıyası gerektirmiş ve ismin gayr-i munsarif olmasına sebep olmuştur.⁹⁸⁴ Örneğin bir şahsa ضَرَبَ ismi verilirse bu kelime gayr-i munsarif kullanılır. Çünkü bu isim fiile ait⁹⁸⁵ bir vezinde ve ‘alem olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla bu ismin hem fiil vezninde hem de ‘alem olması iki illete sahip olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı söz konusu kelime kıyasen fiilin almadığı

⁹⁸⁰ el-Müberriid, *el-Mukteḍab*, 3: 357.

⁹⁸¹ ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-nahv*, 224.

⁹⁸² ez-Zeccâc, *Mâ yensarif vemâ lâ yensarif*, 52-53.

⁹⁸³ es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 601 vd.; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 139 vd.

⁹⁸⁴ es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 601.

⁹⁸⁵ Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-İzâh*, 295.

tenvin ve kesreyi kabul etmez.⁹⁸⁶ Ancak zikredilen kelimenin ism-i tasğîr kalıbında bir şahsa isim olarak verilmesi durumunda munsarif kullanılması gerekmektedir. Çünkü ismin ism-i tasğîr şeklinde kullanımı onun fiil veznine olan benzerliğini ortadan kaldırmıştır. Bir başka örnek olarak شَلَّم “Beyt-i Makdis” kelimesini verebiliriz. Bu kelimenin bir şahsa isim olarak verilmesi onun gayr-i munsarif kullanılmasını gerektirmektedir. Çünkü kelime sadece fiile ait bir vezinde kullanılmıştır. İşte ismin fiile bu benzerliği ve ‘alem oluşu kıyasen ismi gayr-i munsarif kılmıştır.⁹⁸⁷

Yukarıda yapılan taksimata göre eğer bir isim, fiillerden daha çok isimlerin kullanıldığı فَعَلَ, فَعَّلَ, فَعَّلَ, فَاعَلَ, فَعَّلَ gibi vezinlerde gelirse munsarif olarak kullanılır. Çünkü burada asıl olan isim, zikredilen vezinlerde fer‘ olan fiilden daha fazla kullanım alanı bulduğundan kelimenin fiile benzer özelliği ortadan kalkmış gibidir. Yani aynı vezinde başka isimler olduğundan fiile kıyas edilerek gayr-i munsarif kullanılmasına gerek yoktur. Örneğin, bir şahsa ضَرَبَ ismi verilse bu kelime sırf fiil veznine benziyor diye gayr-i munsarif olmaz. Çünkü bu vezinde فَرَسٌ, قَلَمٌ, جَبَلٌ, جَمَلٌ gibi birçok isim bulunmaktadır.⁹⁸⁸ Ancak bu konuda Basralılar arasında bir ittifak söz konusu değildir. İsa b. ‘Ömer es-Sekafi’ye göre bu vezinler fiillerde daha baskındır. Bundan dolayı bir şahsa isim olarak verilecekse bu kelime gayr-i munsarif olarak kullanılmalıdır.⁹⁸⁹

Müşterek vezinlerde olmasına rağmen fiil vezninin daha baskın olduğu grupta ise kelimeler daha çok gayr-i munsarif kabul edilmektedir. Çünkü bu grupta fiillere gelen ve fiilin kökünde olmayan zâid harflerden dolayı fiile benzerlik ön plandadır.⁹⁹⁰ Örneğin فَعَّلَ, فَعَّلَ, فَعَّلَ, فَعَّلَ, فَعَّلَ vezininde gelen ve bir şahsa isim olarak verilen kelimeler gayr-i munsarif kabul edilir. Bu sebeple تَعَلَّبٌ, يَزِيدٌ, أَحْمَدٌ gibi kelimeler fiile benzedikleri için gayr-i munsarif kabul edilmişlerdir.⁹⁹¹

Nahivcilerin gayr-i munsarif konusunda fiile benzerliği dikkate aldıkları anlaşılmaktadır. Ancak daha çok isimlerin kullanıldığı vezinlerde munsarif

⁹⁸⁶ ez-Zeccâc, *Mâ yeşarîf vemâ lâ yeşarîf*, 5; es-Semânîni, *el-Fevâid ve 'l-kavâ'id*, 601.

⁹⁸⁷ Bu ve buna benzer örnekler için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 228 vd.

⁹⁸⁸ es-Semânîni, *el-Fevâid ve 'l-kavâ'id*, 602-603; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 746.

⁹⁸⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 228; es-Semânîni, *el-Fevâid ve 'l-kavâ'id*, 603. İbn Ya'îş فَعَلَ kalıbından gelen isimleri müşterek vezin grubunda değerlendirir. bk. İbn Ya'îş, *Şerhu 'l-Mufaşşal*, 1: 142.

⁹⁹⁰ es-Semânîni, *el-Fevâid ve 'l-kavâ'id*, 604.

⁹⁹¹ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 2: 80; es-Semânîni, *el-Fevâid ve 'l-kavâ'id*, 604.

kullanımı kabul eden nahivciler mümkün olduğunca bu konuda kıyası kullanmaktan kaçınmışlardır. Zira yukarıda 'Îsâ b. 'Ömer'in itirazından kıyasın yapılması gerektiği ortaya çıkmaktaydı. Halbuki diğer nahivciler onun gibi düşünmeyerek bu durumda kıyasa gidilmesinin Arapların kullanımına aykırı olduğuna işaret etmişlerdir.⁹⁹²

Cemi İsimler

Arapçada cemi isimler, müfred bir kelimeye benzerliği yönünden iki grupta mütalaa edilmiştir. Tek bir illetten dolayı gayr-i munsarif kabul edilen müntheha'l-cumu' vezinleri müfred bir kelimeye benzemeyen cemiler kısmında değerlendirilmiştir. Müfred bir kelimeye benzeyen cemiler ise kendi aralarında gayr-i munsarif olup olmamaları açısından farklı başlıklar altında incelenmiştir. Bunlardan ikisi (فُعْلَان ve فُعْلَان) 'alem olmaları durumunda gayr-i munsarif kullanılmışlardır. Kendilerinde zâid ان harflerinin bulunması ve 'alem olmaları bunlarda iki illet kabul edilmiştir. Örneğin صَبِيَّان kelimesi bir şahsa isim olarak verildiğinde gayr-i munsarif olmaktadır. Çünkü zikredilen iki illete sahip olduğundan fiile benzemiş ve onun hükmünü almıştır. Ancak bu kelimeler nekre olarak kullanıldıklarında munsarif sayılmışlardır.⁹⁹³

Yukarıda da ifade edildiği gibi sonunda elif-i maksûre bulunan isimler ister müfred ister cemi olsunlar gayr-i munsarif kabul edilirler.⁹⁹⁴ Bundan dolayı فُعْلَى vezinde gelen cemiler bu vezindeki müfred olarak kullanılan isimlere hamledilerek ma'rife veya nekre olma durumunda gayr-i munsarif olurlar. Örneğin مَرْضَى ve جُمُعَى cemileri gayr-i munsarif olarak kullanılmaktadırlar.⁹⁹⁵

Ma'dûl İsimler

İki illetten dolayı gayr-i munsarif olan kelimelerden biri de ma'dûl isimlerdir. Bunlar asıl olması gereken şekilden farklı bir şekle dönüşmüş kelimelerdir. Bunlar 'alemden 'aleme ve nekreden nekreye ma'dûl olmak üzere ikiye ayrılırlar.⁹⁹⁶ 'Alemden ma'dûl olan isimler gayr-i munsarif kabul edilmiştir.

⁹⁹² Bu konudaki tartışmalar için bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 228; es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 602 vd.; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 142.

⁹⁹³ es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 632 vd.

⁹⁹⁴ İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 2: 176; el-Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2: 329.

⁹⁹⁵ es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 633.

⁹⁹⁶ es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 627.

Örneğin عَمَرَ ve زَفَرَ kelimelerinin عَامِرٌ ve زَافِرٌ kalıplarından dönüşmüş olduğu söylenmiştir. Kelimenin anlamı değişmeden kalıbının değişmesi aslın fer‘i sayılmıştır. Diğer taraftan bu kelimelerdeki ‘alem olma özelliği nekreye göre fer‘ olduğundan onlar fiile benzemiş ve bu sebeple iki illetten dolayı gayr-i munsarif kabul edilmişlerdir. Eğer zikredilen bu kelimeler nekre olarak kullanılırsa munsarif olacaklardır. Çünkü iki illetten biri olan ‘alemlik illeti ortadan kaybolmuştur.⁹⁹⁷ Arapçada bu şekilde ma‘dûl olan جُشِمَ, هُبِلَ, زُحِلَ, نُعِلَ gibi pekçok kelime vardır. Bunların da فَاعِلٌ vezninden dönüştüğü kabul edilmiştir.⁹⁹⁸ Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta kelimenin belli bir kalıpta gelip gelmediği değil ma‘dûl olup olmamasıdır. Örneğin ثَقِبَ ve حُفِرَ kelimeleri yukarıda mezkûr ma‘dûl olan vezinlere benzese de gayr-i munsarif kabul edilmemiştir. Çünkü bu kelimeler ثُقَبَةٌ ve حُفْرَةٌ kelimelerinin çoğullarıdır. Bunlar fiile kıyas edilecek bir benzerliklerinin olmayışından dolayı kıyasa konu yapılmamışlardır.⁹⁹⁹

Nekreden nekreye ma‘dûl olan kelimelere فُعَالٌ ve مَفْعَلٌ vezninde gelen, 1’den 10’a kadar olan üleştirme sayıları örnek verilmektedir. عَشَارٌ, مَحْمَسٌ, خُمَاسٌ, مَوْحَدٌ, أَحَادٌ, عُشْرٌ kelimeleri birisi vasıflık diğeri adillik olmak üzere iki özellikten dolayı gayr-i munsarif kabul edilmişlerdir.¹⁰⁰⁰ Bu vezinde gelen kelimelerin birden dörde kadar olduğu hususunda ihtilâf yoktur. Dörtten sonra ise Kûfeliler ve ez-Zeccâc kıyasen bu kalıpta kullandıklarını söylemişlerdir.¹⁰⁰¹ Nahivciler bu kelimelerin neden gayr-i munsarif olduğu hususunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bazıları sadece ma‘dûl olduklarını zikretmiş, bazıları ise bunun yanında cemi olmalarını ikinci bir illet kabul etmiştir.¹⁰⁰² Sîbeveyh ise bu kelimelerin sıfat oluşunu, ma‘dûl oluşları yanında ikinci bir illet kabul etmiştir. Çünkü o, bu kelimeleri أَخْرُ kelimesine benzetmiş,¹⁰⁰³ bu kelimenin gayr-i munsarif oluşunu ise ma‘dûl ve sıfat oluşuna

⁹⁹⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 246 vd.; el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1: 513.

⁹⁹⁸ es-Semânîni, *el-Fevâid ve ‘l-kavâ‘id*, 630.

⁹⁹⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 246.

¹⁰⁰⁰ es-Semânîni, *el-Fevâid ve ‘l-kavâ‘id*, 627-628.

¹⁰⁰¹ İbn Mâlik, *Şerhu ‘l-Kâfiyeti ‘ş-şâfiye*, 3: 1445 vd.

¹⁰⁰² es-Semânîni, *el-Fevâid ve ‘l-kavâ‘id*, 627-628.

¹⁰⁰³ أَخْرُ kelimesinin neden ma‘dûl olduğu konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Sîbeveyh’e göre bu kelime أَخْرَى kelimesinin çoğuludur. Bu vezinden gelen kelimelerin çoğulları ancak harf-i târifli sıfat olmaktadır. Bu kelime ise harf-i târifsiz sıfat olarak geldiğinden aslından ‘udûl etmiştir. Bundan dolayı gayr-i munsarif olarak kullanılmaktadır. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 248; el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 376-377; Bazı nahivcilere göre bu kelime أَخْرُ kelimesinden ‘udûl etmiştir. Bundan dolayı gayr-i munsariftir. bk. el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3: 377; eş-Şâtîbî,

bağlamıştır. Bundan dolayı bu kelimelerin nekre halinde bile gayr-i munsarif olduklarını ifade etmiştir.¹⁰⁰⁴ es-Sîrâfi'ye göre bazı nahivciler üleştirme sayılarında hem lâfzen hem de ma'nen 'udûl görmüşler ve onu iki illet kabul etmişlerdir. O, kendisinin de bu görüşte olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰⁵

Sıfat Kelimeler

İki illetle gayr-i munsarif olan kelimelerdeki özelliklerden biri vasıflıktır.¹⁰⁰⁶ Vasfiyet özelliği taşıyan bir kelimenin fiil vezninde olması o kelimeyi gayr-i munsarif yapar. Fiil vezninde bir kelime 'alem ise gayr-i munsarif olur. Sıfat ise iki durumda olması gerekir:

a. Vasfiyetinin asıl olması.

b. Sonunda te'nîs tâsının bulunmaması.¹⁰⁰⁷

Buna göre Arapçada iki kelime türü gayr-i munsarif olabilmektedir. Bunlardan ilki müzekkeri أَفْعَلٌ, müennesi ise فُعَلَاءٌ şeklinde gelenlerdir. Buna örnek olarak أَبْيَضٌ (müennesi بَيْضَاءٌ) ve أَعْرَجٌ (müennesi عَرَجَاءٌ) kelimeleri verilebilir.¹⁰⁰⁸ Bir diğeri ise müzekkeri أَفْعَلٌ, müennesi فُعَلَى vezninde gelen kelimelerdir.¹⁰⁰⁹ Bu kelimelerdeki vasfiyyet asıldır ve bunlar müenneslik tâsını kabul etmezler.¹⁰¹⁰ Ancak خَيْرٌ ve شَرٌّ kelimeleri, أَفْعَلٌ vezninden çıktığından fiille aralarındaki benzerlik kaybolmuştur. Bundan dolayı ism-i tafdîl de olsalar munsarif kabul edilmişlerdir.¹⁰¹¹

Zikredilen kelimelerin fiil vezninde ve sıfat olmaları ittifakla gayr-i munsarif olmalarının illeti kabul edilmiştir. Bu kelimeler 'alem olduklarında Sîbeveyh'e göre illetler üçe (fiil vezni-sıfat-'alem) çıkmaktadır.¹⁰¹² Ancak el-Ahfeş

el-Mekâşidu's-şâfiye, 5: 599; el-Ferrâ ise bu kelimenin ma'dûl olmadığını savunur. bk. İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiye*, 3: 1448.

¹⁰⁰⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 248 vd.

¹⁰⁰⁵ es-Sîrâfi, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3: 492; İbnu's-Serrâc da es-Sîrâfi gibi düşünür. bk. İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 2: 88.

¹⁰⁰⁶ ez-Zeccâc, *Mâ yeṣarif vemâ lâ yeṣarif*, 3; Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-İzâḥ*, 296.

¹⁰⁰⁷ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 2: 296; eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 5: 591 vd.

¹⁰⁰⁸ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 2: 82-83.

¹⁰⁰⁹ ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 218; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 5; eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 5: 590-591.

¹⁰¹⁰ eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 5: 590-591.

¹⁰¹¹ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 2: 82.

¹⁰¹² es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 607; Sîbeveyh'in bu konudaki görüşleri için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 226 vd.; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 163.

‘alem illetinin sıfat illetini ortadan kaldırdığını iddia etmektedir.¹⁰¹³ Bu vezinlerde gelip aslen sıfat olmayan kelimeler ise munsarif olarak kullanılırlar. Örneğin أَرْمَلْ kelimesinde vasıflık asıl olmadığı ve müennesi “tâ”lı أَرْمَلَةٌ şeklinde geldiği için gayr-i munsarif değildir.¹⁰¹⁴

Sonunda ziyade ان (elif-nûn) bulunan kelimeler de Arapçada gayr-i munsarif kabul edilmektedirler. Müennesi فَعْلَى vezninde gelen فُعْلَانُ kalıbındaki sıfatlar buna örnek verilmektedir. Buna göre عَطْشَانُ, كَسْلَانُ, سَكْرَانُ gibi kelimeler zâid elif-nûn aldıklarından dolayı munsarif kabul edilmişlerdir. Bu kelimeler ‘alem veya nekre durumlarında gayr-i munsarif kullanılmaktadırlar.¹⁰¹⁵ Nahivciler bu kelimelerin gayr-i munsarif olmasının sebebini bunları sonunda elif-i memdûde bulunan kelimelere kıyas ederek açıklamışlardır. Her iki kelimenin harf sayısı, hareke, sükûnu ve ziyâde harf alışları yapılan kıyasa illet kabul edilmiştir. Aynı zamanda sonlarında tâ-i te’nîsi kabul etmeyişleri de bir başka benzer yön olarak ortaya konmuştur.¹⁰¹⁶ Ziyade harf aldığı için fer‘ olan bu kelimeler yukarıdaki kıyasla beraber düşünüldüğünden dilde gayr-i munsarif olarak kullanım alanı bulmuştur.¹⁰¹⁷

Sonunda zâid ان bulunan ‘alem isimler de gayr-i munsarif kabul edilmektedir. Bunların gayr-i munsarif olarak kabul edilmeleri benzerlerinde olduğu gibi zâid harfler almaları ve عَطْشَانُ ve سَكْرَانُ gibi kelimelere kıyas edilmeleri sebebiyledir. Çünkü bu kelimeler müenneslik tâsı almazlar. Örneğin مَرْوَانُ kelimesinin müennesi مَرْوَانَةٌ şeklinde kullanılmadığından nahiv âlimleri bu kalıplarda gelen kelimeleri gayr-i munsarif kabul etmişlerdir.¹⁰¹⁸ Buna karşın sonunda ان olan her kelime (طَحَّانٌ ve سَمَّانٌ gibi) gayr-i munsarif değildir. Bu harflerin zâid olup olmadığı ortaya çıkarıldıktan sonra hüküm beyan edilmiştir. Kelimenin

¹⁰¹³ ez-Zeccâc, *Mâ yenşarif vemâ lâ yenşarif*, 7; es-Semânî, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 607. Sîbeveyh'in bu konudaki görüşleri için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 226 vd.; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 163.

¹⁰¹⁴ el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 341.

¹⁰¹⁵ ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-nahv*, 218; es-Semânî, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 623; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1: 102 vd.

¹⁰¹⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 238; el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 335.

¹⁰¹⁷ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 155.

¹⁰¹⁸ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 156-157.

kök harfleri incelenmiş sonunda var olan harflerin ziyâde olup olmadıkları tespit edilmiştir.¹⁰¹⁹

Mürekkebe 'Alem İsimler

Arapçada mürekkebe isimlerler bazı garmer âlimlerine göre *terkîbu izâfe*, *terkîbu isnâd* ve *terkîbu mezc* olarak üç grupta ele alınmıştır.¹⁰²⁰ Mezc-i terkîb olarak adlandırılan mürekkebe isimler tek bir isim gibi değerlendirildiğinden¹⁰²¹ i'râbı ikinci isim alır.¹⁰²² Bu iki isimden oluşan terkipler 'alem olarak kullanıldıklarında gayr-i munsarif olurlar. Çünkü bu kelimeler, bir ismi gayr-i munsarif yapan iki illete sahip olmuşlardır. Bunların 'alem olmaları ve müfrede göre fer' kabul edilmeleri (mürekkebe olmaları) gayr-i munsarif olmalarını gerektirmiştir.¹⁰²³ Aynı zamanda bu kelimeler müzekker ismin sonuna gelen ve birinci ismin sonunun fetha olmasına sebep olan te'nîs tâsına kıyas edilmişlerdir. حَمْرَةٌ ve طَلْحَةٌ örneklerinde görüldüğü üzere te'nîs tâsı 'alem isimde kelimeyi gayr-i munsarif kılmaktadır. Bu durum zikredilen mürekkebe isimde de mevcuttur. Örneğin حَضْرَمَوْتُ ve بَغْلَبَكُ kelimeleri iki kelimededen oluşmuştur. Bunların da sonuna te'nîs tâsı bitişen isimler gibi ilk ismin sonu fethalıdır.¹⁰²⁴ Görüldüğü üzere her iki lâfız da tek kelime olarak değerlendirilmiştir. Bundan dolayı mürekkebe isimler sonunda te'nîs tâsı bulunan kelimelelere kıyas edilmiş ve gayr-i munsarif olmuşlardır.¹⁰²⁵ مَرَزْتُ بِرَامِ هُرْمَرَ, رَأَيْتُ رَامَ هُرْمَرَ, هَذَا رَامَ هُرْمَرَ gibi مَرَزْتُ بِرَامِ هُرْمَرَ mezcî terkîb halinde olduğu için gayr-i munsarif olmuştur.¹⁰²⁶

Bir kelimenin 'alem, sıfat, cemi, müennes, 'adl, terkîb, a'cemî olması, fiil vezninde bulunması ve sonuna zâid elif nûn alması onu gayr-i munsarif yapan illetlerdir.¹⁰²⁷ Bunlardan 'alemiyyet ve vasfiyyet ma'nevî, diğerleri lâfzî

¹⁰¹⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 240 vd.; el-Müberriid, *el-Mukteḍab*, 3: 336.

¹⁰²⁰ eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 5: 617.

¹⁰²¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 329; el-Müberriid, *el-Mukteḍab*, 4: 20; ez-Zeccâc, *Mâ yenşarif vemâ lâ yenşarif*, 102; İbn 'Uşfûr, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî*, 2: 330.

¹⁰²² el-Müberriid, *el-Mukteḍab*, 4: 20; ez-Zeccâc, *Mâ yenşarif vemâ lâ yenşarif*, 102.

¹⁰²³ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 162.

¹⁰²⁴ Terkiîb halinde olup ilk ismin sonu fetha olmayan kelimeler de vardır. bk. el-Müberriid, *el-Mukteḍab*, 4: 21.

¹⁰²⁵ el-Müberriid, *el-Mukteḍab*, 4: 20; ez-Zeccâc, *Mâ yenşarif vemâ lâ yenşarif*, 102; eş-Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 5: 617.

¹⁰²⁶ es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 641.

¹⁰²⁷ İletler için bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ'îl en-Nehhâs el-Murâdî el-Mısrî (öl. 338/950), *Kitâbu't-tuffâhe fi'n-nahv*, nşr. Korkîs 'Avvâd (Bağdat: Matba'atu'l-Ânî, 1385/1965), 28 vd.; Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-İzâh*, 294; Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Ömer b.

illetlerdir.¹⁰²⁸ Yukarıda ifade edildiği üzere bu illetler tek başına bir ismin munsarifliğini ortadan kaldıracak güçte kabul edilmemişlerdir. İstisnâlar olmakla beraber bu dokuz illetten ikisi bir isimde birleştiğinde fiile benzemekte ve ona kıyas edilmektedir. Ancak isim bu benzerliklerden dolayı fiile amel yönünden kıyas edilmemiştir. Çünkü nahivcilere göre bu durumda aralarında mana bakımından tam bir benzerlik bulunmamaktadır. Ayrıca onlar, bu dokuz illetin amel bakımından ismi fiile kıyas edecek kadar kuvvetli olmadığına kanaat getirmişlerdir.

Yukarıda zikredilen illetlerin bazılarının bulunup bulunmaması ‘alem ve nekre durumunda kelimeyi farklı özelliklerde kılmaktadır. Bu bakımdan gayr-i munsarif kelimeler farklı kısımlarda değerlendirilmiştir. Buna göre ‘alem veya nekre durumunda gayr-i munsarif olan kelimeler vardır. Bazı kelimeler ise ‘alem durumlarında gayr-i munsarif iken nekre durumlarında munsariftir.¹⁰²⁹ ‘Alem veya nekre halinde gayr-i munsarif olan kelimelerdeki illetlerde ‘alemlik yoktur ya da ma‘rifelik illeti düşmüş yerine başka bir illet gelmiştir. Nekre halde munsarif olup ‘alem kullanımında gayr-i munsarif olan kelimelerin illetlerinin biri ‘alem oluşturmaktadır.¹⁰³⁰

Arapçada gayr-i munsarif olan kelimeler harf-i târif aldıklarında ve muzâf olduklarında munsarif olarak kullanılmaktadırlar. Çünkü bu iki durum fiillerde bulunmadığından ve fiile olan benzerlik ortadan kalktığından gayr-i munsarif olmalarını gerektirecek bir durum kalmamıştır.¹⁰³¹ Bu ise gayr-i munsarifliğin kıyasla açıklandığını göstermektedir.

Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (öl. 538/1144), *el-Unmûzecu fi'n-naḥv* (by., 1420/1999), 16; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 214; İbn Mu'tî, *el-Fuṣûlu'l-ḥamsûn*, 157 vd.; Ebu'l-Feth Nâsiruddîn b. 'Abdisseyid b. 'Ali el-Mutarrizî (öl. 610/1213), *el-Miṣbâḥ fi 'ilmi'n-naḥv*, nşr. 'Abdulhamîd es-Seyyid Talîb (el-Kahire Mektebetü'ş-Şebâb, t.y.), 49; İbn Ya'îş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal*, 1: 135-136; İbn 'Ufûr, *Şerḥu Cumeli'z-Zeccâcî*, 2: 328; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-kunnâş*, 122; Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Câberdî (öl. 746/1346), *el-Muğnî fi 'ilmi'n-naḥv*, nşr. Kâsım el-Mûşî Ebû Muhammed Enes (Beyrut: Dâru Sâdır, 1432/2011), 21; el-'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 8; İbn 'Akîl, *Şerḥu İbn 'Akîl*, 2: 294; Burhânuddîn İbrâhîm b. 'Ömer el-Bikâ'î (öl. 885/1480), *Mâ lâ yesteğnî 'anhu'l-insân min mulaḥi'l-lisân fi'n-naḥv*, nşr. Meşhûr Meşahrah, Nâsiruddîn Ebû Hudayr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1431/2010), 68; Adma Tarabay, *el-Memnû'u mine'ş-şarf. Mu'cem ve dirâse* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1428/2008), 4; Ahmed es-Senûsî Ahmed, *'Akliyyetu'l-etrâb fi 'ilmi'l-i'râb*, nşr. Muhammed Sâlim 'Addûd (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008), 104.

¹⁰²⁸ İbn Tûlûn, *Şerḥu İbn Tûlûn*, 2: 176.

¹⁰²⁹ ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 218.

¹⁰³⁰ İbn 'Ufûr, *Şerḥu Cumeli'z-Zeccâcî*, 2: 331.

¹⁰³¹ ez-Zeccâcî, *Mâ yeṣarif vemâ lâ yeṣarif*, 6.

Bize göre nahivcilerin gayr-i munsarif kelimeleri kıyasa dayandırmaları daha öncesinde kelimeleri ve kullanımları asıl ve fer' olarak ayırmalarından kaynaklanmaktadır. Bu durum ise beraberinde kıyası getirmiştir.

SONUÇ

“Arapçada Kıyas ve Basra ile Kûfe Dil Ekollerindeki Rolü” adlı bu çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1- Arap dilinde “Aralarında ortak bir illet sebebiyle nakledilmeyenin hükmünü nakledilene hamletmek” anlamında kullanılan kıyas, dili zenginleştirmiş ve nahiv ilminin ortaya çıkışında büyük bir görev icra etmiştir.

2- Nahiv âlimleri kıyasın dört rükünden ibaret olduğunu kabul etmiş, bu konuda herhangi bir ihtilâf vuku bulmamıştır. Ancak özellikle dilsel kullanımlar arasında bir ilişkinin varlığı tespit edildiği durumlarda makîsun aleyhin belirlenmesinde Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Hatta bu durum söz konusu iki ekol arasındaki nahvî ihtilâfların kanaatimizce temelini oluşturmuştur. Basralı nahiv âlimlerinin gramer oluşturma faaliyetlerinde sadece belli başlı kabilelere müracaat etmeleri sebebiyle Kûfeli nahivcilerden farklı bir yol izledikleri görülmüştür. Bununla beraber Basralıların, muhatapları olan Kûfelileri şâz kullanımları delil getirmekle suçlamaları ve tenkîd etmeleri ekoller arasındaki ihtilâfî derinleştirmiştir. Kûfeliler ise Basralıların kendilerine yönelik tenkîdlerini kabul etmemiş; dili güvenilir kaynaklardan aldıklarını iddia etmişlerdir. Çünkü onlar da Basralılar gibi fasih kullanımlara ulaşabilme adına çöllerde yolculuk yapmış, bedevîlerle görüşme imkânına sahip olmuşlardır.

Basra ve Kûfe dil ekolleri arasındaki bu durumun, ekollerin kendi içinde de mevcut olduğu görülmüştür. Çünkü gerek Basra gerekse Kûfe dil ekolü içerisinde dilsel verilere ulaşmada diğerlerinden daha titiz olanlar olduğu gibi şâz kullanımları kıyasa konu yapanlar da bulunmaktadır. Aslında Basralı ve Kûfeli nahivcilerin görüşleri incelendiğinde hepsinin şâz kullanımlara karşı aynı tavrı takındığı görülecektir. Fakat ulaşılan bilginin fasih veya şâz olduğu konusunda nahivcilerin şahsî tutumu burada belirleyici olmuştur.

3- Arap dilinde kıyasın tarif ve çeşitleri hususunda hemen hemen aynı tanımlar yapılmıştır. Örneğin bir dilcinin nahvî kıyas için verdiği bir tanım başka bir gramerci tarafından isti‘ mâlî kıyas için kullanılabilmiştir.

4- Kıyas işleminde bazı gramerciler makîsun aleyhin lâfzî, makîsin ise ma'nevî olabileceğini kabul etmişlerdir.

5- Nahiv âlimleri lâfızlar arasındaki en ufak benzerliği dahi kıyasa konu yapmaktan kaçınmamışlardır. Bu ise aynı konuda birbirinden farklı kıyas yapılmasına ve farklı sonuçlar oluşmasına sebep olmuştur.

6- Gramer alimlerinin dil unsurlarını asıl ver fer' açısından iki kısma ayırmaları lâfızlar arasında kıyasa gidilmesine sebep olmuştur. Çünkü bir unsurun asıl konumundan farklı bir halde bulunması gramer âlimleri tarafından kıyasen açıklanmıştır.

7- Nahivcilerin farklı konularda aynı kelimeleri birbirine kıyas ettiği saptanmıştır. Bu durum nahivcilerin farklı konularda aynı kelimeleri bazen makîsun aleyh bazen ise makîs olarak kabul ettiklerini göstermiştir. Hatta nahivcilerin aynı konuda bile kıyasa konu olacak dilsel unsurları bazen makîsun aleyh bazen makîs olarak değerlendirdikleri müşâhede edilmiştir. Kanaatimizce makîsun aleyh ile makîs arasında zaman yönünden herhangi bir şartın aranmaması bu duruma sebep olmuştur.

8- Basra ve Kûfe dil ekollerinde bazen aynı konuda farklı makîsun aleyhlerin kıyasın bir parçası yapılması, hüküm açısından bir farklılığa yol açmamıştır.

9- Gramer âlimleri şebek kıyas sonucu bir hüküm elde eden makîsi, özellikle âmil nazariyesi içerisinde makîsun aleyh gibi değerlendirmemişlerdir. Çünkü onlara göre kıyas işlemi sonucu makîse verilen hüküm makîsun aleyhin gücüne eşit değildir. Bu sebeple kıyas işlemi neticesinde âmil olan kelime makîsun aleyhi gibi mutlak bir âmil vazifesine haiz değildir. Fakat bu genel kural her bir ekol tarafından kabul edilmesine rağmen bazen farklı gerekçelerle ihlal edilmiştir. Özellikle asıl ve fer' açısından bu durum Kûfelilerin Basralılara yönelik eleştirilerine zemin hazırlamıştır.

10- Nahiv âlimlerinin gramer çalışmalarında illete çok önem verdikleri görülmüştür. Gerek ekoller arasında gerekse aynı ekol içerisinde farklı illetler üzerine hüküm beyan edildiği, hatta bazen aynı illetin farklı sonuçlar doğuracak

şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bazen de Basralı ve Kûfeli nahivcilerin bir gramer hükmünün illeti konusunda ittifak ettikleri belirlenmiştir.

11- Nahiv âlimlerinin nahvî kıyası; illet, şebeh ve tard kıyası adı altında incelemiş olmalarına rağmen gramer kurallarının daha çok şebeh kıyas içerisinde değerlendirmeye tabi tutulduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hatta âmil nazariyesinde nâib-i fâilin ameli dışında hemen hemen bütün örnekler şebeh kıyası içerisinde değerlendirilebilir.

12- Gramer âlimleri asıl olarak kabul ettikleri bazı kullanımlar için gerek olmadığı halde kıyasa gitme ihtiyacı hissettiklerine ulaşılmıştır.

13- Çalışmanın özellikle ikinci bölümünde kıyasın Arap grameri oluşturma ve hükümleri açıklama çabalarında çok büyük bir etkiye sahip olduğu müşâhede edilmiştir. Özellikle âmil nazariyesi bağlamında kıyas her iki ekol için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Âmillerin belirlenmesinde, cümledeki öğelerin takdîm ve te'hîrinde ve i'râbında kıyas önemli bir konum icra etmektedir. Bunların yanında kelime türlerinin belirlenmesinde de büyük bir rol oynadığı anlaşılmıştır. İsimlerin mebnî oluşu tamamiyle kıyas içerisinde değerlendirilmiştir. Ma'rife ve nekrelük konusunda kıyas başvurulmuş önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Bunun yanında bazı fiillerin gayr-i mutasarrif oluşu nahivciler tarafından kıyas içerisinde açıklanmıştır. Gayr-i munsarif konusu ise tamamiyle ve ihtilâfa yer vermeyecek şekilde kıyas eksenli açıklanmıştır.

14- Bu araştırma, kıyasın gerek Basra gerekse Kûfe dil ekollerinde vazgeçilmez bir kaynak ve yöntem olduğunu göstermektedir. Hatta Kıyas nahiv usûlünde fer'î bir kaynak olduğu halde gerek Basralı gerekse Kûfeli nahivciler tarafından birçok nahvî meselede semâ' a tercih edilmiştir. Ayrıca Kûfelilerin en az Basralılar gibi özellikle nahvî kıyası kullandıkları ve bu konuda illet bahisleri üzerinde durarak gramer oluşturma çabaları taşıdıkları görülmüştür. Basra ve Kûfe dil ekollerinin ortaya çıkışında farklı etkenler olmakla birlikte özellikle kıyas en önemli etkiye sahiptir. Basralılar genel olarak semâ' konusunda titiz olmaları sebebiyle Kûfeliler isti'mâlî kıyası daha fazla kullanmışlardır. Nahvî kıyasta ise çalışmamızın ikinci bölümünde görüldüğü üzere her iki dil ekolünün vazgeçilmez

kaynağını oluşturmuştur. Fakat rnekler incelendiğinde Basralıların daha fazla kıyası kullandıkları müşâhede edilmiştir.

15- Basra ve Kûfe ekollerinde kıyas kaynaklı tartışmaların yaşanmasında taassubuun etkisi kanaatimizce görmezden gelinmemelidir.

KAYNAKLAR

- ‘Abbâs Hasan (öl. 1398/1978). *el-Luġa ve’n-naħv beyne’l-ġadîm ve’l-ħadîs*. el-Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, 1386/1966.
- ‘Abbâs Hasan. *en-Naħvu’l-vâfi*. 4 cilt. el-Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, t.y.
- ‘Abdul‘azîz, Muhammed Hasen. *el-Kıyâs fi’l-luġati’l-‘Arabiyye*, el-Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1415/1995.
- ‘Abdulhamîd, Muhammed Muhyiddîn. “el-İntişâf mine’l-İnşâf”, *el-İnşâf fi mesâili’l-ħilâf* içinde. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 1433/2012.
- ‘Abdulhamîd, Muhammed Muhyiddîn. “Minħatu’l-celîl bi’taħkîki Şerhi İbn ‘Aķîl”, *Şerhu İbn ‘Aķîl ‘alâ Elfiyeti’bn Mâlik* içinde. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 1433/2012.
- ‘Abdulhamîd, Muhammed Muhyiddîn. “‘Uddetu’s-sâlik ilâ taħkîki Evđahi’l-mesâlik”, *Evđahi’l-mesâlik* içinde. 4 cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, t.y.
- ‘Abdullatîf el-Hatîb. *Mu‘cemu’l-kırâât*. 11 cilt. Dimâşk: Dâru Sa‘iddîn, 1422/2002.
- ‘Abdulmecîd, Ğâde Ğâzî ve Sâlih, Nevfel İsmâ‘îl. “Menhecu Sîbeveyh fi tertîbi’l-ebvâbi’n-naħviyye fi’l-Kitâb”. *Mecelletü Diyâlî* 68 (2015): 373-389.
- ‘Abdulmecîd, Ebû Sa‘îd Muhammed. “Mevķifu Sîbeveyh mine’l-kırââti’l-Ķur‘âniyye fi uşûli’n-naħvi’l-‘Arabî beyne’l-ġabûl ve’r-rafđ”. *Mecelletu Tecdîd* 16/32 (1434/2012): 249-286.
- ‘Abduttevvâb, Ramazân. *Fuşûl fi fîķhi’l-‘Arabiyye*. el-Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1420/1999.
- el-Ahfeş, Ebu’l-Hasen Sa‘îd b. Mes‘ade el-Mucâşîf (öl. 215/830). *Me‘âni’l-Ķur‘ân*. 2 cilt. nşr. Hudâ Mahmûd Kurâ‘a. el-Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1431/2010.
- Ahmed Emîn (öl. 1373/1954). *Đuħâ’l-İslâm*. 3 cilt. el-Kahire: Mektebetü’l-Usre, 1419/1998.
- Ahmed, es-Senûsî Ahmed. *‘Akliyyetu’l-etrâb fi ‘ilmi’l-i‘râb*. nşr. Muhammed Sâlim ‘Addûd. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008.
- Aķçakoca, Yusuf. “Arap Dilinde Tenâzu’”. *İlahiyat Tedkikleri Dergisi* 45 (2016): 261-287.
- el-‘Alevî, Yahyâ b. Hamza (öl. 749/1348). *el-Minhâc fi şerhi Cumeli’z-Zeccâci*. 2 cilt. nşr. Hâvi ‘Abdullâh Nâci. er-Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1430/2009.

- Âli Yâsîn, Muhammed Hüseyin. *ed-Dirâsâtu'l-lugaviyye 'indel'-'Arab ilâ nihâyeti'l-karni's-sâlis*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1400/1980.
- el-Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. 'Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseyinî (öl. 1270/1854). *Hâşiyetu Şerhi'l-Çaṭr fî 'ilmi'n-naḥv*. nşr. Fuâd Nâsır. Midyat: Mektebetü Nuri's-Sabâh, 1432/2011.
- el-Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. 'Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseyinî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Çur'ânî'l-'Azîm ve's-seb'îl-me'sânî*. 16 cilt. nşr. 'Alî 'Abdulbârî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415/1994.
- 'Arbâvî, Ahmed Şâyib. "Uşûlu'l-luğa ve'n-naḥv beyne'l-Aḥfeş ve'l-Ferrâ min ḥilâli kitâbeyhimâ "Me'ânî'l-Çurân". Doktora Tezi, Câmi'atu Muhammed Haydar, 1435/2014.
- el-'Askerî, Ebû Ahmed el-Hasen b. 'Abdillâh b. Sa'îd b. İsmâ'îl (öl. 382/992). *Teshîfâtu'l-muḥaddişîn*. nşr. Mahmûd Ahmed Mîre. 2 cilt. el-Kahire: el-Matba'atu'l-'Arabiyyetu'l-Hadîse, 1402/1982.
- 'Askerî, Muhammed Sâlih Şerîf. "el-İstişhâd bi'l-ḥadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf 'inde'l-lugaviyyîn". *Âfâku'l-Hadâreti'l-İslâmiyye* 13/2 (1341/1923): 96-113.
- 'Avn, Hasen. *el-Luğa ve'n-naḥv*. el-İskenderiyye: Matba'atu Rûyâl, 1371/1952.
- el-Bağdâdî, Abdulkâdir b. 'Ömer (öl. 1093/1682). *Ḥizânetu'l-edeb*. 13 cilt. nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1997.
- Bakırcı, Selami - Kenan Demirayak. *Arap Dili Grameri Tarihi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
- el-Batalyevsî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muhammed b. Sîd (öl. 521/1127). *el-Ḥulel fî şerhi Ebyâti'l-cumel*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003/1424.
- el-Becce, 'Abdulfettâh Hasen 'Alî. *Zâhiretu kıyâsi'l-ḥaml fî'l-luğati'l-'Arabiyye*. Amman: Dâru'l-Fikr, 1419/1998.
- Belhâf, 'Âmil Fâil Muhammed. "el-Ḥilâfu'n-naḥvî fî'l-edevât". Doktora Tezi, Câmi'atu Yermûk, 1430/2009.
- el-Beytûşî, 'Abdullâh el-Kürdî (öl. 1211/1797). *Kifâyetu'l-me'ânî fî ḥurûfi'l-me'ânî*. nşr. Şefî' Burhânî. Dimaşk: Dâru İkrâ', 1426/2005.

- el-Bikâ'î, Burhânuddîn İbrâhîm b. 'Ömer (öl. 885/1480). *Mâ lâ yesteğnî 'anhu'l-insân min mulaḥî'l-lisân fi'n-naḥv*. nşr. Meşhûr Meşârah, Nâsiruddîn Ebû Hudayr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431/2010.
- Bolelli, Nusrettin. "Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987-1988): 165-175.
- el-Bustânî, Butrus b. Bûlus (öl. 1403/1983). *Udebâu'l-'Arab fi'l-e'suri'l-'Abbâsî*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1399/1979.
- Bulut, Ali. "Sîbeveyh'in el-Kitâbında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar". Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2003.
- Bulut, Ali. "Sîbeveyh'in Hayatı ve el-Kitâb'a Yönelik Bazı Eleştiriler". *Doğu Araştırmaları Dergisi* 1 (2008): 115-138.
- Bulut, Ali. "İbn Madâ'nın Arap Dilindeki Âmil Nazariyesine Yönelik Eleştirileri". *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 6/23 (2006): 61-74.
- el-Câberdî, Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf (öl. 746/1346). *el-Muğnî fî 'ilmi'n-naḥv*. nşr. Kâsım el-Mûşî Ebû Muhammed Enes. Beyrut: Dâru sâdır, 1432/2011.
- el-Câbirî, Muhammed 'Âbid. *Tekvînu'l-'akli'l-'Arabî*. Beyrut: Merkezi Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 1430/2009.
- el-Câbirî, Muhammed 'Âbid. *Bunyetu'l-'akli'l-'Arabî*. Beyrut: Merkezi Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 1430/2009.
- el-Câhiz, Ebû 'Osmân 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî (öl. 255/869). *el-Beyân ve't-tebyîn*. 4 cilt. nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1988.
- el-Celâsî, Buseyne. *el-Kıyâs aşlen min uşûl'l-fıkḥ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1432/2011.
- Cemâluddîn, Seyyid Mustafâ. *el-Kıyâs ḥaḳîkatuhu ve ḥucciyyetuhu*. Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1425/2004.
- Cevâd 'Alî. *el-Mufaşşal fî târiḥi'l-'Arab ḳable'l-İslâm*. 10 cilt. Bağdat: Câmî'atu Bağdat, 1413/1993.
- el-Cevârî, Ahmed 'Abdussettâr. *Naḥvu'l-Ḳurân*. Bağdat: Matba'atu'l-Mecme'i'l-İlmi'l-'Irâkî, 1394/1974.

- el-Cevcerî, Şemsuddîn Muhamed b. ‘Abdulmun‘im (öl. 889/1484). *Şerhu Şuzûri‘z-zehab*. nşr. Nevvâf b. Cezâ el-Hârisî. Medine: ‘Îmâdetü‘l-Bahsi‘l-‘İlmî, 1424/2004.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâ‘îl b. Hammâd (öl. 400/1009). *Tâcu‘l-luğa*, 6 cilt. nşr. Ahmed ‘Abdulğafûr ‘Attâr. Beyrut: Dâru‘l-‘İlm, 1407/1987.
- el-Cezâirî, Yahyâ b. Muhammed Ebî Zekeriyâ eş-Şâvî el-Mağribî (öl. 1096/1685). *İrtikâu‘s-siyâde fi‘lmi‘uşûli‘n-naĥv*. nşr. ‘Abdurrezzâk ‘Abdurrahmân. el-İrak: Dâru‘l-Enbâ, 1411/1990.
- el-Cibâlî, Hamdî Mahmûd Hamdî. *el-Hilâfu‘n-naĥviyyi‘l-Kûfî*. Amman: Dâru‘l-Me‘mûn, 1434/2013.
- el-Cudey‘, ‘Abdullâh Yûsuf. *Teysîru‘lmi‘uşûli‘l-fikh*. Beyrut: Müessesetü‘r-Reyyân, 1431/2010.
- el-Cürcânî, Ebu‘l-Hasen ‘Alî b. Muhammed b. ‘Alî el-Hüseynî el-Hanefî (öl. 816/1413). *et-Ta‘rifât*. Beyrut: Dâru‘l-Kütübi‘l-‘İlmiyye, 1421/2000.
- el-Cürcânî, Ebû Bekr ‘Abdulkâhir b. ‘Abdirrahmân b. Muhammed (öl. 471/1078). *Kitâbu‘l-mukteşid fi‘şerhi‘l-İzâh*. 2 cilt. nşr. Kâzım Bahr el-Mercân. Irak: Dâru‘r-Reşîd, 1402/1982.
- Çıkar, Mehmet Şirin. “Nahiv İlmi”. *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler* içinde, ed. İsmail Güler. 79-110. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Çıkar, Mehmet Şirin. *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.
- Çıkar, Mehmet Şirin. *Kıyas: Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*. Van: Ahenk Yayınları, 2007.
- Dağ, Mehmet. “Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kırâat İlminde İhticâc Olgusu”. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2005.
- ed-Dîneverî, Ebû ‘Abdillâh el-Hüseyn b. Mûsâ b. Hibetillâh (öl. 490/1097). *Simâru‘ş-şinâ‘a fi‘lmi‘l-‘Arabiyye*. nşr. Hannân Cemîl Haddâd. Ammân: el-Memleketü‘l-Ürdüniyyetü‘l-Hâşimiyye, 1415/1994.
- Dîre, Muhtâr Ahmed. *Dirâse fi‘n-naĥvi‘l-Kûfî min ĥilâli me‘âni‘l-Kur‘ân li‘l-Ferrâ‘*. Beyrut: Dâru Kuteybe, 1411/1991.
- Durusoy, Ali. “Kıyas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 525-529. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- ed-Dücenî, Fethî 'Abdulfettâh. *Ebu'l-Esved ed-Duelî ve neş'etu'n-naḥvi'l-'Arabî*. Kuveyt: Vekâletü'l-Metbû'ât, 1394/1974.
- Ebbâh, Muhammed el-Muhtâr. *Târîḥun'n-naḥvi'l-'Arabî fi'l-meşrik ve'l-mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1429/2008.
- Ebû 'Abdillâh, 'Abdul'azîz 'Abduh. *el-Ma'nâ ve'l-i'râb 'inde'n-naḥviyyîn ve nazariyyetu'l-'âmil*. Trablus: Menşûrâtu'l-Kitâb ve't-Tevzî', 1402/1982.
- Ebû 'Alî el-Fârisî, el-Hasan b. Ahmed 'Abdilğaffâr (öl. 377/987). *et-Ta'lîka 'alâ Kitâbi Sibeveyh*. nşr. 'Avz b. Hamed el-Kavzî. 4 cilt. Mısır: Mektebetü'l-İskenderiyye, 1996/1416.
- Ebû 'Alî el-Fârisî, el-Hasan b. Ahmed 'Abdilğaffâr. *el-Mesâilu'l-Halebiyyât*. nşr. Hasan Hindâvi. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1407/1987.
- Ebû 'Alî el-Fârisî, el-Hasan b. Ahmed 'Abdilğaffâr. *el-Hucce fi 'ileli'l-kırâati's-seb'*. 4 cilt. nşr. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd, 'Alî Muhammed Mu'avvad. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1391/1971.
- Ebû 'Alî el-Fârisî, el-Hasan b. Ahmed 'Abdilğaffâr. *el-Îzâhu'l-'Aḍudî*. nşr. Hasen Şazilî Ferhûr. er-Riyad: 1389/1969.
- Ebû Cenâh, Sahib. "el-Kıyâs fi Menheci'l-Müberrid". *Mecelletü'l-Mevrid* 9/3 (1980): 51-62.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf el-Endelusî (öl. 745/1344). *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi Şerḥi Kitâbi't-teshîl*. 12 cilt. nşr. Hasan Hindâvî. Beyrut: Dâru's-Şâmiyye, 1420/2000.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf el-Endelusî. *İrtişâfu'd-ḍarab min lisâni'l-'Arab*. 5 cilt. nşr. Receb 'Osmân Muhammed, Ramazân 'Abduttevvâb. el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1998.
- Ebu'l-Fidâ, 'Îmâduddîn İsmâ'îl b. el-Efdal el-Eyyûbî (öl. 732/1332). *Kitâbu'l-kunnâş fi fenneyi'n-naḥv ve's-şarf*. nşr. Riyâd b. Hasen el-Hevvâm. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1425/2004.
- Ebu'l-Mekârim, 'Alî. *Medḥal ilâ tariḥi'n-naḥvi'l-'Arabî*. el-Kahire: Dâru Ğarb, 1429/2008.
- Ebu'l-Mekârim, 'Alî. *el-Hazf ve't-takdîr fi'n-naḥvi'l-'Arabî*. el-Kahire: Dâru Ğarb, 1429/2008.

- Ebu'l-Mekârim, 'Alî. *Uşûlu't-tefkîri'n-naḥvî*, el-Kahire: Dâru'l-Ğarb, 1428/2007.
- Ebû Sînî, Sâlih Muhammed. "el-Ḳıyâsu'n-naḥvî fî Kitâbi Sîbeveyh". Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu Yermûk, 1410/1989.
- Ebû 'Ubeyde, Ma'mer b. el-Musennâ et-Temîmî (öl. 209/824). *Kitâbu eyyâmi'l-'Arab ḳable'l-İslâm*. nşr. 'Âdil Câsim el-Beyâtî. el-Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1424/2003.
- Ebû 'Ûde, 'Ûde Halîl. *Binâu'l-cümle fî'l-ḥadîsi'n-nebeviyyi's-şerîfi's-Şahîhayn*. Amman: Dâru'l-Beşîr, 1411/1991.
- Ebû Zeyd, Sa'îd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî. *Kitâbu'n-nevâdir fî'l-luġa*. nşr. Muhammed 'Abdulkâdir Ahmed. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1401/1981.
- el-Efgânî, Sa'îd (öl. 1417/1997). *Min târîhi'n-naḥv*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398/1978.
- el-Efgânî, Sa'îd. *Esvâku'l-'Arab fî'l-câhiliyye ve'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1394/1974.
- el-Efgânî, Sa'îd. *Fî uşûli'n-naḥv*. Suriye: Matba'atu'l-Cami'ati's-Suriyye, 1376/1957.
- el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd (öl. 577/1181). *Esrâru'l-'Arabiyye*. nşr. Muhammed Râzî Muhammed Medkûr, Vâil Mahmûd Sa'd 'Abdulbârî. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnu'l-İslâmiyye, 1436/2015.
- el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd. *el-İnşâf fî mesâili'l-ḥilâf*. 2 cilt. Nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. Beyrut, el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1433/2012.
- el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd. *Mensûru'l-fevâid*. nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Dâru'r-Râid, 1410/1990.
- el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd. *Nuzhetu'l-elibbâ'*. nşr. İbrâhîm Sâmirrâî. el-Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985.
- el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd. *el-Beyân fî ġarîbi i'râbi'l-Ḳur'ân*. 2 cilt. nşr. Tâhâ 'Abdulhamîd Tâhâ, Mustafâ es-Sikâ. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-'Âmme li'l-Küttâb, 1400/1980.
- el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd. *el-İġrâb fî cedeli'l-İ'râb (Lume'u'l-edille ile birlikte)*, nşr. Sa'îd el-Efgânî, Suriye: Matba'atu'l-Câmi'âti's-Suriyye, 1377/1957.

- el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd. *Lume 'u'l-edille (el-İğrâb fî cedeli'l-İ'râb ile birlikte)*. nşr. Sa'îd el-Efgânî, Suriye: Matba'atu'l-Câmi'âti's-Suriyye, 1377/1957.
- Enes, Mâlik b. Mâlik (öl. 179/795). *el-Muvaţta'*. nşr. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. el-Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005.
- el-Ensârî, Şeyhu'l-İslâm Zekeriyâ (öl. 926/1519). *Şerhun li Mukaddimeti'l-Cezeriyye fî 'ilmi't-tecvîd*. Dimaşk: Matba'atu's-Şâm, 1416/1992.
- el-Ensârî, Ahmed Mekki. "Sibeveyh fi'l-mîzân". *Mecelletu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye* 34/2 (1974): 103-112.
- Er, Rahmi. "Ru'be b. 'Accâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 282-283. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Er, Rahmi. "Müvelledûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 227. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Er, Rahmi. "Kümeyt el-Esedî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 551-552. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Erdim, Enes. "Basra ve Kûfe Arap Dili Ekollerinin Âmiller Özelinde İhtilafları". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011): 85-112.
- Ergin, Alî Şakir. "Ferezdak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 373-375. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Ergin, Mehmet Cevat. "Arap Nahvinin Doğuşu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005): 111-141.
- Ergüven, Şahabettin. "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2007): 155-183.
- el-Es'ad, 'Abdulkerîm Muhammed. *el-Vesîf fî târîhi'n-naĥvi'l-'Arabî*. el-Kahire: Dâru's-Şurûk, 1413/1992.
- el-Esed, Nâsiruddîn. *Meşâdiru's-şi'ri'l-câhilî ve kîmetuha't-tarihîyye*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1408/1988.
- el-Esedî, Kerîm Mirza. *Neş'etu'n-naĥvi'l-'Arabî ve mesîretuhu'l-Kûfî, Mukârene beyne'n-naĥvi'l-Kûfî ve'n-naĥvi'l-Başrî*. Amman: Dâru'l-Fedâât, 1437/2016.

- el-Eşmûnî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn 'Alî b. Muhammed b. 'Îsâ b. Yûsuf (öl. 918/1513). *Şerhu'l-Eşmûnî 'alâ Elfiyeti'bn Mâlik*. 4 cilt. nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Mısır: Matba'atu Mustafâ, 1358/1939.
- el-Ezherî, Hâlid b. 'Abdillâh (öl. 905/1500). *Şerhu't-Taşrih 'ale't-Tevdîh*. 3 cilt. nşr. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- el-Fâkihî, 'Abdullâh b. Ahmed en-Nahvî el-Mekkî (öl. 972/1565). *Şerhu Kitâbi'l-hudûd fi'n-naḥv*. nşr. Ramazân Ahmed ed-Demîrî. el-Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1408/1988.
- el-Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan (öl. 339/950). *Kitâbu'l-hurûf*. nşr. Muhsin Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1406/1986.
- el-Ferâhidî, el-Halîl b. Ahmed (öl. 175/791). *Kitâbu'l-'ayn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1421/2001.
- el-Ferâhidî, el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbul-cumel fi'n-naḥv*. nşr. Fahrüddîn Kabâve. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Ferec, Beşîr Sâlim. *el-Mu'reb ve'l-mebnî fi mefhûmi's-şurrâh*. Beyrut: Dâru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 1433/2012.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd (öl. 207/822). *el-Mankûş ve'l-memdûd*. nşr. 'Abdul'azîz el-Meymunî. el-Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1430/2009.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Ḳur'ân*. 3 cilt. nşr. Muhammed 'Alî en-Neccâr, 'Abdulfettâh İsmâ'îl Şiblî, 'Alî en-Necdî, Ahmed Yûsuf Necâtî. Beyrut: Dâru's-Surûr, t.y.
- el-Fevzân, 'Abdullâh b. Sâlih. *Delîlu's-sâlik ilâ Elfiyeti'bn Mâlik*. 3 cilt. er-Riyad: Dâru'l-Muslim, 1416/1995.
- el-Feyrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb (öl. 817/1414). *el-Ḳâmûsu'l-muḥîṭ*. el-Kahire: Dâru'l-Ġadi'l-Cedîd, 1435/2014.
- el-Ġâmidî, Mehâ Binti Musfir b. Sa'îd. "Te'addudu ra'yi'n-naḥvî fi'l-meseleti'l-vâhîde ḥatta'l-ḳarnî's-şâliṣi'l-hicrî". Doktora Tezi, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1433/2012.
- el-Ġâmidî, Muhammed Sa'îd Sâlih Rabî'. "Ḳaḍiyyetu neş'eti'n-naḥvi'l-'Arabî fi aşâri'd-dârisîn". *Mecelletu'd-Dirâsâti'l-'Arabî* 22 (2010): 1-47.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid (öl. 505/1111). *Mi'yâru'l-ilm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1391/1971.

- el-Hadîsî, Hadîce. *el-Medârisu'n-naḥviyye*. Ürdün: Dâru'l-Emel, 1422/2001.
- el-Hadîsî, Hadîce. *Mevkıfu'n-nuḥât mine'l-iḥticâc bi'l-ḥadîs*. Irak: Dâru'r-Reşîd, 1401/1981.
- el-Hadîsî, Hadîce. *eş-Şâhid ve uşûlun'n-naḥv fi Kitâbi Sibeveyh*. Kuveyt: Matbû'atu Câmi'ati Kuveyt, 1393/1974.
- Halîf, Yûsuf. *Ḥayâtu's-şî'r fi'l-Kûfe ilâ nihâyeti'l-ḳarni's-sânî li'l-hicra*. el-Kahire: el-Mektebetü'l-'Arabiyye, 1416/1995.
- Hamza, Mustafâ. *Nazariyyetu'l'âmil fi'n-naḥvi'l-'Arabî*. by., 1425/2004.
- el-Hârizmî, Sadru'l-Efâdil el-Kâsım b. el-Hüseyn (öl. 617/1220). *Şerḫu'l-Mufaşşal fi şan'ati'l-i'râb el-mevsûm bi't-taḥmîr*. 4 cilt. nşr. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1410/1990.
- Hasen, 'Abdulhamîd. *el-Ḳavâ'idu'n-naḥviyye mâddetuhâ ve tarîkatuhâ*. el-Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1371/1952.
- el-Hasrân, 'Abdullâh b. Hamed. *Merâḫilu tetavvuri'd-dersi'n-naḥvî*. el-İskenderiyye: Dâru'l-Ma'rife, 1413/1993.
- Hassâneyn, 'Afâf Muhammed. *Fi edilleti'n-naḥv*. el-Kahire: el-Mektebetü'l-Akâdîmiyye, 1417/1996.
- el-Hâşimî, Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ (öl. 1362/1943). *el-Ḳavâ'idu'l-esâsiyye li'l-luğati'l-'Arabiyye*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1333/2012.
- el-Hatîb, Muhammed 'Abdulfettâh. *Ḍavâbiḫu'l-fikri'n-naḥvî*. 2 cilt. el-Kahire: Dâru'l-Besâir, 1427/2006.
- Hîbe Ca'fer, 'Abdunnebî Muhammed Mustafa. "İḫtilâfu'n-nuḥât şimârûhû ve âşâruhû fi'd-dersi'n-naḥvî". Yüksek Lisans Tezi, Câmi'tü Ümmi Dermân, 1431/2010.
- el-Hûlî, Emîn. *Menâhicu tecdîd fi'n-naḥv ve'l-belâgat ve't-tefsîr ve'l-edeb*. el-Kahire: Dâru'l-Ma'rife, 1380/1961.
- el-Hulvânî, Muhammed Hayr. *Uşûlu'n-naḥvi'l-'Arabî*. Ribat: Dâru'l-Beydâ, 1401/1981.
- Hüseyn, Muhammed el-Hıdır. *Dirâsât fi'l-'Arabiyye ve târîḫihâ*. el-Kâhire: Dâru'l-'Ulûm, 1380/1960.
- Hüseyn, Muhammed el-Hıdır. *el-Ḳiyâs fi'l-luğati'l-'Arabiyye*. el-Kahire: el-Matba'atu's-Selefiyye, 1353/1934.

- İbnu'd-Dehhân, Ebû Muhammed Sa'îd b. el-Mübârek en-Nahvî (öl. 569/1173). *Kitâbu'l-fuşûl fi'l-'Arabiyye*. nşr. Fâiz Fâris. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1988.
- İbnu'd-Demâmînî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî (öl. 828/1425). *Şerhu'd-Demâmînî 'alâ Muğni'l-lebîb*. 2 cilt. nşr. Ahmed Ğazve 'Înâye. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, 1428/2007.
- İbnu'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimaşkî (öl. 833/1429). *en-Neşr fi kırâati'l-'aşr*. 2 cilt. Nşr. Alî Muhammed Dabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye t.y.
- İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. El-Kâsım b. Beşşâr (öl. 328/940). *Kitâbu'l-îzâh el-vakf ve'l-ibtidâ*. nşr. Muhyiddîn 'Abdurrahmân Ramazan. Dimaşk; Matbu'âtu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1391/1971.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû 'Amr Cemâluddîn 'Osman b. 'Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (öl. 646/1249). *el-Îzâh fi Şerhi'l-Mufaşşal*. 2 cilt. nşr. Mûsâ Bennây el-'Alîlî. Bağdat: Vizâretü'l-Evkâf, 1402/1982.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû 'Amr Cemâluddîn 'Osmân b. 'Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Kitâbu emâlî İbnu'l-Hâcib*. 2 cilt. nşr. Sâlih Süleymân Kudâre. Beyrut: Daru'l-Cîl, t.y.
- İbnu'l-Haşşâb, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed (öl. 567/1172). *el-Murtecel*. nşr. 'Alî Hasîr. Şam: 1392/1972.
- İbnu'l-Kayyîm, Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye (öl. 767/1366). *İrşâdu's-sâlik ilâ ħalli Elfiyeti'bn Mâlik*. 2 cilt. nşr. Muhammed b. 'İvad b. Muhammed. by., Edvâu's-Selef, 1419/1998.
- İbnu'l-Verrâk, Ebu'l-Hasen Muhammed b. 'Abdillâh (öl. 381/991). *'İlelu'n-naĥv*. nşr. Mahmûd Muhammed Mahmûd Nessâr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1429/2008.
- İbnu'n-Nâzım, Ebû 'Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Cemâlidîn b. Mâlik (öl. 686/1287). *Şerhu İbni'n-Nâzım 'alâ Elfiyeti'bn Mâlik*. nşr. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1420/2000.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (öl. 385/995). *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl en-Nahvî el-Bağdâdî (öl. 316/928). *el-Uşûl fi'n-naĥv*, 3 cilt. nşr. 'Abdülhüseyn el-Fetlî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.

- İbnu's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk (öl. 244/858). *İşlâhu'l-manîk*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. el-Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1368/1949.
- İbnu's-Şecerî, Hibetullâh b. 'Alî b. Muhammed b. Hamza el-Hasenî el-'Alevî (öl. 542/1148). *el-Emâlî*. 3 cilt. nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1413/1992.
- İbnu't-Tayyib, Ebû 'Abdillâh Muhammed el-Fâsî (öl. 1170/1757). *Feyzu neşri'l-inşirâh min ravdi tayyi'l-İktirâh*. 2 cilt. nşr. Mahmûd Yûsuf Feccâl. Birleşik Arap Emirlikleri, Dâru'l-Buhûs, 1423/2002.
- İbrâhîm, 'Abdullâh 'Ömer Hâc. "Şerhu Elfiyeti'bn Mu'ti li'l-İmâm 'Allâme Ebî Ca'fer Ahmed b. Yûsuf b. Mâlik er-Ru'aynî el-Ğirnâfi (öl. 779/1377)". Doktora Tezi, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1418/1997.
- İbrâhîm Enîs. *Min esrâri'l-luga*. el-Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1398/1978.
- İbn 'Akîl, Behâuddîn 'Abdullâh el-Hemedânî el-Mısri (769/1368), *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ elfiyeti'bn Mâlik*. 2 cilt. nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1433/2012.
- İbn Bâbeşâz, Ebu'l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs el-Mısri el-Cevherî (öl. 469/1077). *Şerhu'l-Muqaddimeti'n-nahviyye*. 2 cilt. nşr. Muhammed Ebu'l-Futûh Şerîf. by. 1398/1978.
- İbn Burhân el-'Ukberî, Ebu'l-Kâsım 'Abdulvâhid b. 'Alî el-Esedî (456/1064). *Şerhu'l-Luma'*. 2 cilt. nşr. Fâiz Fâris. Kuveyt: es-Silsiletu't-Turâsiyye, 1404/1984.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth 'Osmân el-Mevsilî (öl. 392/1002), *el-Hasâiş*. 3 cilt. nşr. 'Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1424/2003.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth 'Osmân el-Mevsilî. *Sirru şinâ'ati'l-i'rab*. 2 cilt. nşr. Muhammed Hasen İsmâ'îl, Ahmed Rüşdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth 'Osmân el-Mevsilî. *el-Munşif*. nşr. Muhammed 'Abdulkâdir Ahmed 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1419/1999.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth 'Osmân el-Mevsilî. *el-Muhteseb fi tebyîni vucûhi şevâzî'l-kırâât ve'l-izâh 'anhâ*. 2 cilt. nşr. 'Alî en-Necdî Nâsîf, 'Abdulfettâh İsmâîl Şiblî. İstanbul: Dâru Sezgîn, 1406/1986.

- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (öl. 395/1004). *eş-Şâhibî fî fikhi'l-luğati'l-'Arabiyye ve mesâilihâ ve suneni'l-'Arab fî kelâmihâ*. nşr. Ahmed Hasen. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Habbâz, Ahmed b. el-Hüseyn (öl. 639/1242). *Tevcihu'l-luma'*. nşr. Feyz Zekî Muhammed Diyâz. el-Kahire: Dâru's-Selâm, 1428/2007.
- İbn Haldûn, 'Abdurrahmân (öl. 808/1405). *el-Muqaddime*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424/2003.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî (öl. 761/1360). *Şerhu Kâtri'n-nedâ ve belli's-şadâ*. nşr. Berekât Yûsuf Hibbûr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1428/2007.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî. *Şerhu'l-lemhâti'l-bedriyye fî 'ilmi'l-luğati'l-'Arabiyye*. Nşr. Hâdî Nehr. 2 cilt. Ürdün: Dâru'l-Yâzûrî, 1428/2007.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî. *Şerhu Şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*. nşr. Muhammed Ebû Fadl 'Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1422/2001.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî. *Telhîşu's-şevâhid ve telhîşu'l-fevâid*. nşr. 'Abbâs Mustafâ es-Sâlihî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1406/1986.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî. *Şerhu Cumeliz'z-Zeccâci*. nşr. 'Alî Muhammed 'Îsâ, Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî. *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'arîb*. 3 cilt. nşr. Hasen Cemed, İmil Bedî' Ya'kub. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1390/1971.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî. *Metnu Şuzûri'zeheb*. Mısır: Mustafâ el-Bâbi'l-Halebî, 1357/1938.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî. *Evdaḥu'l-mesâlik ilâ Elfiyeti'bn Mâlik*. 4 cilt. nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, t.y.

- İbn Kavvâs, ‘Abdul‘azîz el-Cumu‘a el-Mevsilî (696/1297). *Şerhu Elfiyeti’bn Mu‘tî*. 2 cilt. nşr. ‘Alî Mûsâ eş-Şûmelî. er-Riyad: Mektebetü’l-Hirricî, 1405/1985.
- İbn Mâce, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (273/887). *es-Sünen*. 2 cilt. el-Kahire: Dâru’l-Hadîs, t.y.
- İbn Madâ’, Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. ‘Abdirrahmân b. Muhammed el-Kurtûbî (öl. 592/1196). *er-Redd ‘ale’n-nuḥât*. nşr. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ. el-Kahire: Dâru’l-İ‘tisâm, 1399/1979.
- İbn Mâlik, Cemâluddîn Muhammed ‘Abdullâh b. ‘Abdillâh et-Tâî el-Endelusî (öl. 672/1273). *Şerhu’t-Teshîl, Teshîlu’l-fevâid ve tekmîlu’l-meḳâsid*. 4 cilt. nşr. Muhammed ‘Abdulkâdir ‘Atâ, Târik Fethî es-Seyyid. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1431/2009.
- İbn Mâlik, Cemâluddîn Muhammed ‘Abdullâh b. ‘Abdillâh et-Tâî el-Endelusî. *Şerhu’l-Kâfiyeti’ş-şâfiye*. 4 cilt. nşr. ‘Abdu’l-Mun‘im Ahmed Harîrî, Mekke: Dâru’l-Me’mûn, 1406/1986.
- İbn Mâlik, Cemâluddîn Muhammed ‘Abdullâh b. ‘Abdillâh et-Tâî el-Endelusî. *Şerhu ‘Umdeti’l-hâfîz ve ‘uddeti’l-lâfîz*. 2 cilt. nşr. ‘Adnân ‘Abdurrahmân ed-Dûrî. Bağdat: Matba‘âtü’l-‘Ânî, 1397/1977.
- İbn Manzûr (öl. 711/1311), Cemâluddîn Muhammed b. Mûkerrem el-Mısrî, *Lisânu’l-Arab*, 15 cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1414/1994.
- İbn Mu‘tî, Ebu’l-Hüseyn Zeynuddîn Yahyâ b. ‘Abdinnûr ez-Zevâvî el-Mağribî (öl. 628/1231). *el-Fuṣûlu’l-ḥamsûn*. nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. el-Kahire: ‘Îsâ el-Bâbi’l-Halebî, 1398/1977.
- İbn Reşîk, Ebû ‘Alî el-Hasen el-Kayrevânî (öl. 463/1071). *el- Umde fî şinâ‘ati’ş-şî‘ri ve naḳdihî*. Mısır: Matba‘atu’s-Se‘âde, 1225/1907.
- İbn Şukayr, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasen en-Nahvî el-Bağdâdî (öl. 317/929). *el-Muḥallâ vucûhu’n-naşb*. nşr. Fâiz Fâris. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1408/1987.
- İbn Tûlûn, Ebû ‘Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. ‘Alî ed-Dimaşkî (öl. 953/1546). *Şerhu İbn Tûlûn ‘alâ Elfiyeti’bn Mâlik*. 2 cilt. nşr. ‘Abdulhamîd Hâsım Muhammed el-Feyyâz. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1423/2002.

- İbn 'Usfûr, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Mu'min b. Muhammed b. 'Alî el-İşbîlî (öl. 669/1271). *Şerhu Cümeli'z-Zeccâci*. 3 cilt. Nşr. Fevvâz eş-Şe'âr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn 'Usfûr, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Mu'min b. Muhammed b. 'Alî el-İşbîlî. *el-Muḳarrib*. 2 cilt nşr. Ahmed 'Abdussettâr el-Cevârî, 'Abdullâh el-Cubûrî. by., 1392/1972.
- İbn Ya'îş, Ebu'l-Bekâ Ya'îş b. 'Alî b. Ya'îş b. Muhammed en-Nahvî (öl. 643/1245). *Şerhu'l-Mufaşşal*. 11 cilt. nşr. İbrahîm Muhammed 'Abdullâh. el-Kahire: Dâru Sa'diddîn, 1436/2015.
- İlyâs, Munâ. *el-Kıyâs fi'n-naḥv me'a tahkîki bâbi'ş-şâz mine'l-mesâili'l-askeriyyât li Ebî 'Alî el-Fârisî*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1405/1985.
- İnanç, Yonis. "Nahiv İlminde Kıyasa Yöneltilen Bazı İtirazlar". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/34 (2016): 73-91.
- İslâmoğlu, İbrahîm. "Eyyâmu'l-'Arab'ın Edebî Yönü ve Arap Dili ve Edebiyatına Etki ve Katkısı". Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002.
- el-İsnâvî, İbrâhîm Hâmîd 'Abdusselâm. *Ârâu'l-Ferrâ ve şeyhuhu el-Kisâi fi Şerhi 'Umdeti'l-hâfîz li'bn Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1426/2005.
- el-İsnevî, Ebû Muhammed Cemâluddîn 'Abdurrahîm b. el-Hasen b. 'Alî (öl. 772/1370). *el-Kevkebu'd-durrî fimâ yeteḥarrecu 'ale'l-uşûli'n-naḥviyye mine'l-furû'î'l-fikhiyye*. nşr. Muhammed Hasan 'Avvâd. Amman: Dâru 'Ammâr, 1405/1985.
- el-İstanbûlî, Ebû Talha Sadruddîn b. 'Abdillâh b. 'Abdilkâdir b. 'Abdillâh el-Hanefî es-Selefi (öl. 1349/1930). "el-Mûfi fi'n-Nahvi'l-Kûfi". nşr. Muhammed Behce el-Baytâr. *Mecelletu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye* 25/2 (1369/1950): 223-246.
- el-İstanbûlî, Ebû Talha Sadruddîn b. 'Abdillâh b. 'Abdilkâdir b. 'Abdillâh el-Hanefî es-Selefi "el-Mûfi fi'n-Nahvi'l-Kûfi". nşr. Muhammed Behce el-Baytâr. *Mecelletu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye* 25/3 (1369/1950): 399-414.
- el-İstanbûlî, Ebû Talha Sadruddîn b. 'Abdillâh b. 'Abdilkâdir b. 'Abdillâh el-Hanefî es-Selefi "el-Mûfi fi'n-Nahvi'l-Kûfi". nşr. Muhammed Behce el-Baytâr. *Mecelletu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye* 24/3 (1368/1949): 417-432.
- el-İstanbûlî, Ebû Talha Sadruddîn b. 'Abdillâh b. 'Abdilkâdir b. 'Abdillâh el-Hanefî es-Selefi "el-Mûfi fi'n-Nahvi'l-Kûfi". nşr. Muhammed Behce el-Baytâr. *Mecelletu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye* 24/4 (1368/1949): 560-582.

- el-İstanbûlî, Ebû Talha Sadruddîn b. ‘Abdillâh b. ‘Abdilkâdir b. ‘Abdillâh el-Hanefî es-Selefî “el-Mûfî fi’n-Nahvi’l-Kûfî”. nşr. Muhammed Behce el-Baytâr. *Mecelletu Mecme’i’l-Luğati’l-‘Arabiyye* 25/4 (1369/1950): 511-534.
- ‘İvad, Sâmi - Hâlid ‘Abdurrahmân. “el-Ĥilâfu’n-nahvî beyne medreseteyi’l-Başra ve’l-Kûfe fi mevķifihimâ mine’s-semâ’ ve’l-luğa”. *Mecelletu Câmi‘ati Teşrîn* 33/2 (2011): 69-81.
- el-Kannevcî, Ebu’t-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. ‘Alî (öl. 1307/1890). *el-Bulğa fi usûli’l-luğa*. Kostantiniyye: Matba‘atu’l-Cevâib, 1296/1879.
- Kapar, Mehmet Ali. “Eyyâmü’l-Arab”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Karabela, Nevin. “Arap Dilinde Terhîm”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2005): 111-126.
- Karabela, Nevin. “Zunbûriyye Tartışması ve Arka Planı”. *Ekev Akademi Dergisi* 3/2 (2001): 257-264.
- el-Karâfî, Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs (öl. 684/1285). *el-Kavâ‘idu’s-selâşûn fi ‘ilmi’l-‘Arabiyye*. nşr. ‘Osmân Mahmûd es-Sînî. er-Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 1422/2002.
- el-Karâfî, Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs. *el-İstignâ fi aĥkâmi’l-istişnâ*. nşr. Tâhâ Muhsin. Bağdat: Matba‘atü’l-İrşâd, 1402/1982.
- el-Kefevî, Ebu’l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî (öl. 1095/1684). *el-Kulliyât, Mu‘cem fi’l-muştalahât ve’l-furûķi’l-luğaviyye*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1419/1998.
- el-Kıftî, Cemâluddîn Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Yûsuf (öl. 624/1227), *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuhât*, 4 cilt. nşr. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm. el-Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1406/1986.
- el-Kisâî, Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Hamza (öl. 189/805). *Mâ telĥanu fihi’l-‘âmmе*. nşr. Ramazân ‘Abduttevvâb. el-Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1403/1982.
- el-Kûfî, Ebu’l-Berekât ‘Ömer b. İbrâhîm (öl. 539/1144). *Kitâbu’l-beyân fi şerĥi’l-Lume‘ li’bn Cinnî*. nşr. ‘Alauddîn Hameviyye, Mekke: t.y.
- el-Kurtubî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (öl. 671/1273). *el-Câmi‘ li aĥkâmi’l-Kur‘ân*. 20 cilt. nşr. Hişâm Semîr el-Buhârî. er-Riyâd: Dâru ‘Âlemi’l-Kütüb, 1423/2003.

- el-Lebedî, Muhammed Semîr Necîb. *Mu'cemu'l-muştalahâti'n-naḥviyye ve's-şarfiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- el-Luğavî, Ebu't-Tayyib 'Abdulvâhid b. 'Alî el-Halebî (öl. 351/962). *Merâtibu'n-naḥviyyîn*. nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. el-Kahire: Mektebetü Nahda, 1375/1955.
- Mahmûd, Husnî Mahmûd. *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye fî târihi'n-naḥvi'l-'Arabî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986.
- el-Mahzûmî, Mehdî (öl. 1414/1994). *Fi'n-naḥvi'l-'Arabî, Naqd ve tercih*. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, 1406/1986.
- el-Mahzûmî, Mehdî. *Medresetu'l-Kûfe ve menhecuhâ fî dirâseti'l-luğa ve'n-naḥv*. Mısır: Matba'atu'l-Bâbî, 1377/1985.
- el-Mâleķî, Ahmed b. 'Abdi'n-Nûr (öl. 703/1303). *Raşfu'l-mebânî fî şerhi Hurûfi'l-me'ânî*. nşr. Ahmed Muhammed el-Harrât. Dimaşk: Matba'âtu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, t.y.
- Mehdî Mumtehin. "en-Naḥv ve hikâyetu neş'etihî". *et-Turâsu'l-Edebî*. sy. 4 (1968): 158. Erişim 23 Şubat 2017. cls.iranjournals.ir/article_368_b16d6f0a414bbeb5fa6fc3de243bdcb.pdf.
- el-Mehîrî, 'Abdulkâdir. *Nazarât fî't-turâsi'l-luğaviyyi'l-'Arabî*. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1413/1993.
- el-Mekkî, Muhammed 'Alî b. Muhammed 'Allân b. İbrâhîm (öl. 1057/1647). *Dâ'î'l-felâḥ li muḥabbeati'l-İktirâḥ fî'n-naḥv*. nşr. Cemîl 'Abdullâh 'Uveyda. ys. 1432/2011.
- el-Mekkûdî, Ebû Zeyd 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Sâlih (öl. 807/1405). *Şerḥu'l-Mekkûdî 'alâ Elfiyeti'bn Mâlik*. 2 cilt. nşr. Fâtıma Râşid er-Râcîhî. Kuveyt: Câmi'atu Kuveyt, 1413/1993.
- Mekrem, 'Abdul'âl Sâlim. *el-Ḥalaqatu'l-mefkûde fî tarîhi'n-naḥvi'l-'Arabî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993.
- el-Merâĝî, Ahmed Mustafâ ve Muhammed Sâlim 'Alî. *Kitâbu tehzîbi't-tevdîḥ fî'n-naḥv ve's-şarf*. Mısır: Matba'atu's-Se'âde, 1430/1921.
- el-Merzubânî, Ebu 'Abdillâh Muhammed b. 'İmrân b. Mûsâ (öl. 384/994). *el-Muveşşah fî meâḥizi'l-'ulemâ 'ale's-şu'arâ*. nşr. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415/1995.

- el-Mevlâ, Muhammed Ahmed Câd, ‘Alî Muhammed el-Bicâvî ve Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm. *Eyyâmu’l-‘Arab fi’l-câhiliyye*. el-Kahire: ‘Îsâ el-Bâbi’l-Halebî, 1361/1942.
- el-Misellâtî, Nûrî Hasen Hâmid. *Esbâbu ihtilâfi’n-nuhât min hilâli kitâb’il-İnşâf li’bni’l-Enbârî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1431/2010.
- el-Muhallebî, Hasen b. Berekât b. ‘Alî (öl. 583/1187). *Nazmu’l-ferâid ve haşru’s-şerâid*. nşr. ‘Abdurrahmân b. Süleymân el-‘Useymîn. el-Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1406/1986.
- Muhammed Hân. *Uşûlu’n-naḥvi’l-‘Arabî*. Biskra: Matba‘atu Câmi‘ati Muhammed Haydâr, 1433/2012.
- Muhammed, Şa‘bân Zeyyîn el-‘Âbidîn. *el-‘İlletu’n-naḥviyye fi ḍav’i’l-memnû‘i mine’s-şarf*. el-Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 1432/2002.
- Muhammed, Esmâ’ Ebû Bekir. *Mu‘cemu’l-ef‘âlî’l-câmide*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1413/1993.
- Muhammed, Muhammed eş-Şâtir Ahmed. *el-Mûciz fi neş’eti’n-naḥv*. el-Kahire: Mektebetü’l-Külliyâtî’l-Ezheriyye, 1403/1983.
- Muhtar, Cemal. “Beşşâr b. Bürd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 8-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- el-Muleh, Hasan Humeys Sa‘îd. *Nazariyyetu’t-talîl fi’n-naḥvi’l-‘Arabî beyne’l-ḳudemâ ve’l-muḥdeşîn*. Amman: Dâru’ş-Şurûk, 1421/2000.
- Munâ İlyâs. *el-Ḳiyâs fi’n-naḥv me‘a tahḳîki bâbi’s-şâz mine’l-mesâili’l-‘askeriyyât li Ebî ‘Alî el-Fârisî*. Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1405/1985.
- el-Murâdî, Ebû Muhammed Bedruddîn Hasen b. Kâsım b. ‘Abdillâh b. ‘Alî (öl. 749/1348), *Tevdîhu’l-meḳâsid ve’l-mesâlik*. 6 cilt. nşr. ‘Abdurrahmân ‘Alî Süleymân. el-Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1422/2001.
- el-Murâdî, Ebû Muhammed Bedruddîn Hasen b. Kâsım b. ‘Abdillâh b. ‘Alî. *el-Cene’d-dânî fi ḥurûfi’l-me‘ânî*. nşr. Fahrudîn Kabâve, Muhammed Nedîm Fâdil. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1413/1992.
- el-Mutarrizî, Ebu’l-Feth Nâsiruddîn b. ‘Abdisseyid b. ‘Alî (öl. 610/1213). *el-Mişbâh fi’lmi’n-naḥv*. nşr. ‘Abdulhamîd es-Seyyid Talîb. el-Kahire Mektebetü’ş-Şebâb, t.y.

- el-Mübârek, Mâzin. *en-Nahvu'l-'Arabî, el-'illetu'n-nahviyye neş'etuhâ ve tetavvuruhâ*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- el-Müberrid, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd (öl. 286/900). *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb*. 4 cilt. nşr. 'Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1419/1999.
- el-Müberrid, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Mukteḍab*. 4 cilt. nşr. Muhammed 'Abdulhâlik 'Udayme. el-Kahire: İhyâu't-Turâsi'l-İslâmî, 1415/1994.
- Nahle, Mahmûd Ahmed. *Uşûlu'n-nahvi'l-'Arabî*. Beyrut: Dâru'l-'Ulûmi'l-'Arabî, 1407/1987.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ'îl el-Murâdî el-Mısırî (öl. 338/950). *Kitâbu't-tuffâhe fi'n-nahv*. nşr. Korkîs 'Avvâd. Bağdat: Matba'atu'l-'Ânî, 1385/1965.
- Nûruddîn, Hasen. *ed-Delîl ilâ kavâ'idi'l-luğati'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye, 1416/1996.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Arap Gramerinde Kur'an ve Hadisle İstişhâd". Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1985.
- Özdemir, Abdurrahman. "Arapça'da İki veya Daha Fazla Yüklemin Bir Öğeyi Sahiplenme Mücadelesi: Tenâzû'". *Dinî Araştırmalar* 8/22 (2005): 297-312.
- er-Râcihî, 'Abduh. *et-Taḥbîku'n-nahvî*. Beyrut: Dâru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 1426/2004.
- er-Râcihî, 'Abduh. *Durûs fi'l-mezâhibi'n-nahviyye*. Beyrut: Dâru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 1400/1980.
- er-Râfî'î, Mustafâ Sâdık. *Târîhu âdâbi'l-'Arab*. 2 cilt. Mansûre: Mektebetü'l-İmân, 1359/1940.
- er-Radî, Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî (öl. 688/1289). *Şerhu'r-Raḍî li Kâfiyeti'bni'l-Hâcib*. 2 cilt. nşr. Hasen b. Mahmûd, Yahyâ Beşîr Mısırî. Suudi Arabistan: Vizâretu li Ta'îmi'l-'Alî, 1417/1996.
- er-Radî, Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî. *Şerhu's-Şâfiyeti'bni'l-Hâcib*. 4 cilt. nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Muhammed Nur el-Hasen, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1402/1982.
- Râdî, Hammûd b. 'Atîk. "Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî li Ebî İshâk İbrâhîm b. Ahmed el-Ğâfikî (öl. 716/1316)". Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1416/1996.

- er-Râzî, Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. 'Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî (öl. 606/1210). *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/1999.
- Rufeyde, İbrâhîm 'Abdullâh. *en-Nahv ve kutubu't-tefsîr*. 2 cilt. Bingazi: Dâru'l-Cemâhiriyye, 1410/1990.
- er-Rummânî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Îsâ (öl. 384/994). *Kitâbu me'âni'l-hurûf*. nşr. 'Abdulfettâh İsmâ'îl Şelebî. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1401/1981.
- er-Rummânî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Îsâ (öl. 384/994). *Kitâbu'l-hudûd ve Kitâbu menâzili'l-hurûf*. by., t.y.
- es-Sabbân, Ebu'l-İrfân Muhammed b. 'Alî el-Mısırî (öl. 1206/1792). *Hâşiyetu's-Şabbân 'alâ Şerhi'l-Eşmûnî 'ala Elfiyeti'bn Mâlik*. 4 cilt. nşr. 'Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1435/2014.
- Sa'îd, 'Abdulvâris Mebrûk. *Fî işlâhi'n-nahvi'l-'Arabî*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1406/1985.
- Sa'leb, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ (öl. 291/903). *Mecâlisu Sa'leb*. 2 cilt. nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. el-Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1369/1950.
- Salâh Revvây. *en-Nahvu'l-'Arabî*. el-Kahire: Dâru Ğarîb, 1424/2003.
- Sâlih, Muhammed Sâlim. *Uşûlu'n-nahv*. el-Kahire: Dâru's-Selâm, 1430/2009.
- es-Sâmîrrâî, Fâdil Sâlih. *Me'âni'n-Nahv*. 4 cilt. el-Kahire: Şeriketü'l-'Âtik, 1423/2003.
- es-Sâmîrrâî, İbrâhîm. *el-Medârisu'n-nahviyye*. Ammân: Dâru'l-Fikr, 1407/1987.
- es-Sâyiğ, Şemsüddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Sibâ' ed-Dimaşkî (öl. 720/1320). *el-Lemha fî şerhi'l-Mulha*. 2 cilt. nşr. İbrâhîm b. Sâlim es-Sâ'irî. Medîne: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-'İlmî, 1424/ 2003.
- es-Sebtî, İbn Ebi'r-Rabî' 'Ubeydullâh b. Ahmed b. 'Abdillâh el-Kuraşî el-İşbîlî (öl. 688/1289). *el-Basîf fî şerhi Cumeliz'z-Zeccâcî*. 2 cilt. nşr. 'Ayyâd b. 'Îd, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1407/1986.
- Sefer, 'Abdul'azîz 'Alî. *el-Memnû'u mine's-şarf fi'l-luğati'l-'Arabiyye*. Kuveyt: Câmi'atu Kuveyt, 1421/2000.
- es-Selsîlî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Îsâ (öl. 770/ 1369). *Şifâu'l-'alîl fi izâhi't-Teshîl*. 3 cilt. nşr. eş-Şerîf 'Abdullâh 'Alî el-Hüseyinî el-Berekâtî. Mekke: el-Mektebetü'l-Fasîle, 1406/1986.

- es-Semânîni, 'Ömer b. Sâbit (öl. 442/1050). *el-Fevâid ve'l-ķavâ'id*. nşr. 'Abdulvehhâb Mahmûd el-Kahle. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2002.
- Sevinç, Rıfat Resul. *Arapçada İlet Nazariyesi*. Rize: STS Yayıncılık, 2015.
- Sevinç, Rıfat Resul. "Arapçada Türüne Göre Tenvin, Anlam Özellikleri ve Kullanımı". *Ekev Akademisi Dergisi* 16/51 (2012): 307-324.
- Sîbeveyh, 'Ömer b. 'Osmân b. Kanber (öl. 180/796). *el-Kitâb*. 4 cilt. nşr. İmîl Bedî' Ya'kûb. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1430/2009.
- es-Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Hasan b. 'Abdillâh b. Merzubân (öl. 368/979). *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*. 5 cilt. nşr. Ahmed Hasan Mahdalî, 'Alî Seyyid 'Alî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1429/2008.
- es-Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Hasan b. 'Abdillâh b. Merzubân. *Ehbâru'n-naħviyyîne'l-Başriyyîn ve merâtibuhum ve eħzu be'đuhum 'an be'd*. nşr. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ. el-Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, 1405/1985.
- es-Subeyhîn, Muhammed b. 'Abdirrahmân b. 'Abdillâh. *İ'tirâdu'n-naħviyyîn li'd-delîli'l-aklî*. Riyad: Vizâretü't-Ta'lîmi'l-'Âlî, 1426/2005.
- es-Suhârî, Seleme b. Muslim el-'Avtebî (öl. 511/1117). *Kitâbu'l-ibâne fi'l-luğati'l-Arabiyye*. 4 cilt. nşr. 'Abdulkerîm Halîfe, Nusret 'Abdurrahmân, Salah Cerrâr, Muhammed Hasen 'Avvâd. ys., 1420/1999.
- es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr (öl. 911/1505). *el-İktirâh fi uşûl'in-naħv ve cedelih*, nşr. Mahmûd b. Yûsuf, el-Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1435/2014.
- es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğati'l-Arabiyye*. 2 cilt. nşr. Fuâd 'Alî Mensûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1431/2009.
- es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-cevâmi'*. 4 cilt. nşr. Ahmed Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1418/1998.
- es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-naħv*. 4 cilt. Dimaşk: Matbû'âtu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1407/1987.
- es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Meţâli'u's-se'ide fi şerhi'l-Feride*. nşr. Nebhân Yâsîn Hüseyin. Bağdat: Dâru'r-Risâle, 1397/1977.

- es-Suyûtî, Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Buğyetu’l-vu ‘ât fî tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nuḥât*, 2 cilt. nşr. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm. Mısır: Matba‘atu ‘Îsâ el-Bâbî, 1384/1965.
- es-Süheylî, Ebu’l-Kâsım ‘Abdurrahmân b. ‘Abdillâh el-Mâlikî (öl. 581/1185). *Emâli’s-Suheylî*. nşr. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ. el-Kahire: Matba‘atu’s-Se‘âde, 1390/1970.
- Süleymân, ‘Alî Câsim, *Mevsû‘atu me‘âni’l-ḥurûfi’l-‘Arabiyye*. Ürdün: Dâru Usâme, 1424/2003.
- Şa‘bân, Zekiyyuddîn. *Uşûlu’l-fikhi’l-İslâmî*. İstanbul: Mektebetü’l-Hanîfiyye, t.y.
- eş-Şenkîfî, Ahmed b. el-Emîn (öl. 1331/1912). *ed-Dureru’l-levâmi‘ ‘alâ Hem‘i’l-hevami‘ şerḥi Cem‘i’l-cevâmi‘*. 3 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1419/1999.
- eş-Şâşî, Nizâmuddîn Ebî ‘Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk (öl. 344/955). *Uşûlu’s-Şâşî*. nşr. ‘Abdullâh Muhammed el-Halîlî. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1428/2007.
- eş-Şâtîbî, Ebû İshâk İbrahîm b. Musâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî (öl. 790/1388). *el-Mekâşidu’s-şâfiyye fî şerḥi’l-Hulâseti’l-Kâfiyye*. 10 cilt. nşr. ‘Abdurrahmân b. Süleymân el-‘Useymîn, Muhammed İbrâhîm el-Bennâ, Süleymân b. İbrâhîm el-‘Âyid. Mekke: Ma‘hedu’l-Buhûsi’l-‘İlmiyye, 1428/2007.
- Şemsuddîn, İbrâhîm. *Mecmû‘u eyyâmi’l-‘Arab fî’l-câhiliyye ve’l-İslâm*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1422/2002.
- Şemsuddîn, Celâl. *et-Ta‘lîlu’l-luğavî ‘inde’l-Kuḥfiyyîn*. el-İskenderiyye: Tevzî‘u Müesseseti’s-Sekâfeti’l-Câmi‘iyye, 1415/1994.
- eş-Şentemerî, Ebu’l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. ‘Îsâ (476/1083). *en-Nuket fî tefsîri Kitâbi Sîbeveyh*. nşr. Reşîd Belhabîb. 3 cilt. ys. 1420/1999.
- Şevkî Dayf (öl. 1426/2005). *el-Medârisu’n-naḥviyye*. el-Kâhire: Dâru’l- Me‘ârif, 1968.
- et-Tantâvî, Ahmed. *Neş‘etu’n-naḥv ve târiḥu eşheri’n-nuḥât*. el-Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, t.y.
- Adma Tarabay. *el-Memnû‘u mine’s-şarf, Mu‘cem ve dirâse*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1428/2008.
- et-Tavîl, Seyyid Rızk. *el-Hilâf beyne’n-naḥviyyîn*. Mekke: Mektebetü’l-Faysaliyye, 1405/1984.

- Temmmâm Hassân (öl. 1432/2011). *el-Uşûl, Dirâse ibistîmûlûciyye li'l-fikri'l-luğavî 'inde'l-'Arab en-naḥvî -fikḥu'l-luğa- el-belâğa*, el-Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 1420/2000.
- Terzî, Fuâd Hannâ. *Fî uşûli'l-luğa ve'n-naḥv*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1389/1969.
- et-Tevâtî, İbn et-Tevâtî. *el-Medârisu'n-naḥviyye*. Ruveybe: Dâru'l-Ve'y, 1433/2012.
- Tural, Hüseyin. "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Tetkikleri Dergisi* 9 (1990): 67-79.
- Tüccâr, Zülfikar. "Tırimmâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 116-117. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Tüccâr, Zülfikar. "Sicistânî, Ebû Hâtim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 139-141. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Tüccâr, Zülfikar. "Kıyas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 539-540. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Tülücü, Süleyman. "Asmaî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 499-500. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Türker, Sadık. "Erken Klasik Arap Dilbilimsel Düşüncesinde Kıyas ve Temelleri". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 11 (2007): 137-197.
- el-'Ubeydî, Şa'bân 'Avd Muhammed. *en-Naḥvu'l-'Arabî ve menâhicu't-te'lîf ve't-taḥlîl*. Bingazi: Menşûrâtu Câmî'ati Karyûnus, 1409/1989.
- el-'Ukberî, Ebu'l-Bekâ 'Abdullâh b. Hüseyin (öl. 616/1219). *Mesâilu ḥilâfiyye fi'n-naḥv*. nşr. 'Abdulfettâh Selîm. el-Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1429/2008.
- el-'Ukberî, Ebu'l-Bekâ 'Abdullâh b. Hüseyin. *el-Lubâb fi 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb*. 2 cilt. nşr. Ğazî Muhtâr Tuleymât. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1416/1995.
- el-'Ukberî, Ebu'l-Bekâ 'Abdullâh b. Hüseyin. *et-Tebyîn 'an mezâhibi'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. nşr. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn. Beyrut: Dâru'l-Ġarbî'l-İslâmî, 1406/1986.
- el-'Useymîn, Muhammed b. Sâlih. *Şerḥu'l-Âcurrûmiyye*. er-Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005.
- el-Velîdî, Mansûr Sâlih Muhammed 'Alî. *el-Ḥilâfu'n-naḥvî fi'l-mansûbât*. Ürdün: 'Âlemü'l-Kütübi'l-Hadîs, 1427/2006.

- Yâkût el-Hamevî, Ebû ‘Abdillâh Şihâbuddîn b. ‘Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî (öl. 626/1229). *Mu‘cemu’l-udebâ irşâdu’l-erîb ilâ ma‘rifeti’l-edîb*. 6 cilt. nşr. İhsân ‘Abbâs. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1414/1993.
- el-Yemenî, ‘Alî b. Süleymân el-Haydar (öl. 599/1203). *Keşfu’l-müşkil fi’n-naħv*. 2 cilt. nşr. Hâdî ‘Atiyye. Bağdat: Matba‘atu’l-İrşâd, 1404/1984.
- Yıldız, Murat. “Modern Dilbilim Ekseninde Klasik Arap Filolojisinde Dilin İşleyişi Sorunu”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2012): 111-128.
- Yılmaz, İbrahim. “Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol”. Doktora Tezi, Atatürk Üniveritesi, 1997.
- ez-Ze‘belâvî, Salâhuddîn. *Me‘a’n-nuħât vemâ gâşû ‘aleyhi min deķâiki’l-luġa ve esrârehâ*. Dimaşk: İttihâdu’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1413/1992.
- ez-Zebîdî, ‘Abdullatîf b. Ebî Bekr eş-Şercî (öl. 893/1488), *İ’tilâfu’n-nuşra fi ihtilâfi nuħâti’l-Kûfe ve’l-Başra*. nşr. Târik el-Cenâbî. Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1407/1987.
- ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî (öl. 311/923). *Mâ yensarif vemâ lâ yensarif*. nşr. Hüdâ Mahmûd Karâ‘e. el-Kahire: İhyâu’t-Türâsi’l-İslâmî, 1391/1971.
- ez-Zeccâcî, ‘Abdurrahmân b. İshâk en-Nahvî (öl. 337/949). *Mecâlisu’l-‘ulemâ*. nşr. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn. el-Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1420/1999.
- ez-Zeccâcî, ‘Abdurrahmân b. İshâk en-Nahvî. *Emâli’z-Zeccâcî*. ‘Abdusselâm Hârûn. Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1407/1987.
- ez-Zeccâcî, ‘Abdurrahmân b. İshâk en-Nahvî. *Kitâbu’l-lâmât*. nşr. Mâzin el-Mübârek. Dimaşk: Daru’l-Fikr, 1405/1985.
- ez-Zeccâcî, ‘Abdurrahmân b. İshâk en-Nahvî. *el-Cumel fi’n-naħv*. nşr. ‘Alî Tefvik el-Hamed. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1404/1984.
- ez-Zeccâcî, ‘Abdurrahmân b. İshâk en-Nahvî. *el-İzâh fi ‘ileli’n-naħv*. nşr. Muhammed es-Seyyid ‘Osmân. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1390/1971.
- ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. ‘Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (öl. 538/1144). *el-Unmûzecu fi’n-naħv*. t.y., 1420/1999.

- ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. ‘Abdillâh b. Bahadır (öl. 794/1392). *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-‘Qur’ân*. 4 cilt. nşr. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1376/1957.
- Zeydân, ‘Abdulkerîm. *el-Medhal li dirâseti’ş-şerî‘ati’l-İslâmiyye*. Dimaşk: Müessesetü’r-Risâle, 1426/2006.
- ez-Zeydî, Mâzin ‘Abdurresûl Selmân. “Naḥvu Sîbeveyh fi kutubi’n-Nuḥât, Dirâse, taḥkîk ve taḥvîm”. Câmi‘atü’l-Müstansiriyye, 1427/2006.
- ez-Zeyyât, Ahmed Hasen (öl. 1388/1968). *Târîḫü’l-edebi’l-‘Arabî*. el-Kahire: Dâru Nehda, t.y.
- ez-Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen (öl. 379/989). *Ṭabakâtu’n-naḥviyyîn ve’l-luġaviyyîn*. nşr. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm. el-Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, 1430/2009.
- ez-Zübeydî, Sa‘îd Câsim. *el-Ḳiyâs fi’n-naḥvi’l-‘Arabî neş’etuhu ve teṭavvuruh*. el-Ürdün: Dâru’ş-Şurûk, 1417/1997.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Abdulkadir KİŞMİR		
Doğum Yeri ve Yılı	Rize/Merkez 16/01/1980		
Medeni Durumu	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Arapça-İyi İngilizce-Orta		
Öğrenim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lisans	2000	2004	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2011	2013	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2014	2018	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalıştığı Kurum (/lar)		Başlama - Ayrılma Yılı	
1. Diyanet İşleri Başkanlığı		2004	2014
2. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi		2014	
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar			
Aldığı Ödüller			
Diğer			
İletişim (eposta)	abdulkadir.kismir@erdogan.edu.tr		